

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**Н. Муслимов
Р. Муллахметов**

Касб танлашга йўллаш

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан олий ўқув юртлари 5142000 –
меҳнат бакалавриат таълим йўналиши талабалари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

Тақризчилар: Низомий номидаги ТДПУ «Техника фанлари» кафедраси
мудири проф. **Б.К.Мухамеджанов.**
Республика касб танлаш ва хунар ўргатиш лицей
директори **Б.Я.Бляхер.**

Муслимов. Н

Касб танлашга йўллаш. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма /
Муслимов. Н; Р. Муллахметов Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA» 2007. – 207 б.
Муллахметов Р.

Ушбу ўқув қўлланманинг мақсади ва вазифалари олий ўқув юртлари талабаларига касб танлаш жараёни, касб танлашга йўллаш тизими, умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини касб танлашга йўллаш, касблар классификацияси, касб танлашни режалаштириш, касб танлашга йўллашнинг бугунги кундаги ҳолати, касб танлашга йўллаш бўйича мутахассисларни тайёрлаш тизими, бўлажак ўқитувчиларни касбга мослашишнинг педагогик психологик шарт-шароитлари ва касб танлашга йўллаш жараёнида янги педагогик технологияларни қўллаш масалаларни ёритиб беришдан иборат. Ўқув қўлланмадан касб танлашга йўллаш ишлари билан шугилланадиган мутахассислар ва умумтаълим мактаб ўқитувчилари фойдаланишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан лицензия берилган нашриётларда нашр қилиш учун рухсат берилган. Гувоҳнома (№ 0934 2007) Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2007 йил 28 майдаги 114-сонли буйруғи билан тасдиқланган.

МУНДАРИЖА

Кириниш	5
I боб. Касб танлашга йўллаш жараёни	
§1.1 Касбга йўналтиришнинг тарихий тараққиёти	6
§1.2 Меҳнат таълими жараёнида касб танлашга йўллаш	12
§1.3 Ўқувчиларни касбга йўналтириш назарияси ва методикаси	21
II боб. Касб танлашга йўллаш тизими	
§2.1 Касбга йўналтириш ишининг педагогик асослари	27
§2.2 Касбга йўналтириш босқичлари мазмуни.	29
§2.3 Касбга йўналтириш ишининг мактаб тизими	46
§2.4 Касбга йўналтиришнинг тарбиявий аҳамияти	66
§2.5 Касбга йўналтиришнинг ижтимоий ва психофизиологик асослари	78
III боб. Ўқувчиларни касб танлашга йўллаш	
§3.1 Касб танлашга йўллаш ишларининг бошланғич ҳолати ..	92
§3.2 Дарсларда касб танлашга йўллаш ишлари форма ва методлари	93
§3.3 Дарслардан ташқари вақтлардаги касб танлашга йўллаш ишлари форма ва методлари	98
§3.4 Касбга доир консультация ишларининг мазмуни ва турлари	103
IV боб. Касблар классификацияси	
§4.1 Классификациянинг умумий кўрinishи	108
§4.2 Касбларнинг типлари	110
§4.3 Касбларнинг туркумлари	118
§4.4 Касбларнинг бўлимлари ва группалари	124
§4.5 Касб танлаш формуласи	126
V боб. Одам ва касб	
§5.1 Қизиқишлар, майилликлар, қобилиятлар ...	128
§5.2 Саломатлик ва касб	134
§5.3 Касбга яроқлилиқ	136
§5.4 Касб танлашда онглилик ва мустақиллик	140
§5.5 Ўз-ўзини тарбиялаш ва касб танлаш	143
VI боб. Касб танлашни режалаштириш	
§6.1 Касбга доир режа	146
§6.2 Касб танлашда учрайдиган ҳатоликлар ва қийинчиликларни асосий сабаблари	148
§6.3 Касблар бўйича консультация	152
§6.4 Касблар характеристикаси – профессиограмма	156

§6.5 Қарда касб ўрганиш мумкин	159
VII боб. Касб танлашга йўллашнинг бугунги кундаги ҳолати	
§7.1 Касбга йўналтириш ишларига қўйиладиган талаблар . . .	165
§7.2 Ўқувчиларни меҳнатга ва касб танлашга тайёрлашда мактаб касбга йўналтириш кабинетларининг ўрни	168
§7.3 Касбга йўналтириш ишига раҳбарлик қилиш ва уни режалаштириш	173
§7.4 Таълим муассасида ўқувчиларга касблар ҳақида маълумот бериш ва улар билан олиб бориладиган ишларни индивидуаллаштириш.	175
VIII боб. Касб танлашга йўллаш бўйича мутахассисларнинг тайёрланиш тизими	
§8.1 Бўлажак ўқитувчиларни касбга мослаштиришнинг педагогик-психологик шарт-шаронглари	185
§8.2 “Касб танлашга йўллаш” фанини ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш	188
§8.3 Касб танлашга йўллаш борасида ўтказилган тадқиқот ишларнинг таҳлили	194
§8.4 Касб танлашга йўллаш жараёнида йўл қўйилган хатоликларни бартараф этиш усуллари	200
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	204

Кириш

Жамиятнинг барча соҳаларида олиб борилаётган туб ислохотлар Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ҳамда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” талабларни асосида шаклланган узлуқсиз таълим тизимининг барча босқичларида фаолият юритувчи таълим муассасалари ривожини таъминловчи янги концепциянинг яратилиши учун замин бўлди.

Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов шундай деган эди – “Тўққиз йиллик ўқишдан иборат умумий ўрта таълим мажбурийдир. Таълимнинг бу тури бошланғич таълимни қамраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асосларни бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатларни, меҳнат кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва отроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради”.

Амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида узлуқсиз таълим тизимининг босқичларидан бири ҳисобланган умумий ўрта таълим мактаблари фаолиятининг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш ва касб танлашга йўналтиришдан иборатдир. Касбга йўналтириш - шахснинг бўлувчи касбий фаолият субъекти сифатида ўзига нисбатан шаклланиш жараёнини ўтайди, яъни келажакда бозор иқтисодиёти муносабатларига мослашиб боришга замин яратади.

Касбга йўналтиришга ёшларнинг касбни эркин ва мустақил танлашнинг илмий-амалий тизими сифатида қараш лозим. У ҳар бир шахснинг ҳам индивидуал хусусиятларини ва бозор иқтисодиёти эҳтиёжларини ҳисобга олиш керак. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларнинг меҳнат таълим дарсларида олган билимларни, амалий кўникма ва малакалари, уларда умумий меҳнат тайёргарликларини, бозор иқтисодиётининг аниқ бир соҳасида қўлдан имкониятларини очиб бериш лозим. Шу билан биргаликда умумтаълим фан ўқитувчилари ҳам ўрганилаётган мавзунинг дастурлари асосида, яъни маънавий кетма-кетликда, фан хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқувчиларни меҳнат жараёнлари, меҳнат турлари ва технологиялари билан таништириб бориш, Республикамизнинг иқтисодий имкониятларини очиб беришга қаратмоғи лозим.

Ҳозирги кунда умумий ўрта таълим мактабларида ташкил этилаётган касбга йўналтириш ишлари ўқувчиларнинг жамиятда ўз ўрнини топишларига катта ёрдам беради. Бу жараёнда минтақавий касбларни тарғиб қилиш билан биргаликда, ўқувчиларга касблар тўғрисида умумий маълумот бериш, консалтинглар ўтказишга ёрдам беради. Шу билан биргаликда касбга йўналтириш бўйича таълим муассасаларида педагогик жамоасининг вазифаларини, касбга йўналтириш тadbирларини амалга оширишда, таълим муассасалари жамоаларини ҳозирги кунда ташкил этилган таъхис марказларини касбга йўналтириш хоналари шaroнгида ўқитувчиларни касбга йўналтириш бўйича илмий-методик тавсиялар билан таъминлашдан иборат.

I БОБ. КАСБ ТАНЛАШГА ЙЎЛЛАШ ЖАРАЁНЛАРИ

§ 1.1. Касбга йўналтиришнинг тарихий тараққиёти

Меҳнат ва касбий тайёргарлик тизими бевосита ёшларнинг меҳнат ва касб тарбиясини касбий ахборотлар, касб танлаш, касбга йўналтириш ишларини амалга оширадиган улкан ишлардан бири бўлиб, ўз ўтмиш тараққиётига эгадир. Халқимизнинг миллат, элат бўлиб шаклланишини меҳнатсиз, касбларсиз, ҳунарсиз тасаввур этиб бўлмайди. Одамзод пайдо бўлишидан бошлаб меҳнат билан шуғулланган. Турмуш буюмлари ясаган юмушлар бажарган. Дастлаб фақат кун кечириш учун қилинган меҳнат кейинчалик, кайтोरак мақсадни, моддий манфаат кўриш учун амалга оширилиб ҳатто, Х асрларда йирик ҳарбий қўшинларни, миллионлаб халқларни буюмлар, анжомлар билан таъминлай оладиган ишлаб чиқариш соҳалари даражасигача тараққий этди.

XII - XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳунар илми, қўлаи ривожланиши энг юкори поғонага кўтарилди. Хар бир халқ ота-бобосидан мерос бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ўзининг тарихий-маданий бирлиги билан ажралиб, ўзига хос-хусусиятларни саклаб келган. Ўзбеклар ҳам шулар жумласидандир. Республикамиз ҳудудида ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳунарамандчилик бу ерларда икки минг йиллар олдин ривожланган. Бу даврда синфий жамият пайдо бўлиб, йирик меҳнат

тақсимоти негизида ҳунармандчилик мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан.

IX - XII асрларда ҳунармандчилик кенг ривожланиб, халқимизнинг хорижий давлатлар билан иқтисодий-маданий алоқалари авж олган. Айрим манбаларда қайд этилишича, 32 хил ҳунар тури мавжуд бўлган аҳоли яшайдиган жойни шаҳар деб аташган. 1897 йили биринчи аҳоли рўйхати вақтида катта шаҳарларда аҳолининг кўпчилилик қисми ҳунармандлар ҳисобланган. Масалан, Наманган аҳолисининг 64 фоизи, Қўқоннинг 52 фоизи, Чустнинг 54 фоизи, Марғилоннинг 50 фоизи, мустақил касб-ҳунар эгаси ҳисобланган¹.

Ҳунармандчиликнинг қадимий даврларда энг кўп тарқалган тури темирчилик, заргарлик, мисгарлик ва тунукасозлик бўлган. Ҳозиргача кенг тарқалган қадимий касблардан бири ёғоч буюмлари ясаш ҳунармандчилигидир. XX аср бошларида тикув машиналарини пайдо бўлиши билан янги ҳунармандчилик касби - машиначилик юзага келади. Ўзбекларнинг энг кенг тарқалган уй касбларидан бири дўппидўзликдир.

Булардан ташқари, ҳунармандлар теридан ҳар хил буюмлар ясаганлар, пойафзалчилар ўз маҳсулотларини шаҳар ва қишлоқларда юриб аҳолига сотганлар. Нонвойлик, қандолатчилик ва қассоблик ҳам касблардан бўлиб уларнинг дўконлари ҳар қадамда учраган. Катта тўй-маъракалар ўтказиш одати махсус ошпазлик касбини юзага келтирган.

Шарқнинг буюк мутафаккирлари, алломалари деярли барча даврларда ўз асарларида, шеър ва ғазалларида, адабий меросларида ҳалол меҳнатни, касб-ҳунар эгаллашни муқаддаслигини ва зарурлигини таъкидлаб, улуғлаб ўтганлар.

Улуғ бобоколониимиз А.Навоий ўз ғазалларида ёшларни илм-ҳунар эгаллашга чакиради.

Илм касбини қилди то жони бор.

Ҳунар ўрганди онга ки илкони бор.

X асрда яшаб ижод этган улуғ бобоколониимиз Абунаср Ал - Форобий ҳам кишиларни ҳалол меҳнат қилишга ва касб-ҳунар эгаллашга чакиради. Форобийнинг фикрича, инсон - "Ожиз банда", "Ҳеч нарсага қодир бўлмаган мавжудот" эмас, балки у энг олий

¹ И.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси. Т.1995

камолот бўлиб "Ақл-идрок зиёсига эга, ўзи учун зарур бўлган ҳамма нарсани яратишга қодир борлиқдир"². Форобий меҳнат ва касб - хунар қўникмаларини ахлокий фазилатларни ҳосил қилиш лозимлигини таъкидлаб: "Агар касб-хунар фазилати тугма бўлганда, подшоҳлар ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳлик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган табиий бир мажбурият бўлиб қолар эди. Касб-хунар фазилати тугма бўлмас экан, халқлар ва шаҳар аҳлларида, одоб-ахлоқ, расм-русм, касб-хунар, одат ва иродани ҳосил қилиши уч инсондаги зўр куч ва қудрат талаб қилинади. Бу икки йўл билан: яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўз халқлар шаҳарлар ўртасида назарий фазилат ва амалий касб-хунар фазилатлари бирлаштириш деган сўзdir" деган эди³.

Касб-хунар эгаллашни аҳамияти тўғрисида қомусий олим Абу Али Ибн Сино (980-1037)нинг асарларида ҳам кўрамиз. Унинг фикрича болага ёшлигидан бирор касб-хунарни ўргатиш лозим. Бола касб-хунарни маълум даражада ўзлаштириб бўлгандан сўнг ўз касб-хунаридан ҳаётда фойдаланиш, яъни ҳалол меҳнат билан мустақил ҳаёт кечиришга ўргатиш керак.

"Ёшларга илм бера бориб, уларга хунар ўргатмоқ муҳим маъсулиятли ишдир. Хунар ўрганиш бирла ёшлар ҳар қандай ножўя ҳатти-ҳаракатлардан ҳоли бўладилар"⁴, деб таъкидлади. Хунарли бўлишга қорланган насиҳатлари ҳозирги кунда ҳам муҳим қимматга эга:

*Олтин олмагину ўргангин хунар
Хунарни олдида ҳасдир олтин зар⁵.*

Шарқ, Марказий Осиёлик мутафаккирлар ҳамда ўзбек марифатпарвар шоирлари ҳам касб-хунар эгаллашни аҳамияти тўғрисида ўз асарларида қимматли маслаҳатларини қолдирганлар, бу мерос ҳозирги кунда ҳам ёшларни касб-хунарга йўналтиришда муҳим аҳамиятга эга.

Инсоният тарихий тараққиётида Шарқу - Ғарбда ҳам ёшларни касб-хунар эгаллашларига алоҳида эътибор билан қаралган. Уларни касб-хунар эгаллашларига оталик, устозлик маслаҳатларини, йўл-йўриқларини мунтазам бериб келганлар. Расман касбга оид маслаҳат идоралари асримиз бошларида пайдо бўла бошлаган.

²М.Хайруллоев. Форобий Т. 85-бет

³Ҳикматлар ғ. д.стаси. Т. 1982 53-бет

⁴Абу Али Ибн Сино Таълим ва тарбия пакида Т. 1967 9-бет

⁵Ушба ерда 9-бетда

Тарихий маълумотларга асосланиб айтишимиз мумкинки, касбга йўналтириш ишлари қадимдан шаклланиб келган.

Касбга йўналтириш ишлари ҳам инсоният жамият таракқиётининг эҳтиёжларидан келиб чиққан ва у ҳам жамият каби ўз ривожланиш тарихига эга.

Табиийки, касбга йўналтириш касблар пайдо бўлишидан ва демак унга эҳтиёж юзага келишидан илгарин пайдо бўлиши мумкин эмас эди.

Инсоннинг билим, кўникма ва қобилиятларини ташхис қилиш билан боғлиқ касбга яроқлилиқ даражасини баҳолаш элементларининг пайдо бўлиш тарихи узок асрларга бориб тақалади. Эраминзгача бўлган III минг йилликдаёқ қадимги Вавилонда мирзалар тайёрловчи мактабда битирувчилар синовдан ўтказиб борилган. Ўша даврлар билим даражасидан келиб чиқилганда касбний тайёргарлик кўрган мирза Месопатамия цивилизациясида марказий ўринда шахс турган: у майдонларни ўлчашни, мулкни бўлишни, мусика асбобларида ижро услубини ва ашула айтишни билган. Синов даврида унинг газламаларни, металлارни, ўсимликларни турларини билиши, шунингдек барча тўрт арифметик амалларни бажара олиш кўникмалари текшириб кўрилган. Қадимий Мисрда касбни эгаллашга даъвогарлар суҳбатдан ўтказилиб, унинг таржиман ҳоли, билим савияси, ташки кўриниши ҳамда суҳбатни олиб бориш қобилиятлари аниқланган. Сўнгра меҳнат қилиш, эшитиш сукут саклаш қобилиятлари олов, сув ва ўлим билан кўрkitиш воситасида синаб кўрилган.

Айтилишича, синаб кўриш ва танловдан ўтказишнинг бундай жиддий тизимини ўтмишнинг буюк алломаси Пифагор ўз бошидан ўтказган. Ўқишдан сўнг Грецияга қайтгач, у ўзи босиб ўтган синовлар тизимини асосида талабалар танлаб олинувчи мактаб очган. Пифагор интеллектуал қобилиятларга асосий эътиборни қаратган ва бадний қилиб айтганда "Хар қандай ёғочдан ҳам меркурийни йўниб бўлмайди"- деб ҳисоблаган. Шунингдек, у ёш инсонларнинг ўзини тутишига ҳам алоҳида эътиборни қаратган ва уни инсон характерида намоён бўлувчи асосий кўрсаткичлар деб санаган. Пифагор ўқитувчилар ва ота-оналар тавсияларига эътибор билан қараган, ҳар бир янги талабани синчиклаб кузатиб борган. Шундан сўнг уни ўз фикрини эркин ифодалашига ва суҳбатдошлар билан баҳслашишга ўргатган. Эраминзгача бўлган минг йилликда Хитойда ҳукумат амалдори касбни ва мансабни кенг тарқалган. Мос равишда ушбу

касбни танлашдаги дастлабки элементлар ҳам шу ернинг ўзида юзага келган. Бундай касбни эгалашга жазм этган ёшлар тантанаворлик рухи билан сугорилган муҳитда давлат имтиҳонлари топширган. Имтиҳон саволларини кўпчиликл ҳолатларда император ўзи белгиллаган, ҳам ўзи синовдан ўтказган ва даъвогарларни саралаш кўп босқичли усулда амалга оширилган.

Спарта, Афина, Римнинг қадимий тарихида бошқа мисолларни кўриш мумкин. Спартада жангчиларни, Римда гладиаторларни тайёрлашнинг мукаммал тизими яратилган ва муваффақиятли амалга оширилган. "Одамлар - деб ёзган эди Афлотун - бир бирларига у даражада ўхшаш бўлиб тугилмайдилар уларнинг табиати ва қобилиятлари турлича бўлади. Шу сабабли барча вазибаларни амалга оширишда ўз табиий қобилиятларига мос равишдаги юмушлар танлаганда уни яхшироқ, тез ва кўпроқ даражада амалга ошириш мумкин бўлади⁶. Афлотуннинг "Давлатчилик" асарида қандай амалдорни танлаш керак деган саволига Сукрот қуйидагича жавоб беради: "Энг ишончли, жасур ва имкониятлари кенгрок бўлган шахсларга кўпроқ эътиборни қаратиш: бундан ташқари нафақат олий табақадаги юқори маънавиятли инсонларни, балки шу даражадаги тарбия беришга лойиқ одамларни ҳам топиш лозим. Улар билимларни тез қабул қила олишлари ҳамда тез фикрлай олишлари, мустақкам хотирлари, ўз фикрида қатъий турувчи ва барча муносабатларда меҳнаткаш инсонларни топиш лозим"⁷.

Эрализгача бўлган 900 ва 600 йиллар оралигидаги хинд ведаларида заргарлар, темирчилик, арконсозлар, тўқувчилар, бўёқчилар, дурадгорлар, кулоллар, уй хизматчиларининг турли тоифалари, акробатлар, фолбинлар, найчилар, раққослар касб сифатида санаб ўтилган.

Яна шунингдек актёрлар, судхўрлар ва савдогарлар ҳам мавжуд бўлган. Бундай маълумотлар кўп бўлиб, уларнинг барчаси бугунги кунда касбий таъхис қилиш ёки касб танлаш деб аталувчи тушунчаларнинг қадимдан шаклланганлигини билдиради.

Шахс ҳислатларини илмий тадқиқ қилишнинг асосчиси Ф.Гальтон ҳисобланади. Бу турдаги тадқиқотлар мақсадини амалга ошириш учун у Лондонда ўтказилган тиббиёт жиҳозлари ва соғлиқни сақлаш услублари 1884йил халқаро кўргазмасидан

⁶Профессиональная ориентация учащихся (А.Д.Сазонов ва б.) М. 1988. 12 бет

⁷Профессиональная ориентация учащихся (А.Д.Сазонов ва б.) М. 1988. 14 бет

фойдаланади. Кўргазмага келувчилар ўз жисмоний қобилиятлари ҳамда физиологик имкониятларининг 17 та кўрсаткич бўйича синаб кўришлари мумкин бўлган. Булар ичида инсон бўйи, танаси оғирлиги, панжа ва зарб кучи, хотираси, рангларни ажрата олиши, кўриш ўткирлиги ва бошқалар бўлган. Тўлиқ дастур бўйича 9237 киши кўриқдан ўтказилган.

1908 йилнинг январида Бостон шахрида, ўсмирларга ўз ҳаётий меҳнат йўлини танлашига ёрдам берувчи ёшларни касбга йўналтириш ўз ишини бошлаган. Бу бюро фаолиятини касбга йўналтириш ишларининг асоси сифатида қабул қилинган. Кейинчалик шу турдаги бюро Нью-Йоркда ҳам ташкил этилди. Унинг вазифалари қаторига инсонларнинг турли касбларни эгаллашида қўйиладиган талаблар, мактаб ўқувчилари қобилиятларини чуқурроқ ўрганиш қабилар кирган.

Бюро ишини ўқитувчилар билан ҳамкорликда тест ва анкеталарда фойдаланилган ҳолда олиб борилган.

Шу даврда Англияда махсус вазирлик рухсати билан 17 ёшдан кичик бўлган ўқувчиларнинг касб танлашига маслаҳат ёки кўпроқ амалий характердаги маълумотлар билан ёрдам кўрсатувчи муассасалар очиш йўлга қўйилган. Бу ерда 1911 йилда меҳнат биржалари ҳамда таълим муассасалари ҳамкорликдаги ишени мувофиқлаштирувчи махсус ахборотнома чоп қилиш йўлга қўйилган.

1922 йилда Германияда касбга йўналтириш ва маслаҳат тўғрисидаги қонун қабул қилинди ва шу асосида ушбу тизимни амалга ошириш мезонларини ифодаловчи «Низом» тасдиқланди.

Россияда касбга йўналтириш ишлари XX асрнинг дастлабки йилларида амалга ошира бошланди. Москвадаги ўқитувчилар уйининг Педагогика музейида турли типдаги мактаблар ўқитувчиларининг касб танлашига онд қатор изланиши олиб борилади. Буида асосий эътибор қайси касбларнинг кўпроқ талабга эга эканлиги, уларни танлашда ўқувчиларнинг қандай сабабларга асосланганини тадқиқ қилишга қаратилди.

1927 йилда Ленинградда ташкил этилган касбий маслаҳат бюросида амалий тадқиқотлар билан биргаликда илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилган.

Касбга йўналтириш ишларининг илмий-педагогик асосларини ишлаб чиқишга П.П.Блонский, А.С.Макаренко каби атокли рус олимлари муҳим ҳисса қўшганлар. Улар ўқувчиларни касбга

йўналтириш ишларининг психологик-педагогик асосларини яратини унинг кейинги тараққиёти учун шароит яратиб бердилар. Касбга йўналтириш ишлари политехник таълим, меҳнат таълими ва тарбияси билан узвий алоқадорликда олиб борилди.

30-йилларнинг бошларида касбий маслаҳат ва касбга йўналтириш Марказий лабораторияси фаол ташкилий ишларни олиб борди, 1932 йилга келиб бу турдаги бюролар сони 54 тага етказилди. Бироқ бу даврдаги касбга йўналтириш ишлари тараққиётига ўқувчилар меҳнат таълимига бўлган эътиборни сусайиб боришни салбий таъсир кўрсатди. Меҳнат таълимининг бекор қилиниши касбга йўналтириш ишларининг тўхтаб қолишига олиб келди.

50-йилларнинг бошларида касбга йўналтиришга бўлган эътибор яна кучая бошлади ва маълум даражадаги ташкилий-услубий ёндошув юзага келди.

Шундан кейинги даврларда ўқувчиларнинг кизиқишлари ва халқ хўжалиги эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган касбга йўналтириш ишлари беш йиллик режалар асосида ташкиллаштириб борилди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган йилдан бошлаб таълим тизимида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. "Таълим тўғрисида"ги Қонуни, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" нинг қабул қилиниши натижасида халқ хўжалигининг малакали мутахассис кадрлар билан таъминлаш тизими яратилмоқда. Юқорида қисқача хронологик тарзда келтирилган маълумотларнинг ўзи ҳам ёшларнинг касбга йўналтиришнинг аҳамияти, нечоғли баландлигини кўрсатиб турибди.

§ 1.2. Меҳнат таълими жараёнида касб танлашга йўллаш

1. Меҳнат таълими жараёнида олиб бориладиган касб танлашга йўллаш ишининг мазмуни ва вазифалари

Касб танлашга йўллаш бутун педагоглар жамоаси томонидан ҳал этиладиган умуммактаб вазифаси ҳисобланади. Шу билан бирга, бу ишда меҳнат таълими, алоҳида ўринини эгаллашини эсдан чиқармаслик керак. Бунга сабаб шуки, меҳнат таълимининг мазмунига қатор касблар билан узвий равишда таништириш ва бу таништириш фақат назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам олиб борилади. Маълумки, касб тўғрисида тасаввур ана шундай тарзда бериладиганига у ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш мумкин бўлади.

Касб танлашга йўллангани бугун меҳнат таълими давомида олиб борилади, лекин унинг вазифалари ўзининг турли босқичларида ўзгариб туради.

V-VII синфларда асосан касб ҳақида маълумот берилади. Ўқувчилар қандай касблар борлиги, унинг классификацияси билан танишадилар. Бу касбларнинг элементлари ўқувчиларнинг устахонадаги фаолияти мазмунини ташкил этади. Бу ҳол ўқитишнинг шу даврида ўқувчиларни умуммеҳнат тайёргарлик вазифасига тўла мос келади.

VI синфда ва айниқса, VII синфда касб тўғрисида маълумот бериш билан бир қаторда меҳнатда тарбиялаш ишлари ҳам олиб борилади. Бунга сабаб шуки, VII синфни битириш арафасида ўқувчилар бўлғуси меҳнат тайёргарлигининг соҳа(йўналиши)ни танлаб олишлари зарур. Ҳар бир соҳа бўйича кўплаб оммавий кичик мутахассислар касбларини ўз ичига олади. Булар устахонадаги машғулотларнинг мазмун билан изчил алоқада бўлган касблар бўлиши (масалан, металлга ишлов бериш технологиясига ва ёғочга ишлов бериш технологиясига оид касблар) ёки улар билан ҳеч қадай алоқадор бўлмаган касблар (чунончи, сувоқчилик, буёқчилик ва шу каби қурилиш касблари) бўлиши мумкин.

Меҳнат тайёргарлигининг соҳани танлашда кўпинча мунозарани вазиятлар вужудга келиб, бу мунозарада ўқувчиларнинг ата-оналари ҳам иштирок этишлари мумкин. Меҳнат тайёргарлигининг айрим соҳалари гўё эътиборсиздек туюлиб, ҳеч ким бу касбни танлашни хоҳламайди. Бошқа соҳаларга эса, аксинча, керагидан кўпроқ ўқувчилар қизиқиб қолишади.

Афсуски, мактабларнинг иш тажрибасида шундай манзарани кузатиш мумкин, ўқитувчилар бу масалани ўқувчиларнинг ўзлаштиришларига қараб ҳал этишга уринишади, яъни аълочи ўқувчиларга танлаш ҳуқуқи берилади ёмон ўзлаштирувчилар эса қолган касб турларидан бирортасини танлашга мажбур бўлишади.

Масалани бу тарзда ҳал этиш ҳар жиҳатдан нотўғридир. Ҳаёт йўлини зўрма-зўраки танлаганлардан келажакда яхши мутахассис чиқишини кутиб бўлмайди. Шубҳасиз, аълочи ўқувчилар рағбатлантирилишга лойиқлар, бироқ бу нарса бошқаларни касб танлаш эркинлигидан маҳрум қилмаслиги керак. Шундай ҳам бўладики, меҳнат тайёргарлигининг соҳани тўғри танлаган ўқувчи кейинчалик ушбу соҳа доирасидаги касбни танлайди. Шундан

келиб чикиб, меҳнат тайёргарлигининг соҳасини танлаш ихтиёрий бўлишига ҳаракат қилиш лозим.

Бунга қандай эришиш мумкин? Бу саволига жавоб бериш учун аввало касб танлаш эркинлигини қандай тушуниш лозимлигини аниқлаб олиш зарур. Бизнинг жамиятимизда ҳоҳлаган касбни танлаш йўлида сиёсий, иқтисмоний, мўллий ва бошқа хил гоҳлар йўқ. Аммо бу ҳуқуқдан ўз ўрнида фойдалана билиш ва бунга ўргатиш даркор. Гап шундаки, у ёки бу касбга бўлган талаб унинг эътиборига қараб эмас, балки бозор иқтисодиётининг тузилишига қараб аниқланади. Шунинг учун, ҳоҳишимиздан катти назар, объектив тарзда кечувчи илмий-техник тараққиёт бу рсжага ўз шартларини киритади. Ва биз ёшларни бозор иқтисодиёти эҳтиёжларига мос келадиган касбларда ишлашга тайёрлашимиз керак. Равшанки, бу ўта муҳим вазифанинг бажарилишини таъминлаш касб танлаш эркинлиги фуқоралик бурчини тушуниш билан, мамлакатимизда барча касблар ҳам керакли ва фахрли эканлигини англаш билан уйғунлашиб кетиши лозим. Олдинги таълим жараёнида касб танлаш ҳақидаги масалани фақат ўзининг манфаатлари нуктаи назаридан ҳал этмаслиги керак. Агар у сиёсий жиҳатдан етук бўлса, бундай қилмайди ҳам. Ўсмирлар тўғрисида гап кетганда, улар шахс сифатида эндигина шаклланиб келаётганликларини эътиборга олиш зарур.

Шу муносабат билан меҳнат таълимига алоҳида умид билан қаралади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг маълум қисми кичик мутахассис бўлиб ишлагани ҳоҳламасликларини кўрсатади. Бунинг сабаби шундаки, ўқувчилар кичик мутахассис касбларининг мазмуни тўғрисида тўғри тасаввурга эга эмаслар, жамиятимизда кичик мутахассислар қандай эъзозланишини яхши билмайдилар. Ўқувчилар билан айнан мана шу йўналишда иш олиб бориш керак, зеро давлатимиз манфаатлари ўрта мактабни битирганларнинг кўпчилигини моддий ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларига жалб қилишни тақозо этади.

Мазкур ҳолда масала тенг қимматли оммавий кичик мутахассислар касбларига тааллуқли эканлиги ишни осонлаштиради. Тенг қимматли касблар деганда инсонга ҳар томонлама камол топиш, моддий фаровонлик, жамиятда ўз мавқеига эга бўлишга имкониятлар яратиш жиҳатидан тенг бўлган касблар тушунилади. Шу билан, агар оммавий касблар ичида айримлари эътиборсиздек туюлса, бу оддий ҳақиқатни

бўлиб, меҳнат ўқитувчиси бу ҳатолани ўз вақтида бартараф этиши керак. Бунинг учун эса оммавий касбларда умумий томонлар кўп эканлигини таъкидлаш керак.

Амалда учрайдиган барча касблар билан ўқувчиларни таништириб чиқишнинг имкони йўқ, албатта. Лекин кўпгина касблар инсон олдида қатор умумий талабларни қўяди. Ўсмирларни ана шу талаблар билан таништириб улар ҳақидаги тасаввурини кенгайтириш мумкин. Масалан, кейинги пайтда жисмоний меҳнатнинг маънавий савияси ортаётганлиги кузатилмоқда. Ақлий меҳнат фаолиятига қўйиладиган талаблар тобора ортиб бормоқда. Меҳнат жамоасида ўзини тутишига нисбатан ҳам юқори талаблар қўйилмоқда. Шунинг хисобга олиб, касб танлашга йўллаш ишнинг шундай ташкил қилиш мумкинлиги, ўқувчилар фақат муайян касблар тўғрисида тасаввур олибгина қолмасдан, меҳнат фаолиятига нисбатан қўйиладиган умумий талаб тўғрисида ҳам тасаввурга эга бўлаётганликларини англайдиган бўлишсин.

Касб танлаш жуда муҳим масала бўлиб, кўпинча ўқувчилар уни мустақил ҳал қила олмайдилар. Бу масалада уларга мактаб ёрдам бериши керак. Кўпинча синф раҳбари ўқувчига карточка тутиб, ўқувчининг, у ёки бу ўқув предметида муносабати, касбга бўлган қизиқиши, ўқинидаги муваффақиятлари, шахсий фазилатлари ҳақида ўқитувчилар айтган маълумотларини шу карточкага ёзиб боради. Бу эса ўқувчининг нималарга қизиқишини аниқлашга имкон беради. Агар ўқувчининг қизиқишлари барқарор бўлса, синф раҳбари ўқувчида у танламоқчи бўлган касб учун зарур аломатлар бор-йўқлигини аниқлашга киришади. Ўқувчининг соғлиғи у танлаган касб талабларига тўғри келмайдиган ҳоллар ҳам учрайди. Бу масалани врач ҳал қилади. Шундан сўнг ўқитувчилар ўқувчининг ота-онаси билан суҳбатлашиб, болани бошқа касбга қизиқтиришга ҳаракат қиладилар. Лекин бу ишни хушмуомалалик, эҳтиётлик билан бажариш лозим, акс ҳолда ўсмирнинг кўнгли чўкиши, ўзини тўлақонли одам эмасдек ҳис этиши мумкин.

Ўқувчилар ўзларига касб танлаётганларида ўқитувчилар ўз таъсирини ўтказишга ҳаддан ташқари интиломасликлари керак. Бу ўринда жуда эҳтиёт бўлиш ва ўқувчилар ушбу касбга чиндан ҳам қизиқадиларми ёки бу қизиқиш тасодифий қизиқишми, аниқлаб олиш лозим.

Касб танлашга йўллаш ишини олиб боришда мактабнинг ҳақиқий иш шароитларининг ҳисобга олинш даркор. Мамлакатимиз турли туманларининг ишлаб чиқарини базаси бир хилда эмас. Масалан, агар гап яъни дам олинш масканига яқин жойланган шаҳар ҳақида борадиган бўлса, ўқувчиларнинг кўпчилиги қисми келгусида аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида ишлаш кераклигини эътиборга олишга тўғри келади. Туман иқтисодиёти меҳнат билан таъминлаш имкониятларини кўп жихатдан белгилаб беради. Бирок инсоннинг индивидуал хусусиятлари ҳам, одатда, қатор касб талабларига жавоб беради, ўқувчиларнинг қизиқишларини эса шакллантириш мумкин. Шундай қилиб, касб танлашга йўллаш ишини давлатнинг у ёки бу касбга бўлган эътиёжларини ҳисобга олган ҳолда ва ўқувчиларнинг қизиқишлари ҳамда иштиёқларини эътиборга олган ҳолда олиб бориш мумкин.

Касб танлашга йўллаш ишида VIII-IX синфлар алоҳида ўринни эгаллайди. Бунда бир томондан касб танлашга йўллаш иши бевосита меҳнат дарсларида давом этиб, ўқувчилар ўзлари танлаган меҳнат тайёргарлигини соҳаси таркибига кирувчи касблар тўғрисида тасаввур олинади, яъни касбга интилиш гўё «торайиб боради». Бошқа томондан эса «Ишлаб чиқарини асослари», «Касб танлаш» махсус предметларни ўрганиш жараёнида ўқувчиларни халқ хўжалигининг асосий касблари ва ихтисосликлари билан таништириш юзасидан тизимга солинган касб танлашга йўллаш иши бошланади. Мазкур предметда меҳнат дарсларида, фан асослари ўрганиладиган дарсларда ўқувчилар касблар тўғрисида олган билимлар умумлаштирилади.

Шундай қилиб, VIII-IX синфларда маълум даражада қарама-қарши вазифа қўйилади. Ўқувчи кенгайтирилган меҳнат таълиминини ўтиб қатор ўхшаш касблар элементларини (масалан, металлга ишлов бериш учун слесарлик, токарлик, фрезерлик иш) ўзлаштириб олади. Бунинг натижасида у бошланғич касб тайёргарлигини олади ва уни касб-ҳунар коллежларида давом эттириши зарурдек туюлади. Айни пайтда ўқувчи олинган касблар дунёси биринчи маротаба тизимга солинган ҳолда тўлиқ очиб берилади, гўё улардан хоҳлаганинингни танлаб ол, дейилгандек бўлади. Касб танлаш эркинлиги ана шу қўринишдаги зиддиятда намоён бўлади. IX синфда ўқувчи ўзи аввал танлаган касбдан айниб, меҳнат таълимининг бутунлай бошқа йўналишини ихтиёрий қилиб қолиши мумкин.

Демак, ўқувчи фақат IX синфда бирор касбни танлаш ҳақида ўзил-кесил қарорга келиши мумкин. Лекин бу билан касб танлашига йўналиш иши тугайди ёки бўшаштириб юборилади, дейиш хато бўлади. Аксинча, бу иш энди янада таъсирчан бўлиши лозим, аммо унинг мақсади ўзгаради. энди биринчи режани танлаган касбга муҳаббат уйғотиши эгаллайди. Касб танлашга йўллаш ишининг бутун мазмунини, формаларини ва методларини ана шу мақсадга қаратилади.

Юқорида айтилганлардан, меҳнат таълими жараёнида касб танлашга йўллаш иши бир неча босқичдан ўтиб, бу босқичларнинг ҳар бирида ўз вазифалари ҳал этилади, деган хулоса чиқариш мумкин. Бунда касб танлашга йўллаш иши, бошқа ҳар қандай ўқув-тарбия ишн қабн, икки ёклама жараёндан иборат бўлиб, бу жараёнда ўқитувчига ҳам, ўқувчига ҳам тенг даражада аҳамият ажратилади. Шунинг учун касб танлаш ишига нисбатан қўйиладиган энг муҳим талаб — ўқувчиларнинг юқори даражада фаол бўлиши лозимдирки, бу фаоллик касбий тарбия, касб танлаш негизларини шакллантириш ҳисобига таъминланади. Меҳнат ўқитувчилари касбий тапхис ҳамда касбий консултацияга тайёргарлик кўрган бўлсалар ва бу ишнн ўз вақтида ўтказсалар, ўқувчиларнинг фаоллиги ортади.

2. Меҳнат таълими жараёнида касб танлашга йўллашнинг формалари ва методлари

Меҳнат таълими жараёнида ўқувчиларни ёғочга, металлга ва бошқа материалларга ишлов бериш билан, электр монтаж ишларини бажариш, машиналарга хизмат кўрсатиш ва шу қабилар билан боғлиқ бўлган қатор ишчи касблари билан таништириш учун қулай шароит вужудга келади. Устахоналарда машғулотлар ўтказилаётганда у ёки бу мутахассис нима билан шуғулланиши тўғрисида шунчаки тасаввур бериш эмас, балки касбнинг барча томонларини очиш, меҳнат шароитларини кўрсатиб бериш муҳимдир. Бунинг амалга ошириш осон эмас, албатта. Бунинг учун ўқитувчи планли равишда диққат ва эътибор билан ишлаши керак.

Ўқитувчиларнинг иш тажрибаси ўқувчиларни касб танлашга йўллашнинг шакл ва методларини белгилаб берди. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат.

1. Дарсларда касб танлашга йўллаш. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларни улар устахоналардаги машғулотларда бажарадиган иш

билан боғлиқ касблар билан таништиради. Чунончи ўқувчилар ёғочга ишлов беришни ўрганаётганларида дурадгор, ёғочсоз, фанер қопловчи, ёғоч кесувчи, ром ясовчи, токаръ, пармаловчи касблари ҳақида билиб оладилар. Бундан ташқари, ўқитувчи корхоналарда ёғочга қўлда ишлов бериш билан боғлиқ ихтисосликлар ўрнини эгаллаган станокчилар касблари ҳақида ҳам гапириб беради.

Ўқувчиларга устахоналардаги машғулотларда металлга ишлов беришни ўргатишда улар қатор слесарлик ва станокчилар касблари: тунукачи чилангар, асбобсоз чилангар, ремонтчи чилангар, асбобсоз чилангар, токар, пармаловчи касблари билан таништириладилар. Бундан ташқари, айрим мавзуларни ўрганиш давомида ўсмирларнинг металлга ишлов бериш корхоналари ишчи касблари: термик ишлов берувчи, прокатловчи, пулат эритувчи ва ҳоказо касблари тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш мумкин.

2. Экскурсияларда касб танлашга йўллаш. Одатда, экскурсияларда ўқувчиларни ўқув дастури доирасидан чиқувчи материал билан таништиришга қулай шароит юзага келади. Бу имкониятдан ўқувчиларни касб танлашга йўллаш учун фойдаланиш мумкин. Масалан, ўқувчилар металлга ва ёғочга ишлов бериладиган механика цехларига боришганида ускуналарнинг кўп группа ва типларини кўрадилар. Шунинг учун ўқитувчига ана шу ускуналарда ишловчи кичик мутахассис касблари ҳақида гапириб бериш тавсия этилади. Агар ишчиларнинг ўзлари ўз ишлари, тайёрлайдиган маҳсулотлари ҳақида гапириб берсалар, ўқувчилар бу касблар тўғрисида кўпроқ тасаввурга эга бўлишади.

3. Тўғарак машғулотларида касб танлашга йўллаш. Тўғарак машғулотларида ўқувчиларни турли касблар билан таништиришга кўпроқ имкониятлар вужудга келади. Агар ўқитувчи ўқувчининг ишчи касблардан бирига, масалан, ёғочга, металлга ишлов беришга мойиллиги борлигини сезса у ўқувчи билан иш олиб бориб, унинг билим ва ўқувларини чуқурлаштириш, унга ёқадиған касбга нисбатан қизиқиш уйғотиш зарур. Тўғараклардаги машғулотлар ўқувчиларга юқори синфларда меҳнат таълимининг йўналишини танлашда ёрдам беради.

4. Ишлаб чиқариш усталари, илғорлар, гадбиркорлар, ишбилармонлар, ва мактабни битиргандан сўнг моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишлаётганлар билан учрашувлар. Одатда, мазкур мактабни битиргандан кейин бозор муносабатлари шароитида

ишлаётган кишилар билан учрашувлар ўқувчиларда катта таассурот қолдиради.

Меҳнат таълими жараёнида ўқувчилар танишадиган касблар анча кўп. Шунинг учун, ўқитувчилар ўқувчиларга ўз касби ҳақида ҳикоя қилиб берадиган ишлаб чиқариш усталари, илғорлар, тадбиркорлар, ишбилармонларни топишда қийналишмайди. Ишлаб чиқариш топишприқларини бажаришда фан асосларига доир билимлардан фойдаланиш тўғрисида ишлаб чиқариш усталари, илғорлар, тадбиркорлар, ишбилармонларни айтган гаплар, айниқса қимматлидир. Умумтаълим билимларига эга бўлмасдан, бирор касб-хунарни мукамал ўрганмасдан туриб бозор иқтисодиёти жараёнида замон талаби даражасида мутахассис бўлиш мумкин эмаслигини ўқувчилар тушуниб олишади.

Ишлаб чиқариш усталари, илғорлари, тадбиркорлар, ишбилармонлар билан учрашувлар кўпинча тантанали вазиятда ўтади. Болалар меҳмонларга атаб совғалар тайёрлашади, яхши ўқиймиз деб мажбуриятлар олишади. Бундай тадбирлар катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Касб танлашга оид факультатив машғулотларнинг тахминий режаси

Мавзулар номи	Ажратилган соатлар сони
Касбни тўғри танлашнинг киши ҳаётидаги аҳамияти	1
Бозор иқтисодиётининг структураси ва касблар группалари бўйича бандлиги.	2
Бозор иқтисодиёти эҳтиёжлари учун кадрлар тайёрлаш тизими.	2
Ўқув юртлари (курслар, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртлари) билан таништириш.	2
Касбни тўғри танлаш тўғрисида асосий маълумотлар	1
Бозор иқтисодиётининг қуйидаги тармоқларига оид касблар:	1
геология, геодезия, картография	1
кон ва металлургия саноатлари	1
энергетика ва электротехника	2
химия саноати	1
машинасозлик	1

полиграфия саноати	1
ўрмон хўжалиги ва ёғочга ишлов бериш саноати	1
енгил саноат	1
озик-овқат саноати	
балиқчилик саноати	2
қишлоқ хўжалиги	1
транспорт (темир йўл, автомобиль, денгиз ва ҳаво транспортлари)	2
алока	1
қурилиш	1
маиший хизмат	1
тиббиёт	1
иқтисодиёт ва молия (тадбиркорлик, ишбилармонлик)	1
давлат аппарати (ҳуқуқшунослик ва бошқалар)	
халқ таълими	1
санъат	
давлат мудофааси.	
Қизиқишлар картасини тўлдириш, ўқувчиларнинг жавоблари натижалари бўйича суҳбат	1
«Бўлғуси касбимни қандай тасаввур қиламан» мавзуси юзасидан уйга берилган иншоларни кўриб чиқиш, касблар билан яхшилаб таништириш учун қизиқишларига қараб гуруҳларга ажратиш	34
Жами:	

5. Ҳар хил маданий-оммавий тадбирлар ўтказиш. Касб танлашга йўллаш ишининг муваффақиятли олиб борилишига ёрдам берувчи ҳар хил маданий-оммавий тадбирлар мактабларнинг иш тажрибасидан маълум. Масалан, “Касб ҳақида ким кўпроқ билади” мавзусига бағишлаб танловлар ўтказиш, “Касблар дунёсида” номли оғзаки журналлар чикариш, “Касб танлашда шахсий ва жамоат фикри” мавзуси бўйича мунозаралар уюштириш, тегишли адабиётлар кўргазмасини ташкил қилиш, китоб ва кинофильмларни муҳокама қилиш шулар жумласидандир. Мазкур тадбирларнинг барчаси устахоналарда амалга оширилиши мумкин.

6. Касбларни чуқур ўрганиш. Ўқитувчи муайян касблар тўғрисида тасаввур бериш учун бир йўла барча ўқувчилар билан иш олиб боришдан ташқари, у ёки бу касб билан яхшилаб танишиш нстаги бўлган ўқувчилар билан жиддийроқ иш олиб боради. Ўқувчилар қизиқишларига қараб гуруҳларга ёки клубларга бирлаштириладилар. Бунда ишнинг турли-туман ташкилий шакллари қўлланилади. Ўқувчилар ўз кучи билан музей яратадилар, рефератлар ёзадилар, экскурсиялар ўтказадилар. Буларнинг барчаси ўқитувчига муайян касб инсонга қандай талаблар қўйишини кенгроқ тушунтириб беришга, ўқувчиларнинг касб таниш негизларини тушуниб олишларида кўмаклашишга имкон беради. Агар ўқитувчи ўқувчида муайян касбга қатъий қизиқиш уйғонганини ва ўқувчининг соғлиги шу касб талабларига жавоб беришини пайқаса, у тегишлича иш олиб бориб, ўсмирнинг хохиши рўёбга чиқиши учун ёрдам бера бошлайди.

§ 1.3. Ўқувчиларни касбга йўналтириш назарияси ва методикаси

Ёшларни касбга йўналтиришнинг назарий шарт-шароитлари

Табнат ва жамият ҳодисалари, ишлаб чиқариш жараёнларни кўпинча шу қадар мураккабки, буларни бир илм-фан доирасида тавсифлаш мумкин эмас. Мактабда ўрганилаётган кўпгина факт ва қонунлар ўзаро боғлиқ ҳолда аниқ рўёбга чиқарилган тақдирдагина ўзлаштирилиши мумкин. Мисол учун касбга йўналтириш масаласини олиб кўрайлик.

Муаммонинг муҳимлиги, ёшларни касбга йўналтиришга оид бир қанча амалий масалаларни шошилиш равишда ҳал қилишнинг зарурлиги ҳозирги вақтда кўплаб мутахассислар: педагоглар, психологлар, врачлар, инженерлар, социологлар ва ғоят хилма-хил соҳаларда ишловчи амалётчи ходимларнинг эътиборини ўзига жалб этди. Бу борада кўплаб мутахассисларнинг иштирок этиши ва иш олиб бориши муаммони тўғри ва комплекс тарзда ҳал этиш учун замин ва шароитлар яратиб беради, албатта.

Шу билан бирга бу мутахассисларнинг ҳар бири тўла аниқ маълумот олган, муайян иш тажрибасига эга ходимлардир. Шу билан улар касбга йўналтириш соҳасидаги ўз фаолиятида ўзларига

маълум бўлган методларга, муаммога ёндашув усулларига ҳамда идрок қилиш услуби ва шу қабиларга таянадилар. Бу эса баъзан уларда тушунчаларнинг айрим атамаларидан фойдаланишда зиддиятлар туғдирибгина қолмай, касбга йўналтириш мақсад ва вазибаларининг қўйилишида бир қанча амалий масалаларнинг тушуниб олишда бу борада яқинлиқнинг бузилишига ҳам олиб келмоқда. Шу сабабдан ҳам касбга йўналтиришга онд билимлар мазмунининг ягона тизимини ҳамда касбга йўналтириш методологиясини ишлаб чиқиш касбга йўналтириш соҳасида бундан буён муваффақиятли иш олиб боришнинг муҳим шартидир.

Касбга йўналтириш асослари тўғрисидаги таълимот

Ҳозирги фан-техника ва ижтимоий тараққиёт шароитида ёш авлодни жамият барпо этишда фаол қатнашишга тайёрлаш лозим бўлган мактабнинг роли ҳар қачонгидан кўра ўсди.

Шу муносабат билан ўқувчиларга илм-фан асосларининг мустақкам билимларини сингдириш, уларда юксак онглиликни тарбиялаш, умуминсоний ахлоқийликни шакллантириш, ёш авлодни турмушга ва меҳнатга, ижтимоий зарур касбларни онгли равишда танлашга тайёрлаш таълим ва тарбиянинг ҳамма босқичларида ҳозирги мактабнинг вазифаларидир.

Касбни тўғри танлаш-инсон турмушида муҳим қадамдир. Ёш авлоднинг бутун ҳаётидаги муваффақияти кўп жиҳатдан касбнинг қанчалик тўғри танланганлигига боғлиқ.

Касбни тўғри танлаш ҳар бир мактаб ўқувчисининг объектив асосларига, қизиқишига, майлига, қобилиятига ва имкониятларига мос бўлиши учун унинг соғлигини, ўзлаштиришнинг ва ҳиссиётларини ҳисобга олиш лозим. Булар ижтимоий фойдали ва унумли меҳнатда ҳаммадан кўра кўпроқ қарор топади ва намоён бўлади.

Одам бажараётган ишларига ижодий муносабатда бўлиб, меҳнат унумдорлигини доимо ошириб борса, танлаган касбига зўр қизиқиш билан қараса, ўз ишининг ижтимоий аҳамиятини тушунса, унинг қобилиятлари меҳнатда такомиллашиб борса, ўшандагина у меҳнатдан қониқиш ҳосил қилади ва хурсанд бўлади. Барча олимларнинг таъбирича, бундай ҳолда ҳар бир шахс жамиятга энг кўп наф келтиради.

Мана шу айтган гаплардан касб танлашнинг ҳаёт муҳим ижтимоий аҳамияти келиб чиқади. Барча олимларнинг фикри бўйича касбқорни эркин танлаш жуда катта аҳамиятга эга. Инсон

шуғулланаётган ишини яхши кўрса, бундан у хурсанд бўлади, қониқиш ҳосил қилади, зўр ташаббус кўрсатади, толиқмай меҳнат унумини оширади.

Мактаб ўқувчиларининг касб танилаши онгли зарурият бўлиши ва айни вақтда жамият манфаатларига мос бўлиб тушиши, йигит ва қизларнинг камолот йўлидаги шахсий муддаоларини қондириши лозим. Бунинг учун юксак даражада маълумотли бўлиш зарур, ҳозирги асримизда бундай маълумотсиз фан-техника илдам тараққий этиши мумкин эмас.

Умуммеҳнат ва махсус малакаларни, касбга бўлган қизиқишларни шакллантиришнинг бундай имкониятлари объектив заминга эга бўлиб, воқеликда ҳар кун и амалга оширилмоқда.

Саноат тез ривожланганини, қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва автоматлаштириш борасида катта қадамлар қўйилганини, илм-фан, техникани ва маданиятни юксалтириш соҳасидаги муваффақиятлар бир томондан, ёшларнинг қизиқишлари ва қобилиятларига мувофиқ, иккинчи томондан бозор иқтисодиёти талаб-эҳтиёжларига асосан касб танилашлари учун амалий жиҳатдан чекланмаган имкониятлар яратди, умумий таълим мактабида меҳнат таълими шароитида касбга йўналтириш муаммосини ижобий ҳал қилиш учун барча шарт-шароитлар вужудга келтирилди.

Касбга йўналтириш ўқувчиларга политехник маълумот бериши масалалари билан, касб танилаш эса муайян билим даражаси билан чамбарчас боғлиқдир.

Ёш авлодда меҳнатга ижодий муносабатда бўлишни тарбиялаш муҳимдир. Ижодкорлик инсон фаолиятига умуман хос нарсадир. Қобилият инсон фаолиятида ривож топади. Жамиятда инсон қобилиятларини ҳар томонлама камол топтириш учун имконият мавжуд бўлади, чунки болалар ёшлигиданоқ меҳнатга қизиқиб қоладилар: улар ўз ўйинларида ота-оналарига, атроф-теварақдаги кишиларга тақлид қиладилар, уларнинг меҳнат ҳаракатларини такрорлайдилар. Фаолиятга ана шунда интилиш, катталарнинг меҳнатига тақлид қилиш болаларга мактабгача ёшдаёқ ҳаммабоп меҳнат малакаларини шакллантириш учун, улар меҳнат фаолиятига умумий психологик тайёргарлик учун қулай омил бўлиб хизмат қилади.

Табииyki, буларнинг ҳаммасини тушунарли ва образли шаклда болалар онгига етказиш, болаларни ўраб турган ва уларга хизмат қиляётган ҳамма нарсалар одамларнинг меҳнати билан вужудга келтирилган, қўллар фақат меҳнатдагина «моҳир қўллар» га

айланади, меҳнатсиз ҳеч нарсани ўрганиб бўлмайдн, деган фикрни сингдиришга интилиш зарур.

К.Д. Давлатов ўз илмий излаишларида меҳнат таълими ва касбга йўналтиришнинг, ёшларни ишчи касбларини тўғри танлашга тайёрлашнинг сиёсий, халқ хўжалик, маданий ва педагогик аҳамиятини аниқ белгилаб берган. Бунда у касб танлашда одамнинг шахсий хусусиятларини, табиий истеъдодини ва унинг у ёки бу меҳнат фаолиятига қизиқишини ҳисобга олишга даъват этган эди. Унинг фикри бўйича мактабда ва мактабдан ташқари иш олиб бориш йўли билан ёш авлодимизнинг умумий таълим ва политехник онг-билим даражасини илк ёшданок кенгайтириш зарурлигини бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслигимиз керак. шунн эсдан чиқармаслик лозимки, умумий таълим ва политехник савиянинг торлиги касблар танлаш эркинлигини чеклаб қўяди.

Умумий таълим мактабларида, ишлаб чиқаришда, ўқув юртларида касбга йўналтириш ишларини ўтказиш заруриятини турмушнинг ўзи такозо этмоқда. Бу нарса бозор иқтисодиётининг янги марралари йил сайин тобора кенг авж олдирилаётганлиги билан боглангандир. Биргина Ўзбекистон Республикасизда ўзида яқин келажакда бир нечта янги саноат ва қишлоқ хўжалик объектлари пайдо бўлади ва мавжудлари кенгайтирилади. буларда меҳнат фаолиятининг янги турлари вужудга келтирилади. Янги касблар ва мутахассисликлар - метросозлар, бинокорлар, оператор компьютерчилар кенг соҳадаги касблар - менеджер, саноат роботлари назоратчиси, автоматик машиналар ва агрегатли станоклар соловчи, автосоловчи, қишлоқ хўжалик машиналари ишлатиш ва уларга техник хизмат кўрсатиш, фермер, чорвачилик ва парандачилик мажмуаларининг зоотехниги, иссиқхоналарнинг ҳарорат режимини назорат қилиш бўйича-оператор, енгил ва огир саноат энг янги замонавий корхоналари касблари ва бир қанча янги объектлардаги касблар оммаланиб қолган бўлиб, улар Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти тармоқларини белгилаб бермоқда. Янги касблар ва мутахассисликлар сонн йил сайин кўпайиб бормоқда. Булар қаторида “ЎЗДЭЎавто”, “Қабултекстил”, “МТС”, “Файз-холдинг” ва х.з.

Бу айтганларимиздан шундай хулоса келиб чиқадики, ўқувчи танлаган касб оғзаки тушунчагина бўлиб қолмаслиги, ўқувчи ўз қобилиятларини янги касбда синая кўриши, ушбу касб тўғрисидаги тушунчаси қанчалик тўғри эканини ҳолисона текшириб кўриши лозим.

Ўз-ўзидан маълумки, бунга ўқитишнинг тўғри йўлга қўйилиши, билимларни, илм-фан асосларини, айниқса, ижтимоий фойдали ва унумли меҳнат билан чамбарчас боғланган меҳнат политехник билимни чуқур ва мустаҳкам эгаллаш натижасидагина эришиш мумкин.

Ҳар қандай касбда энг муҳими - унинг меҳнат мазмунига эга бўлишидир. Шу боисдан меҳнатсеварликни, яхши урф-одатларни тарбиялаш ва уларни меҳнат жўшқинлигига қўчириш болаларни касб танлашга тайёрлашнинг бош негизидир. Оилада болани меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш одатда мактабгача бўлган ёшдан бошланади. Ана шу пайтдан эътиборан болаларни бўлгуси касбни танлашга тайёрлаш амалга оширилиши лозим. Бунда болаларнинг қизиқишлари, майллари, қобилиятлари ва имкониятларини мунтазам равишда ўрганиш зарур. Касб танлашда хато қилмаслик учун болаларга аввало мактаб ва оила ёрдам бериши керак.

Ҳар бир шахс ҳар томонлама камол топиши лозим, бунинг учун мактабларда барча имкониятлар мавжуд. Болалар яхши, ақлий, жисмоний, ахлокий, меҳнат ва эстетик тарбияни ва шу билан бирга политехник маълумотни ола туриб, шу асосда ўзларини касбий фаолиятга тайёрлашлари мумкин. “Ким бўлсам экан?” муаммоси “Қандай касб эгаси бўлиш керак” муаммоси билан бирликда ҳал қилиниши лозим. Мактаб ўқувчиларни касбга йўналтиришга оид ишларни таълим йўллари орқали узвийлик ва изчиллик билан олиб борилиши керак.

Касб танлашга йўналтириш меҳнат таълими жараёнида ҳолат самарали шакл касб этади. Бу соҳада П.Т. Мағзумов, А.Ш.Мағдиев ва Н.Шодиевларининг хизматлари каттадир. Уларнинг касб танлашга оид педагогик асарларида ўсмирларнинг ҳаёт йўлини танлаши учун мураббий ўқитувчилар ва ота-оналарнинг масъулияти тўғрисида фикр юритади. Мураббий бу борада тўғри маслаҳат бериш учун тарбияланувчи ким бўлишни хошлаётганини ва нимага умид қилаётганини, бунинг учун у қандай куч-гайрат сарфлаётганини ва унинг муддалари қанчалик амалга ошиши мумкинлигини билиши керак.

Психолог олимларнинг ишлари умуман шахсни ўрганиш ва хусусан болалар ва ўсмирлар шахсини ўрганишнинг назарий негизларига асос солди. Уларнинг асосий тавсияномалари мактаб ўқувчиларини тарбиялаш тажрибасида қўлланилмоқда. Айрим олимлар тадқиқотлари ёшларнинг қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг меҳнат йўлини асосли равишда танлашнинг

психофизиологик жиҳатларини очиб беришга бағишланган уларнинг асарларида касбга йўналтиришнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари ёритилган, касбнинг яроқлилиги ва унинг таркиб топиш муаммолари очиб берилган. Демак, олимларнинг асарлари ёшларнинг корхоналарда мослашиши (қўниқishi) масалаларини кўриб чиқиш чоғида катта аҳамиятга эгадир.

Кейинги йилларда мамлакатимизнинг умумтаълим мактабларида касбга йўналтириш ишини амалга ошириш соҳасида, шунингдек ёшларни кичик мутахассислар касбларига йўналтириш юзасидан мактаб, оила ва касб-хунар коллежлари биргаликда иш олиб бориш йўналишида катта ижобий тажриба тўпланди ва бу тажриба умумлаштирилди.

Муаллифлар ана шу муаммога доир ўз илмий ишларида барча мустақил ҳамкорлик давлатларидаги умумтаълим мактабларининг тажрибасига таянадилар, уни тарғиб қиладилар ва шу тажрибани давлатимиздаги мактабларда жорий қилишнинг аниқ йўлларини ишлаб чиқмоқдалар.

Мактаб ўқувчиларини касбга йўналтириш муаммосига оид эълон қилинган асарларнинг танқидий таҳлили ва оммавий мактаблар тажрибасини умумлаштириш асосида ўқувчиларнинг эътиборини ёш авлодга меҳнат тарбияси бериш ва уларни касбга йўналтиришга доир етарли даражада яхши ишлаб чиқилмаган бир қанча муаммоларга алоҳида қаратиш лозим. Булар:

- а) юқори синфларнинг ўқувчиларини кичик мутахассис касбларига йўналтириш масаласини ҳал қилиш;
- б) минтақа шароитларини, миллий анъаналарини ҳисобга олиб, умумтаълим мактаблари учун касбга йўналтириш тадбирларини ишлаб чиқиш;
- в) касбга йўналтириш вазифаларини амалга ошириш билан V-VII; VIII-IX синфлар ўқувчиларининг умумий меҳнат, политехник йўналиши ва касбий тайёргарлиги ўртасида узвий алоқанинг йўқлиги муаммоларидир.

Касбга йўналтириш ишида иқтисодий муаммолар муҳим ўрин тутadi. Булар орасида бозор иқтисодиётини ривожлантириш ва етук мутахассислар тайёрлаш муаммолари алоҳида аҳамият касб этади. Бу масалаларни касбга йўналтириш жиҳатлари билан ўзаро боғлиқ тарзда талабаларнинг мустақил машғулотларида кўриб чиқиш тавсия этилади.

II БОБ. КАСБ ТАНЛАШГА ЙЎЛЛАШНИНГ ТИЗИМИ

§ 2.1. Касбга йўналтириш ишларининг педагогик асослари

Ёш авлоднинг ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш - гоят муҳим вазифадир. Шу боисдан ёшларнинг касб танлаш муаммоси ўрта умумий таълим мактаби ишида катта ўрин тутadi.

“Ким бўлсам экан” деган савол ҳар бир йигит ва қиз учун энг асосий муаммолардан биридир. Одамнинг шундан кейинги бутун ҳаёти ана шу муаммони ҳал қилишга боғлиқ. Касбни тўғри танлаш меҳнатда ва ижтимоий фаолитда энг юксак кўрсаткичларга эришишга ёрдам беради, меҳнат жараёнида ва унинг натижаларидан қониқиш эса ижодкорликни энг кўп намоён этиш, энг яхши ҳиссий кайфиятда бўлиш, танҳо бир кишининг ҳам, умуман жамиятнинг ҳам барча ҳаётий режаларининг бирмунча тўла амалга ошириш имконини беради.

Жамият ҳамма замонларда ёш авлодга ижтимоий ва касбий тажрибани бериш тўғрисида ғамхўрлик қилиб келди. Инсоният янашсининг ilk даврларида бу тажриба мерос бўлиб қолар, авлоддан-авлодга ўтар эди. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан одамга нисбатан қўйилган талаблар ҳам ошди, бу эса турли касбларда ишлаш учун ходимларни танлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурлигини тақозо этди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки йиллариданок ёшларни касб танлашга йўналтириш масалаларига катта эътибор берилди. К.Д. Давлатов, Н.Н.Шодиев, П.Т.Магзумов, А.Р.Хужабоев, А.Ш.Магдиев ва бошқалар ўқувчиларни касбга йўналтиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулландилар.

Ҳозирги вақтда, ижтимоий ва илмий-техникавий тараққиёт шароитида мактаб ўқувчиларини касбга йўналтиришнинг муҳимлиги анча ошди. Бир томондан-ишлаб чиқаришни мураккаблантираётган ҳилма-ҳил касблар ва мутахассисларнинг мавжудлиги, иккинчи томондан-бир қатор барқарор шахсий хусусиятлари билан ажралиб турган одамларнинг мавжудлиги касбларни, олий ўқув юртларини танлашда, кичик мутахассисларни иш ўринларига жойлаштиришда ва қайта жойлаштиришда ана шу омилларни, умуман инсон омилини ҳисобга олишни катъий талаб қилади.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари инсон омили энг асосий омиллардан бири сифатида биринчи ўринга чиқариб қўйди. Ижтимоий адолат одам ўз индивидуал қобилиятларини намоён этишига кўпроқ эътибор берилишини тақозо қилмоқда. Бу вазифани ҳал қилишда шахсий манфаатлар ва жамиятнинг кадрларга бўлган талаб-эҳтиёжлари ёшларни эркин ва онгли равишда касб танлашга тайёрлашнинг илмий асосланган тизими бўлиши касб танлашга йўналтиришга муҳим ўрни ажратилмоқда.

Ёш авлодни онгли равишда касб танлашга тайёрлаш масаласига ёшларни ҳар томонлама ва уйғун ривожлантиришнинг муҳим шарти сифатида қаралмоқда. Бу иш шахсни миллий ғоявий, маънавий-ахлоқий, меҳнатсеварлик, ақлий, эстетик ва жисмоний жиҳатдан камол топтириш билан, яъни бутун таълим тарбия жараёнини, унинг бутун яхлитлик билан узвий бирликда ва ҳамжиҳатликда амалга оширилади.

Халқ таълим вазирлиги тасаруфидagi ўқув муассасаларида шу соҳадаги бир катор қарорларида таъкидлаб ўтилганидек, вужудга келтириляётган касбга йўналтиришнинг давлат тизимида умумий таълим мактабига, ўқитувчига етакчи ўрин ажратилмоқда. Айни ўқитувчи меҳнат аҳлига бўлган замонавий талабларни ҳисобга олиб, умуммеҳнат ва касбий маҳорат ҳамда малакаларни эгаллашдагина эмас, балки касбни тўғри танлашда ҳам ўсмирларга ёрдам бериши лозим. Касб тўғри танланганда улар ўз қобилиятлари ва қизиқишларини яхшироқ рўёбга чиқаришлари ҳамда жамиятга кўпроқ наф келтиришлари мумкин.

Мактабда касбга йўналтириш иши зарур натижаларни бериши учун у узлуксиз жараён бўлиши ва ўзаро боғланган бир қанча босқичлардан иборат бўлиши лозим.

Илк касбга йўналтириш (I-IV синфлар) болаларни меҳнатга тайёрлашдан, ёш хусусиятларини ҳисобга олиб, уларни касблар, меҳнат олами билан таништиришдан, уларда ўз меҳнати билан бошқаларга наф келтириш эҳтиёжини шакллантиришдан иборат. Бунга эса болаларни қўлдан келадиган ижтимоий-фойдали меҳнатга ўқув ва ўйин фаолиятининг ҳар хил турларига жалб этиш мумкин.

Ўрта бўғинда (V-VII синфлар) мактаб ўқувчилари ижтимоий-фойдали, унумли меҳнатга киришадилар, уларда касб танлашнинг ижтимоий аҳамиятга моллик сабаблари, меҳнат фаолиятининг аниқ соҳасига бўлган қизиқиш шаклланади.

Навбатдаги босқичда (VIII-IX синфлар) ўқувчиларда тизимлаштирилган билимлар, касблар оламида мўлжал ола билиш маҳорати, аниқ касбга бўлган қизиқиш шаклланиши лозим, асосий эътибор юқори синф ўқувчиларини моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатга тайёрлаш ижтимоий-касбий жиҳатдан бир мақсадни кўзда тутганини қаратилиши керак.

§ 2.2. Касбга йўналтириш босқичлари мазмуни

I-IV синфларнинг ўқувчилари касб танлашдан ҳали узок турадилар. Бироқ улар ўртасида тўғри йўлга қўйилган касб танлаш иши шундай бир негиз бўлиши керакки, юқори синфлардаги ўқувчиларнинг касбга бўлган қизиқишлари, ўй ва ниятлари кейинчалик шу негиз асосида ривожланидиган бўлсин.

Барча касблар учун зарур ва муҳим бўлган шахс ҳислатлари бор, булар- меҳнатсеварлик, ҳамма касб ва мутахассисликдаги меҳнат аҳлига нисбатан ҳурмат-эҳтиром, меҳнат қилиш зарурлигини тушуниш ва англаш, ўз ишини режалаштириш ва назорат қила билиш, иш жойини тўғри ташкил қилиш, ишда тартибли ва интизомли бўлиш, продавиёлик, саботлилик, топшириқни бажаришнинг энг оқилона усулини тандаб ола билиш, материаллар ҳамда вақтни тежаш ва шу қабилардир. Ана шу ҳислатлар ва фазилатларнинг ҳаммасини болаларда бошланғич синфдан бошлаб шакллантириш лозим.

Болаларни касблар оламига аста-секин олиб кириш, уларни шу оламда мўлжал олишга ўргатиш зарур. Ўқитувчи ўқувчини дарсларда кузатиш, у билан суҳбатлашиш, бола фаолияти маҳсулини таҳлил қилиш жараёнида унинг баъзи бир хусусиятларини, маъналарини, қайқаб олади. Бу ҳислатларни ривожлантириш юзасидан тегишли ишларни адо этгандан кейин булар кейинчалик касбни белгилашда асосий омил бўлиши мумкин.

Боланинг касбий муҳим ҳислатларини барвақт аниқлаш эса кейинчалик унга ўз хусусиятларига қараб касбни тўғри танлаш, уни муваффақиятли равишда ўзлаштириш, меҳнатда юксак натижаларга эришиш имконини бериши мумкин.

Кўнгини олимлар ўтказган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мактаб ўқувчиларининг тахминан 30 фоизда танлаган касбига нисбатан барқарор қизиқишлар бошланғич синфлардаёқ шаклланад экан. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларнинг қизиқишларини мумкин қадар олдинроқ аниқладан ва жамият талаб-эҳтиёжларига

мувофиқ шу кизиқишларни ривожлантиришдан, инсон шахсини ҳар томонлама уйғун камол топтириш учун шарт-шароитлар яратилишдан иборат.

Меҳнат таълими дарслари касбга йўналтириш ишнинг олиб бориш учун алоҳида имкониятларга эга. Буни меҳнат дарслари касбга йўналтиришга қаратилган йўлининг таҳлили мисолида ҳам кўриш мумкин. I-IV синфларда меҳнат таълимининг асосий мақсадларидан бири - ўқувчиларда инсон учун меҳнат биринчи зарурият, ижтимоий бурч эканлигига, ҳар қандай касбни эгаллаш учун мустаҳкам ва чуқур билимлар кераклигига инсон ҳосил қилишдан иборат. Меҳнатга муҳаббатни ва ишлаш истагини фақат меҳнатда тарбиялаш мумкин. Шу билан ҳам меҳнат таълими дарсларида қарийб қўпроқ фоз вақт амалий ишлар учун ажратилган.

Шу билан бирга дарсларда болалар одамлар меҳнат фаолиятининг асосий соҳалари билан, уларнинг кизиқишлари ва қобилиятининг асосий соҳалари билан, уларнинг кизиқишлари ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига оид энг кўп тарқалган касблар билан таништирилади. Ўқитувчи илгари тузган касбга йўналтириш режасига мувофиқ тарзда дарс режа-конспектнинг ёза туриб, касбга йўналтириш дарси олдига мақсад қўйиб, касбга йўналтиришга оид маълумотларни унга киритади. Бу эса бирон-бир касб, асбоб, ишлаб чиқариш технологияси, муайян меҳнат операцияларини ўргатишдан, касб жиҳатидан муҳим ҳислатларни тарбиялашдан, ўқувчиларни илгари белгиланган режа асосида ўргатишдан ёки ана шу таркибий қисмларнинг ҳаммасини кўшиб олиб боришдан иборат бўлиши мумкин.

Қуйи синфларнинг ўқувчилари ҳилма-ҳил материаллар (коғоз, картон, табиий материаллар, тунука, сим, ёғоч, фанера, пластмасса, толали материаллар) билан иш кўрадилар, улар ишлашга оид ўзларига боп, маъқул бўлган операцияларни ўрганадилар. Улар техник ва технологик тусдаги масалаларни ечишни ўрганадилар, турли материаллар ҳосил қилиш ва қўлланиш ишини, бу материалларнинг одамлар турмушидаги аҳамиятини билдириб оладилар, у ёки бу технологик операцияларни бажариш учун мўлжалланган энг оддий асбоблардан фойдаланиш йўллари билан танишадилар ва фойдаланишни ўрганадилар, тегишли касблар тўғрисида маълумотлар оладилар. Чунончи, ўқувчилар учун ишлаб чиқилган “Транспорт” конструктори болаларни 18 хил турли транспорт машиналари ва касблар билан таништириш имконини беради.

Ўқувчилар қурилиш конструктори билан ишлаб, қурилиш касблари, уларнинг муҳимлиги ва зарурлиги тўғрисида, қурилиш билан боғлиқ бўлган одамлар меҳнатининг мазмуни ҳақида маълумотлар оладилар, қурилиш объектларини моделлаштиришни ўрганадилар. Бу ишлар болаларда техник тафаккурни, маконга оид тасаввурларни, ижодий қобилиятларни ривожлантиришга ёрдам беради, уларда қурувчи меҳнатига ҳурмат билан қараш ҳиссини тарбиялайди.

Техник конструктор билан ишлаш чоғида бажариладиган топишириқлар ўқувчиларни машинасозлик ва электротехника асослари билан таништиради, уларда техник тафаккурни ривожлантиради, техникага муҳаббат ҳисларини тарбиялайди, унчалик мураккаб бўлмаган техник қурилмаларни билиб олиш имконини беради. Болалар машинасозликка оид кенг тарқалган ва зарур касблар, ана шу касбларнинг меҳнат мазмуни билан танишадилар.

“Ўсимликларни ўстириш ва ҳайвонлар ҳаёти билан таништириш” бўлимлари болаларни қишлоқ хўжалик асослари билан таништиришни кўзда тутаяди. Ўқувчилар ҳонаки ўсимликларни парвариш қиладилар, инёз, ҳонаки ўсимликлар етиштириш юзасидан тажриба ўтказадилар. Улар мактаб ўқув-тажриба участкасида ишлаб, ерда меҳнат қиладилар тупроқни юмшатадилар, ўсимликларни ўтоқ қилиб, бегона ўтлардан тозалайдилар, ўсимликларнинг ўсишини кўзатадилар, ўз меҳнатининг натижаларини кўрадилар, одамлар меҳнатини қадрлашни, ерни эъзозлашни ўрганадилар.

Ўқувчилар чорвачилик касблари билан ҳам танишадилар, ҳайвонларни тўғри парвариш қилишни ўрганадилар.

Ўқитувчининг ўқувчиларда ерга омилкорлик билан қараш ҳиссини шакллантиришни, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тўғрисида тўғри тасаввур беришни, ўз меҳнати ва ўз жамоаси меҳнати натижаларидан хурсанд бўлишни ўргатишни муҳимдир. Шу боисдан шундай режалаштириш керакки, болалар чорва молларни парвариш қиладиган, ҳосилни йиғиштириб оладиган, меҳнат натижаларини ҳисоб-китоб қиладиган бўлишлар. Бундай ҳолларда болаларнинг ишга қизиқиши кучаяди ва касбга йўналтириш иши алоҳида мазмун касб этади.

Юқори синфларда ўқувчилар касблар билан профессиограммалар ёрдамида танишадилар. Кичик ёшдаги

Ўқувчилар учун эса ҳикоя қилиб бериш, суҳбатлар ўтказиш, касб намояндалари билан учрашиш, видеофильмлар, диафильмлар, кинофильмлар кўриш, альбомларни кўздан кечирини, саёхатлар ўтказиш кўпроқ мақбулдир.

Бу соҳада олиб борилаётган барча ин шакллари билан суҳбат ўтказиш ҳаммадан кўп фойдаланилмоқда. Суҳбат болаларининг фаол иштирокида ўтиши муҳимдир. Шу мақсадда ўқитувчи касблар тўғрисида, айниқса ота-оналари, қариндошлари ёки таниш-билишлари мазкур касбларда ишлаётганларнинг болалари синфда бўлса, шу кишиларнинг касблари ҳақида маълумотлар тўплаш юзасидан ўқувчиларга топшириқлар бериш мумкин. Суҳбатлар ҳикоя қилиб бериш, фотосуратларни намоён қилиш, таълимнинг техник воситаларини қўллаш билан тўлдирилиши мумкин. Информатика ва ҳисоблаш техникаси имкониятидан фойдаланиш айниқса муҳимдир.

Дарснинг амалий қисми мазкур касбдаги одамларнинг меҳнати билан боғланса айни муддао бўлур эди. Масалан, «Толали материаллар билан ишлаш» бўлимининг ўргана туриб, ўқувчилар бичикчи касби билан танишадилар, мураккаб бўлмаган бичиш ишларини бажарадилар; кийим тикиш касби билан танишадилар; турли чоклаш ишларини бажариб, туғмалар қадаб, кийимларни майда тузатиш ишларини адо этиб, олган маълумотларини мустаҳкамлайдилар.

Ўқувчиларни дастурда кўзда тутилган касблар билан таништиришдан ташқари касбни тарғиб қилиш, яъни болаларни ушбу туман учун зарур бўлган касблар билан таништириш, уларда ана шу касбларга нисбатан ҳурмат-эҳтиромни тарбиялаш, шу касбларнинг жозибали жиҳатларини очиб бериш лозим.

Бу борада дарслардан ташқари ўқув дастурида кўзда тутилган корхоналарга қилинадиган экскурсиялар катта аҳамият ўйнаши мумкин.

Касбга йўналтириш ишига яхлит ёндашиш ўқувчиларни ҳар томонлама ўрганишни ҳам кўзда тутати. Бу талбир ўқувчилар шахсининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга, улар билан бундан буён ишлашнинг тўғри шакллари ва методларини кидириб топишга ёрдам беради. Ўрганишни турли методлар билан ўтказиш, энг муҳими-бу ишни мунтазам равишда ва собитқадамлик билан амалга ошириш керак.

Кузатини - ўқувчиларни ўрганишнинг кенг оммалашган методидир. Бу метод муайян мақсадни кўзлайди, иш режа асосида олиб борилади, кузатишнинг яқунловчи натижалари қайд қилинади. Мехнат таълими дарслари кузатиш ўтказиш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Диагностик суҳбатлар ўтказиш ҳам қўлланилади. Бундай суҳбатлар яқка тартибда ёки жамоа тарзида ўтказилиши мумкин.

Қуйи синфларда ўтказиладиган мехнат дарсларида ўқувчилар фаолияти натижаларини таҳлил қилиш учун яхши имкониятлар мавжуд. Чунки мехнатнинг турли объектларини тайёрлаш чоғида ҳар бир боланинг шахсий хусусиятлари ҳолат равшан намоён бўлади: бир хил бола техник конструкторни яхши билади, иккинчи хил бола тикнишда маҳорат кўрсатади, учинчи хил бола эса мактаб участкасида ўз қобилиятларини намоён этади ва ҳоказо.

Ўқувчиларнинг ҳужжатларини ва амалий иш-ҳаракатларини таҳлил қилиш ҳам бола шахсини ўрганишда ўқитувчига ёрдам бериши мумкин.

Ўқувчиларнинг шахсини ўрганиш уларни тарбиялаш билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ўқитувчи ўқувчининг алоҳида хусусиятларини пайқаб, унда мавжуд истеъдод нишонларини ривожлантириш методларини топа олиши, унинг ҳулқ-атворидаги салбий жиҳатларни бартараф этиши мумкин ва ҳоказо. Баъзи болаларда касбга мойиллик яхши намоён бўлади, қўпчилик болаларда бу нарса бирданига аниқланмайди. Ўқитувчининг боладаги истеъдод нишонларини аниқлаши, бўларни ўқувчининг ўзинга ва унинг ота-онасига айтиб бериши, боланинг қобилиятини ривожлантириш ва шакллантиришда қўмаклашиши муҳимдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, касбга йўналтириш иши - ўқув жараёнининг узвий таркибий қисмидир. Қуйи синфлардан бошланадиган бу иш жамият учун зарур, ҳар бир кишининг хусусиятларига мос касбларга барқарор қизиқишни тарбиялашга ёрдам беради. Мехнатга қизиқишнинг мавжудлиги ва мехнат қилишга шайлик - шахс етуқлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Синфдан ва мактабдан ташқари иш ўқувчиларни касбкорни онгли равишда танилашга, уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, моддий ишлаб чиқариш, фан, техника борасида ва шу каби соҳаларда уларда ишга қизиқишни шакллантиришга қўп жиҳатдан ёрдам беради.

Синфдан ташқари машғулотларда олиб борилаётган касбга йўналтириш ишида ўқувчиларнинг ёш ва билиш хусусиятларига қараб бир неча босқични қўрсатиб ўтиш мумкин.

Биринчи босқич (I-IV синфларнинг ўқувчилари билан ишлаш) - моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнатга бўлган ижтимоий қизиқишларни, ўқувчиларда умуман меҳнат ҳақида тасаввурларини шакллантириш

- меҳнатга муҳаббат, меҳнат аҳлига ҳурмат ҳиссларини сингдириш, унумли меҳнатга ижтимоий майлларни шакллантириш;

- барқарор касбий қизиқишлар ва майлларни шакллантириш ва ривожлантириш;

- мутахассисликни, касбни танлаш ва уни ўзлаштириш йўллари танлаш мақсадида ўтказилади.

Техника тўғарақларидаги машғулотларда олиб бориладиган касбга йўналтириш иши мазмуни ўқувчиларни тўғарақ йўналишига мувофиқ касблар, предметлар ва меҳнат технологияси билан, ишчи шахсига нисбатан қўйилаётган талаблар, мазкур касбга онд мутахассислар тайёрлаш шартлари билан, ижодий иш ва ана шу касб эгаларининг касбий ўсиш истиқболлари билан, ихтирочилар ва рационализаторлар жамияти ўқувчилар ташкилотларида, техник ижодкорлик тўғарақларида, бозор иқтисодиёти муаммоларини ижодий ҳал қилиш масалалари билан таништиришни ўз ичига олади.

Ўқувчиларни таништириш учун меҳнат соҳалари ва касб доиралари рўйхатини тузган чоғда ишлаб чиқариш учун зарур кадрларга бўлган талаб-эҳтиёжларга амал қилиш ва айни вақтда яқин атрофдаги касб-ҳунар коллеж касблари бўйича тайёрлов курслар ва олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш йўналишларини ҳисобга олиш зарур.

Тўғарақларда ўтказиладиган машғулотлар ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини, қизиқишларини, шунингдек бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий йўналишларини ҳисобга олган ҳолда уларни касбга йўналтириш учун кенг имкониятлар очиб беради. Бу нарса ўқувчиларнинг муайян ёшига мўлжалланган ва политехник мазмун касб этган техника ижодкорлиги тўғарақларининг тегишли дастурлари билан таъминланади. Чунончи, одатда, таълимнинг биринчи йили дастури VI-VII синфларнинг ўқувчиларига, таълимнинг иккинчи йили дастури VIII-IX синфларнинг ўқувчиларига мўлжаллангандир, қўнғина ҳолларда шахсий (яқка тартибдаги) дастур асосида шуғулланиладилар. III-V синфларнинг

Ўқувчилари бошланғич техник моделлаштириш тўғараклари дастурлари асосида иш кўрадилар. I-II синфларнинг ўқувчилари ўзлари учун махсус ташкил қилинадиган “Моҳир кўллар”, “Ўйинчоқлар фабрикаси”, “Ёш техник”, “Кичик ўқувчиларнинг эркин устахонаси” тўғаракларида ва бошқа шу каби тўғаракларда шугулланадилар. Бу тўғараклар ўз ишини бошланғич синфларнинг меҳнат хонаси негизида олиб боради.

Хар бир тўғарак бўйича намунавий дастурлар назарий материални ва амалий ишларнинг етарли даражадаги рўйхатини ўз ичига олади. Бу дастурларга кўзда тутилмаган, лекин у ёки бу мавзуга мувофиқ бўлган конструкциялар ёки моделларнинг иш режасини ҳам киритиш мумкин. Маҳаллий шароитларга ва тўғарак аъзоларининг қизиқишларига қараб ўрганиладиган материални қисқартириш ёки кўпайтириш мумкин.

Техника ижодкорлиги тўғараклари ўқувчиларнинг ҳозирги замон ишлаб чиқаришга, техника ва фанга бўлган қизиқишларини кенгайтиришга ёрдам беради. ижодий ва техникавий тафаккурни ривожлантиради, конструкциялаш, моделлаштириш ва рационализи-торлик иши малакалари ва кўникмаларини шакллантиради.

Тегишли тўғаракда ўқувчиларнинг муваффақиятли шугулла-нишлари фаолиятнинг муайян турига қизиқишни ривожлантиради, бажариладиган ишга ижобий муносабатда бўлишни шакллантирилади. Болалар-нинг қизиқишлари эса уларнинг майиллари билан ҳамбарчас боғлангандир. Ўқувчиларда қизиқишлар ва майилларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан тўғаракларнинг машғулотларида уларнинг билиш фаолияти тўғри ташкил этилганлигига боғлиқдир. Билиш фаолияти ўқувчининг муайян иш турини муваффақиятли бажаришга бўлган шахсий қобилиятини аниқлашга, унинг касбий мақсадини шакллантиришга имкон беради. Шу бонсдан билиш фаолиятини ташкил қилинган чоғда касбга оид ахборот ўқувчиларга ўз вақтида етиб бориши ва уларнинг имкониятига мос бўлиши муҳимдир.

Маълумки, машғулотлар чоғида ўқувчиларда умумтехникавий, умуммеҳнат ва махсус билимлар ҳамда кўникмалар шаклланади. Ўқувчилар ишлаб чиқаришда оммалашган асбоблар ва мосламалар билан иш кўрадилар, баъзан эса уларни ўзлари ҳам тайёрланадилар. Ўқувчиларнинг техник ижодкорлик тўғаракларидаги фаолияти кўпгина ҳолларда ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муайян буюмларни тайёрлаш билан ҳам боғлиқдир.

Аник техника тўгараги машғулоти учун касбга йўналтиришнинг диққатга сазовор жиҳатларини кўрсатиб ўтиш қийин эмас. Тўғракда бирмунча муваффақиятли ёритилиши мумкин бўлган бундай жиҳатларга ишчи фаолиятини тавсифлаш, ишлаб чиқариш мутахассиси сифатида унинг вазифалари, меҳнат мазмуни, шунингдек қичик мутахассиснинг самарали ишлаш учун зарур бўлган билимлар, кўникма ва малакалар билан таништириш, меҳнат қуроллари ва объектлари киради.

Техника тўгараги машғулотида касбга йўналтириш иши тўғрак ишлаб турган бутун давр мобайнида мунтазам равишда олиб борилиши учун эслатиб ўтилган барча омиллар ва хусусиятлари ҳисобга олиб, намунавий дастур асосида касбга йўналтириш бўйича касбий иш юзасидан иш режасини тузиш лозим.

Қуйида тўғрак иши жараёнида касбга йўналтириш ишининг намунавий режаси келтирилади:

Касбга йўналтириш системаси ҳаёт йўлини танлаб олишда, касбга йўналтиришда машиносозлик ва машинашunosлик, фермер хўжалиги деҳқонлари ва меҳнаткаш зиёлиларнинг сафларини тўлдиришда ёшларга қўмаклашиши ва умуман меҳнат ресурсларини оқилона тақсимлашда таъсир ўтказиши лозим.

№	Тўғрак машғулоти	Касбга йўналтириш ишининг мазмуни	Иш методлари ва усуллари
1.	Кириш машғулот	Йилги машғулоти Рўзгорда, ишлаб чиқаришда, қишлоқ хўжалагида, транспорт ва шу қабиларда техникадан фойдаланиш “фан ва техника” видеофильм, кинофильмларни кўриш. Ўтган йиллардаги тўғрак аъзолари тайёрлаган буюмларни намойиш қилиш.	Ҳикоя қилиб бериш, махсус адабиёт ўқиш, видеофильм, кинофильмлар -ни намойиш қилиш.
2.	Материаллар ва асбоблар	Ўрмон-бизнинг бойлигимиз. Ўрмонни муҳофаза қилиш ва бу ишда мактаб	Ҳашириб бериш, намойиш

		укувчиларининг қатнашиши. Ўрмончи касби билан таништириш. Қандай касбдаги ишчилар қайчи, пичок, болға, ясси жағли омбур, мўйқалам ишлатадилар? Ана шу касблар тўғрисида қисқача ахборот.	қилиш, суҳбатлар.
3.	Графика саводи	Чизма-техника тили. Чизмачилик касби билан таништириш. Режалаш-материалларни тежашда дастлабки босқичлардан бири. Ясси шаклларни белгилашда ижодий масалаларни ечиш намуналари	Суҳбат, хикоя қилиб бериш, намойиш қилиш
4.	Техникавий ва конструкторлик-технологик масалар.	Корхонанинг конструкторлик бюросига экскурсия. Машиналарни лойиҳалаш ва ишлаб чиқаришнинг асосий босқичлари билан таништириш. Қўл асбобини вазифаси жиҳатидан ана шундай машиналар (пармалаш машинаси, пармалаш дастгоҳи, ранда, эгов, фрезалаш дастгоҳи, силликлаш дастгоҳи) билан таққослаш. “Эгизак асбоблар”, “уларнинг вазифасини айтиб беринг”, “Бу қандай материаллардан ясалган?”, “Бу материалларни нима билан ишлов берилди?” мавзуларидаги суҳбатлар.	Экскурсия, суҳбат, ўйинлар
5.	Ясси бўлакларни	Ихтирочни конструктор	Учрашув,

	конструкциялаш.	Республика ихтирочилар ва рационализаторлар жамиятининг аъзоси билан учрашувни ташкил этиш. Техник қуролма бўлаklarини оқилона жойлаштиришнинг аҳамияти тўғрисида ҳикоя. Ясси шакиллар зағавқалари термасидан ясси моделларнинг бўйича “ким тезроқ йиғади” ўйини.	сухбат-
6.	Ҳажми катта бўлган буюмларни конструкциялаш	Оддий геометрик жисмлардан иборат буюмларни конструкциялаш чоғида конструкторнинг ижодий иш босқичлари. “Конструкторлар” фильмининг намоёниш қилиш. Турли шаклдаги катта ҳажмли зағавқалардан ишланган транспорт машиналари моделларининг йиғини ўйини	Гапириб бериш, сухбат, намоёниш қилиш.
7.	Техник моделлаштириш.	Конструкциялаш мажбурий таркибий қисми сифатида моделлаштиришнинг аҳамияти. Моделларда илмий тадқиқотларда фойдаланиш. Тўғарак машғулотларида тайёрланган ва турли мақсадларда ишлатилган моделларни намоёниш қилиш	Суҳбат, намоёниш қилиш
8.	Техник ўйинлар, аттракционлар	“Ота-оналарингизнинг касблари” мавзусида суҳбат ҳамда ота-оналар ишлайдиган ускуналар ва асбобларнинг моделларининг намоёниш қилиш. Ана шундай	

		тоншириқлар билан ўйинлар ташкил қилиш.	
9.	Яқунловчи машғулотлар	Тўғарак ишларининг кўргазмасини ташкил қилиш ва унга экспонатлар тайёрлаш. Ёзги таътил даврида касбга йўналтиришга оид материалларни йиғишга доир тоншириқларни тақсимлаш	

Иккинчи йилги машғулотларни ишлаб чиқиш учун ҳам ана шу тамойил асос қилиб олинади

Ёшларга қўмаклашгани ва умуман меҳнат ресурсларини оқилона тақсимлашда таъсир ўтказиши лозим.

Мазкур вазифани амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш учун умумий таълим, меҳнат политехник мактаби таълим-тарбия иши мазмунида асос солинган.

Илғор педагогика фани шунга асосландики, умумий маълумот ҳеч қачон бирдан-бир мақсад бўлмай, балки кейинчалик ёшларнинг касб таълимига ўтиши учун ҳамisha восита бўлиб келди.

Ёш авлоднинг касб танлашга йўналтириш давлат тизимида мактаб етакчи бўлиши ҳисобланади.

Мактаб-ўқувчиларда касбга қизиқиш уйғотишда ва битирувчиларни касбни онгли равишда танлашга тайёрлашда асосий таянч нуқтасидир.

Қизиқиш, мойиллик, қобилият, политехник билим ва маҳорат каби шахсий фазилатлар ўқувчиларни касбни ўзлари танлашига фаол ундовчи сабабдир.

Фаолитет муайян сабаблар мавжуд бўлган чоғда вужудга келади. Ижобий вазлар фаолитет вужудга келишининг мажбурий шarti бўлиб, шу туфайли касбни йўналиш шаклланади.

Касбга йўналтиришга касб танлаш вазларини илмий бошқариш тизими, ёшларни бозор иқтисодиётида кичик мутахассисларга бўлган талаб-эҳтиёжнинг ҳисобга олиб, онгли равишда касб танлашга тайёрлаш деб қаралмоқда.

Касб таълими ўқувчиларни турли касбларнинг хусусиятлари, улардан бирини тўғри танлаш шартлари тўғрисида билимларнинг

муайян мажмуаси билан куроллантириниши: уларда касбий ва ижтимоий фаолиятнинг ҳар хил турларига ижобий муносабатда бўлиш ҳиссининг тарбияланиши; асосли касбни шакллантириниши (жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий талаб-эҳтиёжларини ва шахсининг психофизиологик хусусиятларини англаш ана шу ниятларнинг асосини ташкил этади) кўзда тутадн.

Касб таълимисиз ўқувчиларни касбларни онгли равнишда танлашга самарали тайёрлаш мумкин эмас. Ана шу таркибий қисмнинг ижтимоий нуқтан назардан караганда аҳамияти шундаки, шу таркибий қисм туфайли касбни танлаш эркинлиги доираси кенгайиб боради: йигит ёки қиз ишлаб чиқариш ва касбларнинг турли хилларини, меҳнат шароитларини, у ёки бу касбни қаерда ўрганиш мумкин эканини ва шу кабиларни қанчалик кўп билса, унинг касб танлаши шу даражада онгли бўлади.

Ўқитувчи ўз навбатида касбий ахборотни, касбий тарғиботни ва касбий ташвиқотни ўз ичига олади. Бу элементлар ҳам ички жиҳатдан бир-бири билан ўзаро боғлангандир. Бўларнинг мақсади бозор иқтисодиётининг энг оммавий касблари тўғрисида ўқувчиларга муайян маълумотлар беришдан, ана шу касбларни эгаллаш усуллари ва шарт-шароитлари ҳақида уларни хабардор қилишдан, иқтисодий минтақа бозор иқтисодиёти айни вақтда гоят катта эҳтиёж сезаётган касбларнинг ижтимоий аҳамиятини тарғиб қилишдан иборат.

Нотўғри шакллантириш маънавий зарар етказадн. Банаарни ўёмир ўз имкониятига мос бўлмаган сохта мўлжал олиб, шу асосда касб танласа, у ўз ишини ҳеч қачон касб талаб қилгандек бажармайдн.

Меҳнатнинг ҳозирги турлари гоят кўп ва хилма-хил бўлган, куч ишлатиш имкониятлари жуда ҳам кенгайиб бораётган ҳозирги шароитда касб таълими (касбий ахборотни, касбий тарғиботни, касбий ташвиқотни) тўғри йўлга қўймай туриб, ёшларнинг тўғри касб танлаши анча қийиндир.

Касбларнинг хилма-хиллиги муносабати билан қандайдир бир касбни ёки бозор иқтисодиёти тармоқларини мактабда синфлар бўйича тарғиб қилишни тавсия этиш жуда ҳам қийин ва бу парса мақсадга мувофиқ ҳам бўлмаса керак. Бунда касбни тарғиб қилишнинг баъзи йўналишларинигина қайд қилиб ўтиш мумкин. Бу меҳнат фаолиятининг сеvimли турига муҳаббатни шакллантириш, бошқа оддий касблар билан, сўнгра оёса ўқувчиларнинг ёшн ва билимларига қараб, мамлакат бозор иқтисодиётининг ва аниқ

минтаканинг яқин 10-15 йил мобайнида кичик мутахассисларга бўлган талаб-оҳтиёжнинг ҳисобга олиб, бирмунча мураккаб касблар билан таништиришидир. Тарғибот мазмун жихатидан чуқур бўлиши, ҳиссий таъсир ўтказиш кучига эга бўлиши, ёшларнинг кўз ўнгида унчалик оммабоп бўлмаган касблар (хизмат кўрсатиш, коммунал хўжалик, енгил ва озиқ-овқат саноати соҳасига оид касблар, хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалик мутахассисликлари) нуфузини ошириши ҳам муҳимдир.

Ўқувчиларнинг касб фаолияти ҳар хил турларига бўлган қизиқиши ва майлини ривожлантириш касбга йўналтиришнинг муҳим таркибий қисмидир. Ана шундай қизиқиш бўлмаса, йигит ёки қизларни касбни тўғри танлашга тайёрлаш мумкин эмас. Касбга бўлган бундай майл ва иштиёқ касбга бўлган қизиқишни шакллантириш ва тарбиялаш, ушбу касбга ҳурмат билан қараш, меҳнатга муҳаббатни, ишга психологик шайликни тарбиялаш сингари элементлардан таркиб топади.

Бир қанча мактабларнинг тажрибаси шунини кўрсатадики, ўқувчиларда касбий фаолиятнинг ҳар хил турларига бўлган қизиқиш ва иштиёқни ривожлантиришга ўқувчиларга бир мақсадни қўзлаб меҳнат таълимини бериш ва уларни ижтимоий фойдали меҳнат билан банд қилиш катта таъсир ўтказмоқда. Жуда кўп хилма-хил касблар билан шунчаки назарий жиҳатдангина танишиб қолмай, балки бирмунча оммавий касбларни билиб олиш, ишлаб чиқариш жамоаларининг ҳаётига қўшилиш учун зарур бўлган баъзи бир билім ва кўникмаларни ҳам эгаллаш ўқувчиларнинг касб танлашга оғли ёндашувларига имкон беради. Мактаб ўқувчиларига меҳнат таълимини бериш ва уларни тарбиялашнинг собит қадамлилиги ҳар бир иқтисодий тумanning ва умуман мамлакатнинг ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожлантириш тенденцияларига мувофиқ уларнинг касбий идеалларини шакллантиришни таъминлайди.

Лекин мазкур фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқувчилар билан яқка тартибда ишлашга алоҳида эътибор бериш: ҳар бир кишининг шахсий ҳислатлари ва имқониятларига энг кўп даражада мос бўлган муайян машғулотни топиш муҳимдир.

Ана шу ғоят жиддий ва масъулиятли фаолиятда меҳнат таълими ўқитувчисининг аҳамияти каттадир.

Касб психодиагностикасининг мақсади — касба йўналтириш мақсадида мактаб ўқувчисининг шахсини ўрганишдир. Касб диагностикаси жараёнида шахсининг ўзига хос хусусиятлари:

кимматли мўлжаллари, кизиқишлари, талаб-эhtiёжлари, майллари, қобилиятлари, касбий ниятлари, касбий йўналишлари, характер хусусиятлари, темпераменти, соғлиғи ўрғанилади.

Касб ҳақида маслаҳат бериш мақсадида мактабда фақат тахминий психодиагностиканинг айрим элементларини амалга оширилади ва бундай ҳолда психодиагностика таркиб топадиган касб тўғрисида маслаҳат беришдан иборат бўлади.

Касб ҳақида маслаҳат бериш шахсий психологик ва шахсий хусусиятлар у ёки бу касбнинг ўзига хос хусусиятларига мос бўлишини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Маслаҳат беришнинг қуйидаги турлари: маълумотнома, диагностика, шакллантирувчи ва тиббий турлари бор. Маълумот тарзидаги маслаҳат чоғида ўқувчилар ишга жойлашиш йўлларини, ишга ва ўқишга қабул қилишга нисбатан қўйиладиган талабларни, турли касбларни ўзлаштириш имкониятларини, тайёргарлик муддатларини, меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини, касбий ўсиш истикболларини билиб олади. Диагностик маслаҳатлар шахсни, унинг кизиқишлари, майллари, қобилиятларини ўрганишга қаратилган бўлиб, бунда шахснинг ана шу хусусиятлари унинг танлайдиган касбига ёки унга яқин бўлган хунарга мослигини аниқлаш кузда тутилади. Шакллантирувчи маслаҳатларда мактаб ўқувчиларнинг касб танлашига раҳбарлик қилишни, тузатиш (тўғрилаш)ни амалга ошириш мақсади кузда тутилган бўлиб, бундай маслаҳатлар узок муддатга мўлжалланган бўлади, ўқувчи шахсида юз берадиган ўзгаришларни мунтазам равишда қайд қилишни кузда тутати. Тиббий маслаҳатлар ўқувчининг соғлиғини, унинг танлайдиган касбига нисбатан психологик хусусиятларини аниқлашни мақсад қилиб қўяди. Бунда, агар зарур бўлиб қолса, психофизиологик маълумотларга мос бўлган бошқа касбни ёки фаолиятнинг танлаб олинadиган соҳасига яқин бўлган касбни аниқлаш мақсад қилиб қўйилади.

Касб танлаш, одатда, мактабдан ташқари махсус лабораторияларда ва асосан, гоҳи кийин меҳнат шароитлари билан боғлиқ касблар бўйича амалга оширилади. Касб танлашдан мақсад одамнинг меҳнатнинг аниқ турига яроқли ёки яроқсиз эканини аниқлашдан иборат. Бунда башарти касбий фаолиятнинг ушбу турига даъвогарда бирон касбий муҳим хислат йўқлиғи аниқланиб қолса, у вақтда унга ишга жойлашиш рад этилади. Лекин бундан касб танлашни шахснинг ижтимоий эркинлигини чекловчи

инсонпарвар инш. деб карамаслик керак. Аксинча, чинакам инсонпарварлик йигит ёки кизни тартибсиз касб танлашнинг кўнгилсиз, эҳтимол жиддий салбий оқибатларидан сақлашдан иборат.

Касб танлашни амалга оширган чоғда бирмунча юксак, касбий муҳим хислатлар, хусусиятларнинг муайян белгиланган норматив даражасига ва буларни ривожлантиришнинг қулай истикболларига эга бўлган даъвогарларга афзаллик берилади.

Касб танлашни касбий саралашдан ажрата билиш керак. Касб танлаган чоғда муайян касб учун жуда мос ва мувофиқ бўлган шахслар танланади, яъни бунда касбдан шахс томон борилади, касбий сараланган вақтда эса мазкур шахс учун тегишли касб танланади, яъни бунда шахсдан касб сари борилади.

Касбга мослашish (кўникиш) касбга йўналтиришнинг якуловчи таркибий қисмидир. Касбга кўникиш йигит ёки кизнинг ишлаб чиқаришга, уни ўраб олган янги ижтимоий муҳитга, меҳнат шaroитларига ва конкрет мутахассислик хусусиятларига мослашуvinинг фаол жараёнидир. Касбга муваффақиятли равишда кўникиш - касбни тўғри танлашнинг асосий мезонларидан бири, касбга йўналтириш соҳасидаги бутун ишнинг самарадорлигига баҳо беришидир. Касбга муваффақиятли равишда кўникиш конкрет касбий фаолиятга мойилликни сақлаб қолиш ва янада ривожлантириш билан, меҳнатнинг ижтимоий ва шахсий вaжлари мос келиши билан характерланади. Бундай кўникиш ижтимоий кўникиш билан биргаликда амалга оширилади.

Ўқувчиларни касбий тарбиялаш касбга йўналтириш бoёёнининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Касбий тарбиялаш деганда ўқувчиларда шахснинг касб жиҳатидан муҳим хислатлари: инсонпарварлик, касбий бурч ва шарафни, масъулиятни, касбий ифтихорни, ахлокийлик ва шу қабиларни тарбиялаш тушунилади.

Касбга йўналтиришнинг барча таркибий қисмлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, уларнинг мавжудлиги умуман тизим қонуниятлари билан белгиланади, тизимдан ташқари улар ўз фаолият йўналишини йўқотиб қўяди. Қасбга йўналтириш тузилмасининг ўзи эса бошқа тузилмалар билан юксак даражада ҳамкорлик қилади.

Професснография - одамларнинг касбий фаолиятини ўрганадиган профессиологиянинг муҳим соҳаларидан биридир.

Касбларнинг ёки мутахассисликларнинг, булар одамга, унинг психофизиологик ва жисмоний хислатларига нисбатан қўяётган асосий талабларнинг таснифи, шунингдек мазкур касбий фаолият шахсга муваффақият ёки муваффақиятсизлик, қониқиш ёки қониқмаслик келтирувчи омиллар профессорлогия вазибаларига киради.

Меҳнатдан психологик жиҳатдан фойдаланиш ва кейинчалик амалий фаолиятда фойдаланиш учун мўлжалланган ишнинг конкрет турини яхлит тарзда, мунтазам ва кўп томонлама таснифлаш психологик профессиограмма деб аталади. Профессиограммалар касб маорифи жараёнида ўқувчиларни турли касблар билан таништириш учун қўлланилади.

Энди касбга йўналтиришнинг умумий тавсифини кўриб чиқишдан булардан ҳар бирини алоҳида-алоҳида батафсил ўрганишга ўтамиз.

Касбга йўналтириш соҳасида олиб бориладиган бутун ишни шартли равишда қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мумкин: касб маорифи (касб ахбороти); касбий тарбия; касб ҳақида маслаҳат бериш; касбга қўниқиш; касб танлаш (касбнинг яроқли бўлиши).

Шу нарсани назарда тутиш керакки, мазкур иш босқичлари алоҳида-алоҳида кўриб чиқилса ҳам, лекин ҳақиқатда яхлит қўлланилади. Масалан, агар ўқувчи касб билан танишган чоғда ниманидир тушунмай қолса, ниманидир била олмаса, касб ҳақидаги ахборот билан айни бир вақтда у ёки бу касб ҳақида, унинг мазмуни тўғрисида маслаҳат олиши мумкин. Лекин ҳар икки босқич ўқувчи танлаган меҳнат турига нисбатан дастлабки касбга қизиқишини ҳосил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади, ана шу меҳнат тури шундан кейинги касбга йўналтириш соҳасидаги иш давомида ривожлантирилиши ва мустаҳкамланиши лозим. Шундай қилиб, ўқувчиларнинг меҳнат фаолияти у ёки бу турини танлашга бўлган қизиқиши ва майллари хилма-хил бўлиб, мустаҳкам қарор топмаган бўлади. Ўқувчиларнинг касбга қизиқишлари ривожланиши ва ўзгариши динамикасини кузатиш учун шундан кейинги ҳар бир синфда сўроқ варағини батафсил тўлдириш маъқулдир.

У ёки бу ўқувчининг касбий иниятларида ўзгаришлар рўй берганлиги аниқланган тақдирда ўқитувчи, мураббий ана шу ўзгаришларнинг сабабларини билиб олиши лозим. Ана шундай

аниқлашдан кейингина у ёки бу ўқувчида қизиқиш ва майлларни ривожлантириш юзасидан бундан буёнги ишларнинг муваффақиятли ўтказилишига амин бўлиш мумкин.

Касбга бўлган қизиқишнинг чуқурлиги ва барқарорлиги ўқувчиларнинг бошқа қизиқишлари ана шу касбга бўлган қизиқиш билан қанчалик боғлиқ бўлишига, уни мустаҳкамлашига боғлиқ. Масалан, ўқув меҳнат фаолияти ва амалий фаолият, синфдан ташқари иш уни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шу билан қишлоқ хўжалик, техника ва хизмат кўрсатиш меҳнатига оид дарслар, техника ижодкорлиги тўғрақлари ана шу талабларга энг кўп даражада мос бўлиб тушади.

Чунончи, қишлоқ мактаби ўқувчиларида қишлоқ хўжалик меҳнати касбига қизиқишни шакллантириш учун меҳнат таълимининг қишлоқ хўжалик тажрибаси, фермерлар, ёш механизаторлар, ихтирочилар, табиатшунослар тўғрақлари каби шакл ва методларидан фойдаланиш лозим.

Қишлоқ мактабида ўқувчиларни меҳнатга тайёрлаш натижа-

сида улар агротехник билим ва малакага, меҳнат фаолияти малакаларига эла бўладилар, бу эса уларда қишлоқ хўжалик касбларига бўлган қизиқишни ривожлантиради. Қишлоқ ёшларида қишлоқ хўжалигида энг кўп оммалашган ва ёйилган фермерлик, механизаторлик касбларига айниқса зўр қизиқиш кузатилмоқда.

Бу ерда механизатор меҳнати шу жиҳатдан диққатга сазоворки, техникавий билим ва малака агротехник билимлар билан қўшилиб кетади. Ўқув устахоналарида ўтказиладиган меҳнат дарслари ўқувчиларни саноат меҳнатининг ҳар хил турларига жалб этишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Лекин бу масалада муваффақиятга эришиш кўп жиҳатдан ўқувчининг ўзига, унинг интизомлилиги ва тиришқоклигига, ишга жиддий ва пухта ўйлаб ёндошишига боғлиқ. Металл ишлаш дастгоҳларида ўқувчиларнинг қўл асбоблари ва механизациялашган асбоблар ёрдами билан конкрет ўқув-ишлаб чиқариш ишларини бажаришлари уларни саноат ишлаб чиқаришида кенг оммалашган касблар (чиқаргичлик, токарлик, фрезаловчи, рандаловчи каби касблар) билан танишиш имкониятини берибгина қолмай, балки уларда меҳнатнинг ана шу турларига барқарор қизиқишни ҳам

ривожлантиради. Ўқитувчилик касбига қизиқишни тарбиялаётган туриб, ўқитувчи меҳнатининг мазмунини очиб беришгина эмас, балки ана шу машаққатли, лекин шу билан бирга шарафли ишдан аста-секин баҳраманд қилиш ҳам муҳимдир. Ўқувчилар қизиқиши барқарорлиги даражасини аниқлаш учун уларга қўлидан келадиган топшириқлар бериш ва шунга мувофиқ тарзда касбга йўналтириш ишини тузилиш жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам ана шунга мос равишда ташкил қилиш керак.

§ 2.3 Касбга йўналтириш ишининг мактаб тизими

Касбга йўналтириш ишини амалга оширишнинг умумий тизимида мактаб тизими дастлабки босқич ҳисобланади.

Касбга йўналтириш иши мактаб тизимининг вазифаларига:

- шахснинг миллийгоя асосида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларига эга бўлган фуқароларни тарбиялашдан;
- политехник ва бошланғич касбий малакаларининг муайян тизимини эгаллаган бўлгуси малакали мутахассисни тайёрлашдан;
- ҳам шахсий меҳнат, ҳам жамоа меҳнати муайян ташкилотчилик малакаларини шакллантиришдан иборат.

Касб эгаллашгача бўлган тайёргарлик мактаб ёшларини моддий ишлаб чиқариш соҳасида меҳнатга ҳозирлашнинг умумий қисми бўлиб қолади. Зарур политехник тайёргарликни олган йигит ёки қиз ишлаб чиқариш касбининг тез эгаллайди, бунда касб-хунар таълими дёғёёининг шундан кейинги ҳамма босқичларида касбий маълумот ёки олий маълумот олиш жараёни жадаллашади.

Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлаш — бутун педагоглар жамоасининг, ота-оналар ва ташкилот-корхоналар жамоатчилигининг қўп йиллик таълим-тарбия ишидир. Ёшларни маънавий-психологик жиҳатдан меҳнат фаолиятига тайёрлашга шахсни ҳар томонлама камол топтиришнинг ўзаро боғлиқ жараёни деб қаралади, бу жараёнда қобилият ва эътикод билан бирга ўсмирнинг шахси ҳаракатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади.

Қобилият ва кизикинларни шакллантиришнинг политехник асослари ва мактаб ёшлари бошланғич меҳнат тайёргарлигини кенгайтириш билан узвий боғлиқ бўлиши ишчи касбларини эгаллашга йўналтиришнинг ҳал қилувчи шартидир.

Меҳнат тарбияси жараёни бирмунча илк босқичда амалга оширилган тақдирда бунга эришилади.

Касб — ҳунар ва олий босқич таълимида давомийлик шу нарсада ифодаланадики, ўқувчилар узвийлик асосида тузилган ягона дастурлар бўйича ишлайдилар. Бундай дастурлар узвийлик ва узликсизликда оддийдан мураккабга ҳараб боришни, билимларни, кўникма ва малакани, меҳнатнинг муайян усулларини эгаллашни таъминлайди.

Таълим ва касбга йўналтириш билан қўшилган унумли меҳнатда мунтазам қатнашни энг кўп педагогик самара беради. Ўрта умумтаълим мактабларни тамомлаб ёки касб-ҳунар коллеж таълими тузилмасида, ўқув техник марказларида зарур тайёргарликдан ўтиб, бозор иқтисодиётининг турли тармоқларида дарҳол ишлай бошлаган ёшларнинг сони йил сайини кўпайиб бормоқда.

Мактабда касбга йўналтириш соҳасидаги ҳамма ишларнинг бир-бирига мувофиқлаштирилишини таъминлаш мақсадида мактаб раҳбари раёонида касбга йўналтирувчи кенгаш тузилади.

Кенгаш таркибига мактаб раҳбарининг тарбиявий ишлар бўйича муовини, касбга йўналтирувчи ўқув-методик хона мудир, ПСИХОЛОГ, меҳнат таълими, ўқувчиларнинг ижтимоий-фойдали, унумли меҳнатини касбга йўналтирувчи ўқитувчи ёки ташкилотчи, бигтирувчи синфларнинг синф раҳбари, мактаб кутубхоначиси, мактаб ўқувчилар ташкилотининг вакиллари, мактаб врач, ота-оналар кўмитасининг аъзолари, ҳокимият ва халқ таълим бўлимлари, ташқи марказлари вакиллари киради.

Касбга йўналтирувчи кенгашнинг иш режасини халқ таълими бўйича мактаб кенгаши кўриб чиқади ва тасдиқлайди.

Касбга йўналтирувчи кенгашнинг вазифалари касбга йўналтириш бўйича умуммактаб ва синфларнинг тадбирларини режалантириш ва ташкил қилишдан, касбга йўналтириш ишига

оид илгор тажриба маълумотларини йиғини, умумлаштирини ва оммалаштиришдан иборат. Касбга йўналтирувчи кенгаш туман ўқув техник марказларда, халқ номбллари туман хокимияти хузуридаги ёшларни касбга йўналтирини ва ишга жойлаштириш комиссияси, касб-хунар коллежларнинг таълими тузилмасидаги ўқув юртлари, корхоналар ва ташкилотлар, ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб туради.

Касбга йўналтириш ишини режалаштирган чоғда кенгаш маҳаллий шароитларни ва мактаб ишининг ўзига хос-хусусиятларини ҳисобга олишни лозим. Кенгашнинг касбга йўналтириш иш режаси мактаб таълим-тарбия иши умуммактаб режасининг таркибий қисмидир.

Касбга йўналтириш кенгашнинг мажлисларига туман ўқув техник марказлари ходимлари, муассасалар, яқин жойлашган корхона, кишлоқ касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртларининг вакиллари, балоғатга етмаганлар иши бўйича комиссия аъзолари ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш органларининг вакиллари таклиф қилинадилар.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишини ўтказган чоғда мактаб ходимлари ва мактаб маъмуриятининг вазифалари ўқувчиларни касбга йўналтиришга онд йўриқномалар, буйруқлар, қарорлар билан танишиндан, илмий-методик адабиётни ўрганишдан, чиқарилган методик тавсияномаларни ўрганиш ва ўз ишларида фойдаланишдан иборат.

Синф раҳбарининг вазифалари аввало ўқувчининг шаклланаётган шахсини, унинг майбллари, қизиқишлари, қобилиятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Бу соҳада унга фан ўқитувчилари, ота-оналар билан суҳбатлар, савол варақасини тўлдириш ва ўқувчининг шахсий варақача тавсифномасини тўлдирган ҳолда уни мунтазам равишда кузатиш ёрдам беради. Синф раҳбари ўқувчининг шахсини ўрганиш негизида муайян дастур асосида бир мақсадга қаратиб касбга йўналтириш ишини олиб боради. Бунда синф соатларидан, факультатив машгулотлардан ва экскурсиядан фойдаланади. Касбга йўналтириш иши ўқувчиларнинг ота-оналари билан мустаҳкам алоқада ўтказилади.

Ўқувчилар йилига бир марта савол варақасини тўлдиради. Бундан мақсад-ўқувчиларнинг ҳаётий режаларини аниқлаб олишдир. Синф раҳбарлари савол варақаси асосида ўқув йили

охирда касбга йўналтирувчи мактаб кенгашига топшириш учун у ёки бу касбни онгли равишда танлаган ёки зарур малака даражаси бўйича касб эгаллаган ҳамда ўқиш ва иш хусусидаги ўз истакларини билдирган IX синф ўқувчиларининг рўйхатларини тузадилар.

Ўқувчилар меҳнат таълими дарсларида меҳнатнинг ҳар хил турларига оид билимларнигина олиб қолмай, шу билан бирга ўз фаолиятлари жараёнида махсус малакаларга ҳам эга бўладилар, ўз қобилиятларини ривожлантирадилар, меҳнатда ўз кучларини синая қўрадилар. Шу боисдан меҳнат таълими ўқитувчиси меҳнат дарсини шундай ташкил қилиши керакки, токи ҳар бир ўқувчи меҳнатни севишни ўрганиб олсин, одамларга наф келтирадиган бўлсин, иш жараёнидан ва унинг натижаларидан завқлансин.

Меҳнат ўқитувчиси ўз ишида билим ва малакани эгаллашда ўқувчиларга энг кўп фаоллик ва мустақилликни таъминлайдиган иш шакллари ва методларидан фойдаланиши лозим. Лаборатория-амалий, ўқув-ишлаб чиқариш ишлари, ишлаб чиқариш экскурсиялари, ишлаб чиқариш тажрибаси шундай иш шакллари ва методлари жумласига киради. Бу ишлар мустақил кузатишлар, тажрибалар, таҳлиллар, ҳисоб-китоблар, ишлаб чиқариш ва ижодий вазифаларни ҳал қилишни ҳамда бевосита ижтимоий-фойдали, унумли меҳнатни ўз ичига олади (юқорида ақс эттирилган бобда бу ҳақида батафсил маълумот берилган).

Меҳнат ўқитувчиси меҳнат таълими жараёнида касб қилиб олинган меҳнат тўғрисидаги маълумотларни аниқ мавзуларни ўрганиш билан мантикий боғлаши мумкин. Чунончи, физика фанининг электротехника бўлимини ўрганган чоғда ўқитувчи бозор муносабатлари шароитида электр қувватининг аҳамиятини, уни ишлаб чиқариш ҳамда истеъмолчига етказиб бериш усуллари қўрсатишни, шунингдек ушбу тармоқ касблари учта катта гуруҳга бўлинишини тушунтириб бериши мумкин. Биринчи гуруҳга электротехника ускуналари, машиналари, аппаратлари ва асбобларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ касблар (электротехника машиналарини йигувчи слесар, созловчи слесар, ўровчи электро-монтёр, изоляция қилувчи ва шу қабилар); иккинчи гуруҳга электр қувватини ўзатиш билан боғлиқ касблар (подстанцияларнинг электро-монтёри, электр тармоқларини

ишлатувчи электро-монтёр ва шу кабилар); учинчи гуруҳга электр қувватидан фойдаланиш билан боғлиқ касблар (электромонтажчи слесар, таъмирчи электро-монтёр ва шу кабилар) киради.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришда ўқитувчининг шахси жуда катта аҳамият ўйнайди.

Ўқитувчининг шахси - ўқитувчининг ижодий ривожланишининг, юксак педагогик маҳоратининг, ишда доимий ташаббускорлигини, омилкорлигини, болаларга нисбатан муҳаббат ва ҳурматини белгилаб берадиган хислатлар мажмуидир. Айни шундай ўқитувчи ўқувчиларда ўзига нисбатан ҳурмат-эҳтиром, ишга ҳавас туғдиради, ўзига ўхшаш бўлиш, у билан дўстлашиш ва энг эзгу истаklar, истиқбол тўғрисидаги, ўз касби ҳақидаги орзуларни баҳам кўриш иштиёқини яратади.

Мактабда қизиқишлар бўйича ўтказиладиган хилма-хил маш-ғулотлар орасида тўғарак иши алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Мактабда тўғаракларнинг асосий кўпчилигини меҳнат таълими ўқитувчилари олиб боради. Булар - ишлаб чиқариш техника тўғаракларидир. Ўқитувчи бундай тўғаракларда ўқувчиларда ихтирочилик, конструкторлик сингари махсус қобилиятларни ижодий ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш имкониятига эга.

Меҳнат таълими ўқитувчиси ўқувчи шахсини ўрганган чоғда касбга йўналтириш мақсадида қуйидаги қондаларга: шахс камол топадиган муайян вазиятда, муайян жамоада шахсининг ҳулқ атворини кузатиш; фаолият орқали шахсини ўрганиш; шахсини қандайдир қотиб қолган нарса тарикасида эмас, балки ривожланишда кўриш; шахсининг вақтинча психологик ҳолатини, ўртоқларига муносабатини ҳисобга олиш каби қондаларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат таълим ўқитувчисининг ишида психологик ташҳизга катта ўрин ажратилади. Психологик ташҳиз жараёнида у мактаб, касб-хунар коллежлардаги касб маслаҳатчиси билан биргаликда ҳар бир ўқувчининг келгусидаги касбни танлаш жараёнида шахсий хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Шундай қилиб, меҳнат таълими ўқитувчиси ишида қуйидаги йўналишларни:

- касб таълими ўқувчиларни меҳнат фаолияти соҳалари, бозор иктисодиётининг айрим тармоклари, касблар ва мутахассисликлар билан таништириш;
- психологик-педагогик маслаҳат-меҳнат фаолиятининг турлари тўғрисида, ўқувчи хислатлари, билимлари ва майлларига энг мувофиқ бўлган касблар ва мутахассисликлар ҳақида ўқувчига гапириб бериш;
- касб тарбияси - ўқувчиларда у ёки бу касбга нисбатан барқарор қизиқишларни шакллантириш;
- амалий касбий қўниқиш - меҳнат фаолиятининг турли соҳаларида қўлларни амалий жиҳатдан синаб кўриш учун шарт-шаронглар яратиш;
- касбга йўналтириш мақсадида ўқувчининг шахсини ўрганиш, меҳнатга бўлган қизиқишларни ва касбга қизиқишларни шакллантириш каби йўналишларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Меҳнат таълими ўқитувчисининг касбга йўналтириш иши ўзаро боғлиқ таркибий қисмларнинг бутун бир яхлитлик билан, шу жумладан касбга йўналтирувчи ўқув методик хона фаолияти, синф раҳбарининг, фан ўқитувчиларининг иши, ота-оналар ва шу қабилар билан маҳкам боғлангандир. Меҳнат ўқитувчиси булар билан яқиндан алоқа боғламай туриб самарали ишлаши мумкин эмас.

Меҳнат таълими дарсларида касбга йўналтириш ишини олиб борган ўқувчиларни меҳнат фаолиятига тайёрлашдаги бошқа фанлар билан ўзаро алоқани ҳам ҳисобга олиш лозим.

Мактабда ҳар бир ўқув фани ўқувчиларни касбга йўналти-ришни амалга оширишда ўзига хос имкониятларига эга, лекин у меҳнат турлари, касбларнинг хилма-хиллиги ва шу қабилар тўғрисида ўқувчилар билимларини шакллантиришнинг бирдан-бир манбаи бўлиши мумкин эмас. Шу сабабдан ҳам касбга йўналтириш ишида меҳнат ўқитувчисининг фаолиятини синф раҳбарлари ва фан ўқитувчилари иши билан мувофиқлаштириш гоят муҳимдир.

Тажриба шуни кўрсатадики, ўқувчиларда касбга бўлган барқарор қизиқишни шакллантириш ишлари самарадорлигини ошириш учун:

- фан асосларини ўқитишнинг, меҳнат таълимининг ва фа-

культатив машгулотларнинг фанлараро алоқаларини, давомий-лигини, политехник ва касбга йўналтириш йўналишини рўёбга чиқариш;

- политехник маълумот, меҳнат таълими ва касбга йўналтиришнинг ўқувчилар ижтимоий-фойдали, унумли меҳнати билан ўзаро алоқасини таъминлаш;

- ўқувчиларнинг бир мақсадга қаратилган ижтимоий аҳамиятли ўқув-ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришлари;

- бозор иқтисодиётининг турли соҳаларида ўқувчиларнинг қизиқишини ривожлантиришга шахсий табақалаштирилган ёндашувни амалга ошириш;

- ўқувчиларни касбга йўналтириш соҳасида мактаб ўқитувчилари билан ишлаб чиқариш жамоаларининг биргаликда иш қўриши;

- саноат ва қишлоқ хўжалик касбларини тарғиб қилиш лозим.

Табий математик туркум фанларни ўрганган чоғда ўқувчилар муайян иқтисодий тумандаги етакчи касблар бўйича меҳнат мазмуни билан танишиш, ана шу касбларни муваффақиятли эгаллаш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни олиш имкониятига эгадирлар.

Мактаб ўқувчилари гуманитар фанлар бўйича ўтказиладиган машгулотларда касб танлаш масалаларида тоғав маънавий-ахлоқий, дунёқарашга оид билим оладилар.

Фан ўқитувчиси онгли равишда касб танлашда ўқувчиларга ёрдам бериш учун уларни меҳнат ва касбларнинг ҳар хил турлари билан таништириши; ўқувчиларнинг майли, хусусиятлари ва касбга қизиқишларини ўрганиши, уларда касб танлашнинг ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли сабабларини шакллантириши; билим олишни давом эттириш ва ишга жойлашиш билан боғлиқ масалалар юзасидан уларга маслаҳатлар бериши зарур. Ўз фани доирасида касбга йўналтириш ишини олиб бориш учун фан ўқитувчисининг ўзи тегишли назарий ва амалий тайёргарликка эга бўлиши керак.

Назарий тайёргарлик аввало, касбга йўналтириш мақсадлари, вазифалари ва йўлларини, муайян фанни, касбга йўналтиришнинг психологик-педагогик асосларини ўқиғиш

шароитида уни амалга ошириш методларини билиб олишдан иборат.

Ўқув жараёнида касбга йўналтириш вазифаларига мувофиқ фан ўқитувчилари учун иш босқичлари қуйидагича:

- дастурда касбга йўналтирувчи мазмунни киритиш мақсадга мувофиқ бўлган мавзуларни белгилаш;

- у ёки бу мавзу мазмунига энг мос бўлган касбга йўналтирувчи матинни бериш шакллارини белгилаш, тегишли кўргазмани қуроллар, видео лавҳалар танлаш;

- бозор иқтисодиёти тармоқлари тўғрисидаги ва мазкур фанга оид мазмун билан боглиқ асосий касблар ҳақидаги адабиётни ўрганиш. Бунда ўз иқтисодий туманидаги касбларни ўрганишга алоҳида эътибор берилиши керак. Дарсларда ўқувчиларни таништириш мумкин бўлган касблар рўйхатини аниқлаб олиш;

- ўқувчиларнинг қизиқишлари ва майлларини ўрганиш, буларни ўқувчилар ва синф раҳбарлари билан бирга муҳокама қилиш натижаларини қайд қилиш;

- ўқувчиларда ўрганилаётган фанга ва у билан боглиқ касбларга қизиқиш ва ҳавасни шакллантириш мақсадида улар билан яқка-яқка ишларни мунтазам равишда олиб бориш;

- мактабда касбга йўналтириш хонасидаги мазкур фанни ўрганиш билан боглиқ касбларга оид материалларни янгилаб туриш;

- касбга йўналтиришга, педагогикага ва шахс психологиясига оид, уни ўрганиш методларига доир ўз билимларини чуқурлаштириш босқичларини кўрсатиш мумкин.

Меҳнат ўқитувчиси, синф раҳбари ва фан ўқитувчилари биргаликда ишларининг асосий мақсади шуки, ўқувчилар билан гуруҳда ва индивидуал иш олиб боришнинг турли шакллари ва методларидан фойдаланиб, иқтисодий туманларнинг талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олиб, ўқувчиларни касбларни асосланган тарзда танлашга тайёрлашдир.

Шунинг учун ҳам касбга йўналтиришга оид ишни ўз тумани иқтисодиётини ўрганишдан, корхона ва ташкилотларнинг бўйишларга бўлган талаб-эҳтиёжларини, махсус маълумот олиш имкониятларини ўрганишдан бошлаш мақбулдир. Айни вақтда ўқувчиларни меҳнат фаолиятининг муайян турлари билан,

касблар билан таништириш, шунингдек, ўқувчиларнинг меҳнатга бўлган ва касбга қизиқишларининг ҳамда ниятларининг шакллантириш имкониятларининг аниқлаш мақсадида ўқув фанларининг дастурининг таҳлил қилиш лозим.

Бу соҳада ўқитувчига профессиографик варақчалар катга ёрдам бериши мумкин, бу варақчалар қуйидагича тузилган: Синф	Фан	Дарс мавзуси	Ўқитувчи ўқувчиларни таништирадиган тармоқ касб (мутахассислик)	Касблар тўғрисидаги ахборотнинг қисқача мазмуни
--	-----	--------------	---	---

Бироқ мутахассислар тузган касб таснифларининг ҳамма вақт ҳам топиб бўлмайди. Шу бондан ҳар бир ўқитувчи касбга йўналтирувчи материални танлаш методикасининг эгаллини зарур. Буни қуйидаги схема, яъни:

- ўқувчиларнинг диққат-эътибори қаратилишининг лозим бўлган ўқув дастурлари ва мактаб дарсликларининг ўрганиш ва таҳлил қилиш;
- касб-малака тавсифномаларининг, касбга тайёрлаш дастурларининг ўрганиш ва таҳлил қилиш;
- корхоналар, ташкилотлар ва илгор мутахассисларнинг иш тажрибасини ўрганиш;
- меҳнат таълими мактаб дастурларининг таҳлил қилиш асосида бажариш мумкин.

Профессиографик варақчалар ўқув фанлари бўйича тавсифланади. Бундай варақчаларни энг тажрибали ўқитувчилар (меҳнат таълими, фан ўқитувчилари) тузадилар. Бундай материаллар ўқитувчиларнинг илгор тажрибаси асосида доимо тўлдирилади, такомиллантирилади, бу ҳолда ҳар бир ўқитувчига иш стажидан каттаси назар касбга йўналтириш ишларини олиб бориш, ушн ўрганилаётган фанлар мазмуни билан режали равишда ва узвий боғлаш имконини беради. Ўқитувчи ўқувчиларни касбга йўналтириш соҳасидаги асосий ишни дарсда олиб боради. У дарсда:

- ўқувчиларга энг оммавий касблар тўғрисида муайян билимлар беради, касбларнинг ижтимоий-иқтисодий, технологик ва психологик жиҳатларини очиб беради;

- ўқувчиларга танланган касбларни эгаллаш йўллари тўғрисида, ўқув юртлари, иқтисос берадиган касблар, ўқиш муддатлари, касбий ўсиш натиқбодлари ва шу кабилар юзасидан маълумотлар беради;

- моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатга ва мазкур иқтисодий минтақада эҳтиёж сезилаётган муайян касбларга ижобий муносабатда бўлишни шакллантиради;

- жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий талабларини англашга, шунингдек ўқувчиларнинг психофизиологик хусусиятларини билишга таянадиган барқарор касбга қизиқишларни ва тўғри асос-

ланган касбий ниятларини шакллантиради.

Дарёда касбга йўналтиришнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчининг касбга йўналтирувчи материални дастурий материаллар билан боғлай олишига, ўқувчиларда таълимнинг замонавий методларидан фойдаланиб, ҳозирги кичик мутахассиснинг меҳнатига нисбатан ижобий муносабатда бўлишни шакллантира билишига боғлиқ. Касбга йўналтирувчи материални танлашда таълим мазмунидан келиб чиқадиган қуйидаги принципларга: касбга йўналтириш мазмунининг ижтимоий ва илмий-техника тараққиёти даражасига мослиги принципіга; — касбга йўналтириш иши мазмунининг шакллари ва методлари мослиги принципіга амал қилиш лозим. Касбга йўналтириш ишини амалга ошириш учун зарур бўлган профессиографик материалларни танлашнинг асосий мезонлари ана шу принциплардан келиб чиқади. Бу асосий мезонлар қуйидагилардан иборат: 1. Мезоннинг яхлитлиги. Бу мезоннинг моҳияти шундан иборатки, ўқувчиларни касбга йўналтириш мазмунинида ижтимоий ва илмий-техника тараққиёти ютуқлари, шунингдек фаолиятнинг ҳар хил турлари учун шароитлар яратиш ҳамда политехник билимларни ва умуммеҳнат малакаларини шакллантириш, шахсни ҳар томонлама тарбиялаш, шахснинг касбий истеъдодлари, қобилиятлари ва қизиқишларини аниқлаш ва ривожлантириш аке этади. 2. Юксак илмий-амалий аҳамиятlilik мезони. Ана шу мезонга асосланиб, касбга

йўналтириш материаллари мазмунига фан ва амалиётнинг ҳамма эътироф қилган ютуқларининг объектив фанлараро алоқага ва амалий қўлланишга эга бўлган политехник йўналишдаги техникавий маълумотларни киритиш лозим. 3. Ҳаммабоплик мезони. Мазкур мезонга асосан ўқувчиларни касбга йўналтириш мазмунини уларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ, ҳаммабоп бўлиши керак. 4. Оқилоналик мезони. Бу мезоннинг моҳияти шуки, касбга йўналтирувчи материалларнинг ҳажми ўқувчиларга жуда кўп, ортиқча иш топширмай, шу материалларни ўрганиш учун ажратилган вақт миқдорига мос бўлиши лозим. 5. Узвий ўзаро боғлиқлик мезони. Ушбу мезоннинг моҳияти шундан иборатки, профессионафик материаллар табиий равишда дарс ва тарбиявий тадбирлар мазмунига киритилиши, булар зўрлаб қабул қилдирилмаслиги ва лўнда бўлиши керак.

Касбга йўналтирувчи ўқув-методик хонани ташкил қилишда ва унинг ишига ёрдамлашишда меҳнат таълими ўқитувчиси катта аҳамият ўйнайдۇ. Кўпгина мактабларда меҳнат таълими ўқитувчилари ана шундай хоналарнинг ташкилотчилари ҳисобланадилар. Мактабдаги касбга йўналтирувчи ўқув-методик хонаси ўқувчиларни касбни онгли равишда танлашга тайёрлаш соҳасида улар билан, ота-оналар билан мунтазам иш олиб бориш учун, шунингдек касбга йўналтириш ишнинг адо этишда ўқитувчиларга, корхоналарнинг ходимларига методик ёрдам бериш учун хизмат қилади. Шу сабабдан хонанинг жиҳозланиши ва вазияти ўқувчиларнинг муайян психологик кайфиятини кўтаришга кўмаклашиши, бу ерда уларни қизиқтирувчи саволларга жавоб олиш имконияти яратилиши, хонага келиш эҳтиёжини туғдириши муҳимдир.

Касбга йўналтириш хонасининг иш мазмунини:

- бозор иқтисодиётининг турли тармоқлари тўғрисида ўқувчиларни хабардор қилиш, энг кўп тарқалган касблар билан уларни таништиришни;
- ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятининг муайян турларига онд қизиқишлари, майллари ва қобилиятларини аниқлаш ҳамда ривожлантиришни;
- ўқувчиларда шахснинг тегишли психофизиологик ҳислатларига мос бўлган ва жамиятнинг кадрларга бўлган талаб-

ўхтиёжларини ҳисобга оладиган касбий ниятларини шакллантиришни:

- касб танлаш, ишга жойланиш ва ўқишни давом эттириш масалалари юзасидан ўқувчилар учун педагогик маслаҳатлар ташкил қилишни;
- ўқитувчилар ва бошқа ходимлар билан методик ишлар олиб бориш (педагогик ўқишлар, маърузалар, семинарлар, яқка тартибдаги машғулотлар ўтказиш)ни;
- ўқувчиларни касбга йўналтиришга оид илгор тажрибани ўрганиш ва умумлаштиришни;
- ота-оналар билан иш олиб бориш (йиғилишлар, лекциялар, учрашувлар, яқка тартибдаги маслаҳатлар ўтказиш)ни;
- ўқувчиларни касбга йўналтириш масалалари юзасидан меҳнат жамоалари ва жамоатчилик билан алоқани амалга оширишни ўз ичига олади.

Ана шу ишларни олиб бориш учун касбга йўналтириш бўйлаб, одатда, икки бўлимдан: ахборот ва методик бўлимлардан иборат экспозиция жихозланади.

Ахборот бўлимида ўқувчиларнинг касб танлашига қўмаклашадиган маълумотлар билан педагоглар, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари учун материаллар тўпланади.

Методик бўлимда ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан касбга йўналтириш ишини олиб боришни ташкил қилишга, унинг шакл ва методларига оид ўқитувчилар учун тавсиялар берилган бўлади.

Касбга йўналтириш хонасига қуйидаги мазмундаги материаллар қўйилади:

- атоқли жамоат арбоблари, олимлар, ёзувчилар, педагоглар ва шу қабиларнинг меҳнат ва касб танлаш ҳақида билдирган фикрлари; шу соҳага оид давлат ҳужжатларидан олинган материаллар;
- «Касбни тўғри танлаш нимани билдиради», «Одамга касб томонидан қандай талаблар қўйилади», «Касб танлашда хато қилмаслик учун нималарни биллиш керак», «Шифокор маслаҳатлари» (касб танлашга тўғри келмайдиган фикрлар ҳақидаги стенд), «Психолог маслаҳати» (ўз касб танлашини тушунганлик тўғрисида, кизиқишлар ва қобилиятларни ривожлантириш ҳақида);

- маълумотнома материаллари: «Ўқиш учун қарг бориш керак» (кишлоқ касб-хунар коллежлар, олий ўқув юртлари тўғрисидаги, буларга қабул қилиш шартлари, буларда эгаллаш мумкин бўлган касблар ва мутахассисликлар ҳақида маълумотлар), «Ишлаш учун қарг бориш керак» (ишлаб чиқариш корхоналарининг етакчи касблари, шаҳар, туман, вилоят муҳтож бўлган касблар тўғрисида маълумотлар); профессиограммалар;

- «Ота-оналарингизнинг касблари» (ота-оналардан ишлаб чиқариш илғорлари, рационализаторлар тўғрисида ёрқин, мароқли ҳикоялар), «Биз танлаётган йўллар» (мактабларни битириб чиқувчилар, уларнинг меҳнатда эришган муваффақиятлари ҳақида), «Йўл кўрсатувчиларимиз» (ишлаб чиқариш корхоналарининг илғор ишчилари тўғрисида).

Бундан ташқари, хонага асбоб-ускуналарнинг макетлари, тайёр маҳсулот намуналари қўйилган бўлиши мумкин.

Аудиовизуал ахборотни ташкил қилиш учун хона таълимнинг техникавий воситалари (ТТВ): кинопроекторлар ва слайдо-проекторлар, кинофильмлар ва слайдлар, киноэкран, магнитофонлар, мусиқали ва магнитли материаллари бўлган фонотека, видеотекаси бўлган видеомагнитофонлар билан жиҳозланади.

Хонада маънавий-ахлоқий, маълумотнома, илмий-оммабоп китоблардан ва тегишли бадий адабиётдан иборат кутубхона, рўзномалар, ойномалар албатта бўлиши керак. Баъзи хоналарда касбга йўналтиришга оид библиография тузадилар, бундан ўқувчилар ҳам, ўқитувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Мамлакатдаги касбга йўналтирувчи бир қанча хоналарининг иш тажрибаси шуни кўрсатдики, хона материалларини фаол ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш учун шу хоналарда ўқувчилардан маслаҳатчи экскурсаводлар ролини бажарадиган фаолларни, шунингдек мактабларнинг юқори синф ўқувчилари, битирувчилари, ота-оналар, ишлаб чиқариш таълими усталари, ишлаб чиқариш пешкадамлари, ишлаб чиқариш корхоналари кичик мутахассислари, мактаб ўқитувчилари иштирокида маърузачилар гуруҳини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб радио рўзномаси хона ишининг таркибий қисми бўлиб хизмат қилади, бундай рўзнома хона материалларини тўлдиради, кенгайтиради ва чуқурлаштиради. Катта танаффуслар вақтида ёки машғулотларнинг бошланиши олдидан мактаб радиоси орқали касб танлашга оид ҳар хил суҳбатлар, ўз касблари тўғрисида

пенкадамлар ва кичик мутахассисларнинг хикоялари, касбларни қандай танлаганликлари тўғрисида уларнинг айтганлари эшиттирилса, радиорўзноманинг педагогик таъсири янада кучаяди. Бундай эшиттиришлар қисқа, мавзу жиҳатидан, рангбаранг ва баён этиш шакли жиҳатидан қизиқарли бўлиши лозим. Магнитофон лентасига ёзиб олинган энг қизиқарли ва муваффақиятли чиққан материалларни такрор-такрор эшиттириш мумкин, бу эса радиоэшиттиришларнинг махсус фондини вужудга келтириш имконини беради. Бу фондга базавий корхоналарнинг реклама-ахборот тарзидаги эшиттиришларини ҳамда ўқувчиларнинг касблар ҳақидаги саволларига ўқитувчилар ва мутахассисларнинг жавобларини ҳам киритиш мумкин.

Ўзига ёққан касбни танлаб олган битирувчиларнинг чиқишлари ўқувчиларга ижобий таъсир ўтказди. Уларнинг хатларидан, нутклари матнларидан, бевосита учрашув кечаларида сўзлаган нуткларидан альбомлар тайёрлаш, деворий рўзномалар чиқариш учун фойдаланиш мумкин.

«Касбларни химоя қилиш» маросимида ўзларига маъқул бўлган касблар тўғрисида ўқувчиларнинг ўзлари сўзлаб беришлари мумкин. Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш илгорлари тўғрисидаги энг яхши рефератлари, очеркларини ҳам касбга йўналтирувчи мактаб иш тажрибасига оид материаллар сингари хонада сақлаш мақсадга мувофиқдир.

Бундай материалларни қуйидаги схема бўйича ишлаб чиқиш мумкин:

- меҳнат таржиман ҳолининг бошланиши (ўқув юртида касбга тайёрлаш ҳам бунга киради);
- касбларни эгаллаш соҳасидаги қийинчиликлар;
- касбни танлашда қатта ёшдаги ўртоқларнинг ёрдами;
- очерк муаллифнинг фикрича, ўз ишининг устаси қандай хислатларга эга бўлиши керак;
- танлаган мутахассислик бўйича ишда нималар ёқади ва нималарни ўзгартириш, яхшилаш лозим;
- ишдан ташқари қизиқишлар: жамоатчилик эҳтироми, ютуқлар, мукофотлар.

Касбга йўналтириш хонасида бу борадаги иш учун экскурсиялар тўғрисидаги энг яхши ҳисоботлар, болалари танлаган касблар тўғрисида ота-оналарнинг билдирган фикрлари, корхоналарнинг тасниф рефератлари ҳам фойдаланилиши мумкин.

Хона ишни яхшироқ ташкил қилиш учун тўплаган бутун ахборот материаллини системага солиш, мавжуд ускуна учун эса картотека жиҳозлаши муҳимдир.

Сўнгра битиригчилар ҳақида маълумот олишни давом эттириш ва ишга жойлашиш йўллари хусусида асосланган тавсияномалар ишлаб чиқиш мақсадида ўқувчиларнинг қизиқишлар ва майлларининг ривожланиши, уларнинг касбий ниятларини мунтазам равишда кўзатиш натижалари хонада йиғилади ва сақланади.

Кабинет раҳбари ишни яхшироқ ташкил қилиш мақсадида ўқув чораги учун мўлжалланган жорий тадбирлар режа-графикини тузади.

Қасбга йўналтирувчи мактаб ўқув-методик хонасини ташкил қилишда ўқувчиларнинг ўзларига катта эътибор берилиши лозим. Улар меҳнат ўқитувчиси раҳбарлигида хонани жиҳозлашда, экспонатлар йиғиш, сақлаш учун планшетлар, тагликлар ва шу кабиларни тайёрлашда ёрдам беришлари мумкин. Қасб диагностикаси бўйича асбоблар тайёрлаш жараёни болаларда катта қизиқиш туғдиради. VII-IX синфларнинг ўқувчилари саноат намуналарини асос қилиб олиб, ана шундай конструкцияларни, техника объектларини яратишлари мумкин. Баъзан мактаб ўқувчилари яратган асбоблар саноатда ясалган асбоблардан ҳатто устун туради. Ўқувчилар ўзлари яратган қасб диагностика ускуналарида ишлаб, мустаҳкам амалий малакалар ва муайян техникавий билимлар оладилар. Бу билимлар ривожлантирилиб, илм-фаннинг муайян соҳасини чуқур ўрганиш учун хизмат қилиши, кейинчалик онгли равишда қасб танлашга ёрдам бериши мумкин.

Шундай қилиб, меҳнат таълими ўқитувчиси мактабнинг ўқув-методик хонаси билан маҳкам алоқа боғлаб, қасбга йўналтириш иши самарадорлигини анча оширади, ўқувчиларнинг ўзлари қасб танлашлари учун мустаҳкам замин яратади, уларни дурадгорлик, чилангарлик, токарлик, фрезерлик ва шу каби бошқа қасблар билан таништириб, ўқувчиларни меҳнат фаолиятини танлашга тайёрлаш учун шарт-шароитлар вужудга келтиради. Ўқувчиларни меҳнат фаолиятининг ана шу турлари билан таништириш ҳар бир фермер хўжалиги, туман, шаҳардаги ишлаб чиқариш объектларида босқичма-босқич олиб борилади.

Чунончи, биринчи босқич (қасб таълими жараёнида, яъни қасб танлашнинг тайёргарлик даврида) қасбга онд маслаҳатлар бериш, ўқувчиларнинг майлларини, қобилиятларини ва индивидуал

хусусиятларини ҳисобга олиб, касб танлашда уларга ёрдам кўрсатишдан иборат.

Иккинчи босқич касбий тайёргарлик давомида танлаган касб билан боғлангандир. Педагог ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишнинг, қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзлаштиришини, ушбу касбни эгаллашга тайёргарлик даражасини, тиббий зид далилларни билиши керак.

Бу босқични касбга доир маслаҳат беришнинг яқунловчи босқичи дейиш мумкин. Бундай маслаҳатларни йил охирида битирувчи синфда фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари, мактабларнинг касбга йўналтирувчи комиссиялари ва касбга йўналтирувчи хоналарнинг ходимлари, корхоналар, ўқув юртлари ва ншга жойлаштириш органларининг ходимлари берадилар.

Учинчи босқичда аниқловчи маслаҳат ўтказилади. Бундай маслаҳатдан кўзда тутилган мақсад – амалга оширилган танловни аниқлаш, касб хато танланган тақдирда эса буни одобилик билан тушунтириб, бошқа касбни танлашни маслаҳат бериш лозим.

Касбга онд маслаҳатнинг ана шу тури, одатда, мактабларни битирувчилар корхоналарда ишлаган чоғида ёки улар ўқув юртларида ўқиган вақтда ўтказилади. Бу ишни бажарадиган комиссия корхоналардаги техника таълими бўлимлари (ТТБ)нинг ходимларидан ва ўқув юртларидаги имтиҳон қабул қилиш комиссиясининг аъзоларидан иборат бўлади. Комиссияларнинг таркибига психолог билан врачнинг ҳам кириши мақбулдир.

Касб танлаш (касбга яроқлилиқ) - касбий ишнинг бутун тизимида яқунловчи босқичдир. Айни ана шу босқичда ходимнинг танлаган касбга узил-кесил мувофиқлиги ёки номувофиқлиги аниқланади. Лекин касб танлаш (касбга яроқлилиқ) методларидан касбга йўналтиришнинг фақат яқунловчи босқичида фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблаш нотўғри бўлур эди. У ёки бу касбни эгаллагани ҳолда дастлабки тиббий-физиологик ва психологик кўрикдан ўтмаган йигит ёки қизга танлаган касби зид бўлиши ҳам мумкин. Шу бонедан касб танлаш бошланғич босқичда ҳам, шунингдек яқунловчи босқичда ҳам ўтказилиши лозим.

Касбга яроқлилиқ - мазкур кишининг ушбу касб бўйича меҳнат вазифаларини бажариши учун яроқли ёки яроқсизлигини қайд қилишдангина иборат эмас, албатта. Касбга яроқлилиқни бошқа жиҳатдан ҳам:

1) одам ўзи танлаган касбга яроқлими ёки йўқлиги;

2) ҳаёт йўлини танлаган чоғда у нималарга амал қилишни лозимлиги;
3) уни ўқитиш масаласига қандай қилиб бирмунча оқилона ёндашиш, яъни унда касбга яроқлиликини қандай қилиб ҳаёт мақсадга мувофиқ тарзда шакллантириши, тарбиялаш ва ривожлантириш мумкинлиги жиҳатидан ҳам кўриб чиқиш керак.

Бошқача қилиб айтганда, у ёки бу касбларни танлашга ҳаракат қилаётган одамларнинг тиббий кўрсаткичлари билан бир қаторда уларда диққат, тафаккур, психомоторика ва шу каби психик функцияларни ривожлантириш билан боғлиқ муайян психологик кайфиятни ҳам шакллантириш зарур. Касбга яроқлилик ўқув ва меҳнат фаолиятида шаклланадиган шахс фазилатидир. Касбга яроқлиликини одамнинг касбга нисбатан қўйилган талабларга мос бўлган тугма ёки ҳосил қилинган психофизиологик хусусиятлари йиғиндиси деб қараш ярамайдн. Фақат баъзи касблар (созанда, рассом ва шу кабилар) учун муайян табиий маълумотлар талаб қилинади. Шу боисдан психологик, меҳнат ўқитувчиси ва бошқаларнинг вазифаси ўқувчи касб (мутахассислик)ни ёки ўқув юртини тўғри ёки нотўғри танлаганини; танлаган касбни ёки ўқув юрти унинг майллари ёки қобилиятларига мос ёхуд мос эмаслигини; касбни ёки ўқув юртини танлаш важдари, ота-оналарининг, ўқитувчиларнинг ва шу қабиларининг фикри қандай эканлигини аниқлашдан иборат. Ўқувчиларнинг касбга бўлган қизиқишлари ва майллари ана шундай маълумотлар асосида аниқланади.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари амалга оширишда ўқитувчилар ва синф раҳбарлари: “Қамолот” Ёшлар Ижтимоий ҳаракати бўлими ташкилоти; ота-оналар қўмитаси кенгаши; тўғарақларнинг раҳбарлари бевосита иш олиб борадилар.

Мактабдан ташқари муассасалар, олатда, қизиқишлари ва майллари етарли даражада намоён бўлган болаларни бирлаштиради. Бундай болаларда ижодкорлик ва ташаббус руҳи устуңлик қилади, улар амалий фаолиятининг хусусияти эса муайян ижтимоий аҳамият касб этади. Мактабдан ташқари муассасалар (ўқувчилар уйи, болалар кутубхоналари, ёш табиатшунослар ва ёш тажрибачилар техника станциялари, ёшлар клублари, канифёетчилар бюрolari ва шу қабилар) касбга йўналтириш умумий иши тизимида фаол қатнашадилар.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишда ўқувчиларнинг махсус қизиқишлари шаклланади ва уларнинг қобилиятлари ривожланади. Булар умумий таълимни ва меҳнат политехник таълимини

тўлдиради. Ўқувчиларда касб танлашнинг ижтимоий аҳамиятга молик асосини сабабларинини шакллантиришга ёрдам беради, халқ хўжалигини турли тармоқлари билан танишишни кенгайтиради, ўқувчиларни қизиқтирадиган касблар ва мутахассисликларни, аввало, ўз туман, вилоятидаги касблар ва мутахассисликларни чуқур билиб олишга имкон беради. Касбга йўналтириш бўйича факультатив курс касбга оид маълумот олиш, узил-кесил касб танлаш, реал ишга жойлашish масалалари юзасидан ўқувчиларга маслаҳат бериш имкониятларинини кенгайтиради.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш иши шаклларини бир қанча белгиларига қараб қуйидагича тавсифлаш мақсадга мувофиқдир:

I. Ўтказилаётган тадбирларда қатнашадиган ўқувчилар сонига қараб:

1. Бир неча параллел синфлар, аралаш синфлар қатнашадиган тадбирлар.

2. Якка тартибда ўқувчилар қатнашадиган тадбирлар.

II. Ташиқил этиши усулларига қараб:

1. Янги тадбирлар – маърузалар, йиғилишлар, конференциялар, олимпиадалар, видеофильмларни кўриш; тематик кечалар, ишлаб чиқариш илғорлари билан ўтказиладиган учрашув кечалари; касб бўйича календар кунлари.

2. Гуруҳда ўтказиладиган тадбирлар – экскурсиялар, маслаҳатлар, касблар бўйича танловлар, ёш техникларнинг мусобақалари, корхоналар ва етакчи касблар билан танишиш мақсадида жонажон ўлка бўйлаб сайёҳлик туришлари.

3. Якка тартибда ўтказиладиган тадбирлар – касб ҳақида маслаҳат бериладиган суҳбатлар, касблар тўғрисида тавсия этилган китобларни ўқиш, учрашувлар, конструкторлик, тажриба иши юзасидан якка тартибда бериладиган топшириқлар; ўқувчини қизиқтирадиган фан ва техника соҳасини чуқурлаштириш ва ривожлантириш мақсадида қўшимча адабиётлар билан ишлаш.

III. Мазмун манбасларига қараб:

Касблар билан таништириш; саёхатлар, малақали устозлар ва мутахассислар билан учрашувлар, ўқитувчининг ҳикояси ёки суҳбатини, кинолардан нарсалар, фотосуратлар, рўзнома ва ойномалардан олинган махсус материалларни намойиш қилиш учун проекцион аппаратлардан фойдаланиш; таклиф қилинган ишлаб чиқариш мутахассисининг суҳбатини; касблар ҳақидаги маълумотномалар билан танишish; меҳнат ва ишлаб чиқариш

таълими билан боғлиқ касблар тўғрисидаги очеркларни ўқиш; мутахассислар билан суҳбатлар ўтказиш ёрдамида ахборот материалларини тўплаш; фотосуратлар, фотоальбомлар кўрсатиш; ишлаб чиқариш шаронтида малакали мутахассислар касбий фаолияти тўғрисидаги кинофильмларни намойиш қилиш; базавий ҳўжалиқда ишлаб чиқариш тажрибаси вақтида касблар билан танишиш.

IV. Касбга йўналтириш тадбирларини рўёбга чиқариш воситалари бўйича:

«Ўқиш учун қаерга кириш керак» маълумотномасини нашр этиш, касблар ва касб-ҳунар коллежлари ҳақидаги плакатлар, эълонлар, реклама варакалари; мазкур иқтисодий туманда мавжуд касбларнинг қисқача тавсифлари бўлган тўпламлар; «Меҳнат йўлини танлаш», «Менинг касбим - энг яхши касб» мавзусидаги видеофильмлар; реклама қилинадиган телевизион фильмлар, цехлар, ўқув юртларидан олинган телевизион репортажлар; касблар ва мусобақа илғорлари тўғрисида радиозинтиришлар, касб-ҳунар коллежларида ёшларининг турмуш ва ўқиниш ҳақида ҳикоя қилувчи Республикамиз ва маҳаллий рўзмаларда босилган мақолалар; шаҳар кинотеатрлари фойеларида, супермаркетларининг витриналарида, катта кўчаларининг чорраҳаларида касбларни тарғиб қилувчи баннерлар ва кўргазмалар; кўчалар ва майдонлардаги ёшларни касб-ҳунар коллежларига ўқишга киришга даъват этувчи ёрқин бўёқли чақириқлар.

Мактаб касбга йўналтириш ишн тизимини таркиб топтириш ҳали ниҳоясига етказилгани йўқ. Касбга йўналтириш тизимн таркибий тузилишн касбга йўналтириш мақсад ва вазифаларининг; мактаб таълими босқичларн бўйича унинг мазмунини; базавий корхоналар, ота-оналар жамоатчилиги иштирокида касбга йўналтириш ишининг йўналишларининг; касбга йўналтириш тадбирларини амалга ошириш шакллари, методларн ва воситаларини; муайян ишчи касбларн бўйича унумли меҳнатда мактаб ёшлари иштирокининг конкрет йўллариини ўз ичига олишни лозим.

Умумтаълим мактабларида ўқувчиларни касбга йўналтиришнинг ривожлантириш қуйидагича босқичма-босқич амалга оширилади, булар:

I. Бозор иқтисодиёти тармоқларн билан умумий таништириш.

II. Ишлаб чиқариш техникаси, технологияси ва иктисодиётини умуман ўргатиш.

III. Касбларнинг асосий гуруҳлари билан таништириш.

IV. Вилоят, туман ҳўжалиги бирон тармогининг, базавий қўшма-корхонанинг танланган касбини дастлабки эгаллаш босқичларидир.

Касбга йўналтириш мактаб тизимининг асосий принциплари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

а) касбга йўналтириш ҳар томоғлама камол топган, фаол шахсни шакллантиришга қаратилган педагогик жараённинг режали равнида амалга ошириладиган узвий қисми сифатида;

б) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий талаби асосида меҳнат йўлини танлашнинг шахсий ва ижтимоий муаммосини тўғри ҳал қилиш;

в) касбга йўналтиришнинг оғзаки методларини атроф-теваракдаги корхоналар етакчи касблари асосларини эгаллаш борасидаги конкрет амалий ҳаракатлар билан қўшиб олиб бориш;

г) мактабдаги барча дарсларда юқорига кўтарилиб боровчи чизик бўйича касб таълими ва касбни тарғиб қилишнинг поғонали тузилиш;

д) мактаб, оила ва ишлаб чиқаришнинг биргаликдаги қуч-ғайратлари билан ишчи касбларига қизиқишни тарбиялашнинг фаол методлари.

Намунавий дастур талабларига мувофиқ ҳар бир ўқув фани бўйича дарслар мазмунини ҳисобга олиб, касбга йўналтиришни синфдан синфга режалаштириш масалалари энг мураккаб ишдир.

Оммавий мактабларда касбга йўналтиришнинг амалий вазифаларини ҳал қилишга тизимли ёндашиш усули қўлланилади. Касбга йўналтиришнинг синфлар бўйича асосий мазмуни қуйидагича бўлиши мумкин:

Бошланғич синфларда: атроф-теваракдаги маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналари ва табиатдан фойдаланган ҳолда меҳнат фаолияти турлари билан таништириш.

Ўрта синфларда: умумий таълим туркум ўқув фанлари дарсларида оғзаки методлар ёрдами билан ҳамма ишларни ўз ичига оладиган ва бирга қўшилган касбларнинг асосий гуруҳлари билан, меҳнат таълими дарсларида эса металл ишлов бериш, электротехника, ёғочга ишлов бериш касблари меҳнат усуллари билан кўргазмални таништириш.

Юқори синфларда: конкрет ишчи касблари асосларини эгаллаган ҳолда ишлаб чиқаришнинг муайян соҳалари негизда касбга йўналтириш.

Шундай қилиб, кўриб чиқилган тарздаги касбга йўналтириш мактаб тизими мазкур муаммонинг ҳамма жиҳатларини қамраб олиш имконини яратади, ҳозирги шароитда туман, шаҳар, вилоят ва республика доирасида янги иқтисодий тафаккур асосларини ҳал қилишни ҳисобга олиб, уни такомиллаштириш йўллариини белгилашга ёрдам беради.

§ 2.4. Касбга йўналтиришнинг тарбиявий аҳамияти

V-IX синф ўқувчиларини касб танлашга, мустақил ҳаёт йўлини танлашга тайёрлаш керакми?

Ўн беш ўн олти ешли ўсмир ҳисобланган тўққизинчи синф ўқувчиси ўз майилларини ва меҳнатга бўлган қизиқишларини озми-кўпми аниқ белгилаб олиши лозим.

Мактаб ёш авлодга барвақт касб-хунар ўрганиш принципини рад этиб, ўқувчиларнинг шахсий истеъдод нишонлари ва қизиқишларини ҳар томонлама ривожлантиришга интилади, мактаб ўқувчиларида жамиятга наф келтирадиган фаолиятга қизиқишни, касб танлашга тайёрлаш учун негиз бўлиб хизмат қиладиган қизиқишни тарбиялайди. Бу эса меҳнат тарбиясининг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Мактаб ўқувчиларга фан асосларидан мустаҳкам билим бериш, уларда дунёқарашни ҳамда иш ҳаракат ва ҳуқ-атворда умуминсоний йўналишларни шакллантириш лозим.

Дарҳақиқат, мактаб ўсмирларнинг шахсий қизиқишлари, истеъдод қуртаклари ва қобилиятларини шакллантиришга қаратилган хилма-хил ишларни ташкил қилиб, бола шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга қўмаклашади, сеvimли ишни аниқлаб олишга ёрдам беради. Хўш, мактаб ўқувчиларининг касбкорлик масаласини муваффақиятли ҳал қилиш учун барча зарур маълумотлар бера оладими, ҳар бир ўқувчида касб танлаш муаммосига пухта ўйлаб муносабатда бўлиш ҳис-туйғусини тарбиялай оладими, шу муаммони ҳал қилишнинг тўғри йўллариини кўрсатиб бера оладими?

Афсуски, ҳозирги вақтда кўпгина мактаблар ана шу вазифаки эплай олмаяптилар. Тукизинчи синфларнинг ўқувчиларигина эмас, балки бундан юқори синфларнинг касб-хунар коллежлари ва академик лицей ўқувчилари ҳам касб танлаш масаласига кўпинча чуқур ўйлаб, жиддий муносабатда бўлмаяптилар. Кўпгина мактабларда «Мен ким бўлмоқчиман» мавзуида ўтказилган анкета ва рўзнома саҳифаларида ҳамда бошқа воситаларда истеъдод мавзуида давом этаётган мунозара ана шундан далолат бермоқда.

Ўқувчиларнинг қайтарган жавобларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уларнинг келгусида эгаллаши мумкин бўлган касблари синфдан-синфга ўтишлари билан ўзгариб туради.

Кўпинча ўқувчи ўзининг физиологик, психологик ёки ақлий имкониятларига батамом мос бўлмаган касб тўғрисида орзу қилади. Шундай ҳоллар ҳам бўладик (бундай ҳоллар кам эмас), мактаб ўқувчиси келгусида ким бўлишини умуман билмайди, буни олдиндан ўйлаб ҳам кўрмаган.

Бирок, ўсмирларнинг «Мен ким бўлишни хоҳлайман» деган саволга қайтарган жавоблари қанчалик хилма-хил бўлмасин, бошқа бир нарсга орзу қилинаётган касблар тўғрисида уларнинг гоёта ноаниқ тасаввурлари ва келгусидаги меҳнат фаолиятига тайёргарлик кўриш муносабати билан ўз бурчлари ҳақида муайян тасаввурга эга эмасликлари фикр юритишга мажбур этмоқда.

Кўпгина ўқувчилар ўз иншоларида бўлгуси касбга тайёргарлик кўриш борасида ҳозирча ҳеч бир иш қилмаётганликларини ошкора ёзмақдалар. Уларнинг баъзилари у ёки бу касбга тайёргарлик кўриш учун умуман нима қилиш кераклигини айтиб ўтишга уринадилар-у, лекин ўзлари нима қилаётганликлари ҳақида лом-мим демайдилар.

Одатда жавоблар қуйидагичадир: «Шифокорнинг иродаси кучли бўлиши, қўллари юмшоқ ва мулоим бўлиши лозим, мен эса шифокор бўлиш учун кўп нарсани билишим ва ҳамма нарсани қила олишим керак»; ёки: «Ўқитувчи, шифокор ёки муҳандис бўлиш учун яхши ўқиш, беадаб, ҳалол, интизомли бўлиш керак, биз ҳаммамиз бунга эришишимиз зарур».

Бундан ҳам умумий тарздаги жавоблар бор. Бу жавобларда шундай дейилган: «У ёки бу касбни эгаллаш учун узоқ вақт давомида астойдил ишлаш керак» ёки: «Бунинг учун эса кўп нарсани билиш лозим, демак яхши ўқиш зарур».

Аммо шундай ўқувчилар ҳам борки, улар у ёки бу касб тўғрисида орзу қилибгина қолмай, балки бу ҳақда кўп нарсаларни билишга ҳам интиладилар, шу касб билан боғлиқ бўлган китобларни ўқийдилар. Бироқ, улар зарур адабиётни кўпинча тайлаб олишни билмайдилар, тасодифий китобларни ўқийдилар, уларни ўқиган чоғларида нимага зътибор бериш кераклигини билмайдилар.

Чунончи, уларнинг баъзилари иншоларида кўп китоб ўқиётганликларини умумий тарзда баён қиладилар, бошқалари эса «барча фанларга оид» ёки муайян фан бўйича, масалан, физика, кимёга доир адабиёт ўқиётганликларини айтадилар. Бирмунча аниқ жавоблар ҳам бор: «Саломатлик тўғрисидаги ойномани ўқидим», «Опамнинг IX синф учун мўлжалланган астрономияга оид дарслигини ўқийман, кўп нарсаларни тушунмаяпман, рўзномаларда босилаётган ракета, йўлдош ҳақидаги хабарларни ўқийман» (астроном бўлишни орзу қилади), «Болалар ҳақидаги ва болалар учун мўлжалланган китобларни ўқийман» (ўқитувчи бўлмоқчи), «Адабиётга оид китобларни ўқийман», «Двигателлар тўғрисидаги адабиётни ўқийман» ва ҳоказо.

Кўпгина ўқувчилар касблар билан танишишни шу касблар ҳақидаги адабиётни ўқиш билан чеклайдилар, мазкур фаолиятга бўлган ўз қобилиятлари ва кизиклишларининг барқарорлигини текшириб кўриш учун мактабда шунга ўхшаш нарсалар билан шуғулланишга урилиб кўрмайдилар, у ёки бу касб учун зарур бўлган ўз қобилиятларини қандай қилиб ривожлантириш ва бошқариш кераклигини бир томонлама, содда тасаввур қиладилар.

Бироқ шундай ўқувчилар ҳам борки, улар бўлгуси касб тўғрисида кўпроқ нарсаларни билишга ҳаракат қилиб қолмай, балки унга амалий тайёргарлик кўришга ҳам уринадилар. Бундай ўқувчилар турли тўғарақларда, хилма-хил ижтимоий фойдали ишларда қатнашадилар.

Хўш, мактаб ўқувчиларининг касб танилашдаги хатолари нималардан иборат, булардан энг типиклари қандай?

1. Ўқувчилар у ёки бу касбдаги одамга муносабатни касбнинг ўзига бўлган муносабат билан бир хил деб қарайдилар. Муайян одам, унинг юксак маънавий хислатлари, ақл фаросати, дадил ишлари ўқувчига маъқул бўлади. Бундай қойил қолмиш беихтиёр севимли қахрамон шуғулланаётган ишга ҳам ўтади. Бинобарин, ўсмир унга таклид қилиш йўлидаги муддаосида қандайдир ахлоқий хислатлардагина унга ўхшаш бўлишни эмас, балки ўзини ҳам ана шу

касбга бағишлашни истайдн. Бунда ўқувчи ўша маънавий фазилатлар бошқа ншда ҳам намоён бўлиши мумкинлиги ҳақида ўзинга кўпинча ҳисоб бермайдн.

Бадний адабиётлардаги, кинофильмлардаги қаҳрамонлар кўпинча ана шундай муносабатни туғдиради, таниш-билишлардан, қариндош-уруғлардан бироқтасн, чуқончи ўқитувчилар тақлид қилиш учун кўпинча намуна бўлиб хизмат қиладилар.

Тақлид қилиш учун ўқитувчи намуна бўлган чоғда ўқувчи унга бўлган яқинлиги, меҳрибонлигини у ўқиётган фанга ҳам татбиқ этади. Шундай ҳам бўладикн, масалан, ўқувчида биологик фанларга бўлган қизиқиш, ҳавас аниқ-равшан кўриниб туради, лекин унга адабиёт ўқитувчиси ёққанлиги учун у ўзининг бутун фикр зикрини адабиёт билан боғлайди.

2. Ўқув фанини касб билан бир хил деб тушуниш. Ўсмир мактабдаги фанларни ўзлаштиришдаги муваффақиятларига асосланиб, кўпинча бўлгуси касбни белгилайди. Ўқувчида адабиёт ёқиб қолган бўлса, бу у адабиётни амалий жиҳатдан қўлланиш билан боғлиқ бўлган касблар тўғрисида тасаввурга эга бўлмаса ҳам адабиёт менинг севган фаним, дейди. У касбни эмас, балки билимнинг ўзини қизиқтирувчи соҳасининггина танлайди, бу соҳада нимаки натаётганини ва нима қилишни мумкинлигини мутлақо тасаввур қилмайди.

3. Касбнинг ташқи жиҳати билангина қизиқиш. Ўсмирларни романтика билан йўғрилган касблар қизиқтиради. Улар учувчи, геолог, ихтирочи бўлишни орзу қиладилар. Бу — мутлақо табиий ҳол, албатта. Лекин ўқувчилар кўпинча ўзларини қизиқтираётган касбларнинг фақат романтик жиҳатларининггина кўриб, шу касбларга хос бўлган қийинчиликларни билмайдилар.

Чуқончи, геолог касбида ўқувчиларни кўпинча саёҳат қилиш имконияти қизиқтиради, аммо улар геологнинг кундалик оғир ишини: узоқ вақт давомида машаққатли кузатишини, жуда аниқ ўлчашлар билан шугулланиш зарурлигини, турли жойларда ўша бир хил қидирув ишини ой сайин такрорлаш кераклигини эсдан чиқариб қўядилар ёки билмайдилар.

Учувчи касби эса кўпинча турли жасоратлар, одатдан ташқари тез парвозлар, қаҳрамонона қутқарув экспедициялари, дадил учиншлар ва шу кабилар ҳақидаги тасаввурлар билан боғланган. Ҳолбуки, учувчилар аввало ва ҳаммадан кўпроқ йўловчи, юк ва

багаж ташиш билан шугулланадилар, учувчининг фаолияти эса ҳайдовчининг ишини эслатади.

Ўқувчилар у ёки бу касб тўғрисидаги ўз романтик тасаввурларигагина амал қилиб, касб эгаллигига ўзларини чинакам тайёрламайдилар ва махсус ўқув юртларида ёки тажрибада касб қийинчиликларига дуч келганларида кўпинча ҳафсалалари пир бўлади.

4. Меҳнатнинг ақлий мазмунини ва баъзи касбларда, айниқса оммавий касбларда ўсиш имкониятлари ҳақидаги нотўғри тасаввурнинг мавжудлиги навбатдаги камчиликдир. Ёшларимиз, одатда, енгил йўللарни қидирмайдилар, балки маънавий хислатларни, қобилиятларни, маҳоратни ривожлантиришни мумкин бўлган жойларда ишлашга ҳаракат қиладилар. Бу эса жуда соғ, албатта. Лекин айти шу сабабдан мактаб ўқувчилари жамиятга зарур бўлган касблар ижодий, ақлий жиҳатдан ўсиш учун етарли даражада имконият бермайдн, деб ана шундай касбларни кўпинча эътиборсиз қолдирадилар. Қийин тикишда зўр қобилият кўрсатаётган қиз қандай бўлмасин шифокор бўлишни орзу қилишсини, дастгоҳда юксак маҳорат билан ишлаётган йиғит токарлик касбини ҳақида эшитишни ҳам истамаётганлиги сингари фактларни айти шу нарса билан изоҳлаш мумкин.

5. Ўз қобилиятларига тўғри баҳо бера билмаслик. Ўқувчи бирон ишни адо этиш учун ўзида кўпроқ қандай қобилият борлигини кўпинча аниқлай олмайди, мактаб эса бу борада унга кам қўмаклашади. Бироқ ҳамма жойда унинг олдида барча йўллар очик эканини, ҳаммадан кўра кўпроқ қизиқарли бўлган нарсаларни қилиш лозимлигини унга таъкидлайдилар. Шу боисдан касбни умуман у танлайди: ўз хусусиятлари ва имкониятларини ҳисобга олмай, кўпроқ ёки камроқ ёқадими, барибир маълум касбни танлаб олади.

Шундай ҳоллар ҳам бўладики, ўсмир чизган сурат ва расмлар ўртамейёр бўлса ҳам у зўр бериб расм бўлишига ёки математикани яхши билмаса ҳам санъат касб-хунар коллежларига ўқишга киришга ҳаракат қиладн.

Афсуски, бундай ҳоллар кам эмас. Ана шундай ёшлар турмушда омадсизларнинг, нотавон ходимларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

6. Ўқувчиларнинг бу ёки бу касбга зид бўлган ўз жисмоний хусусиятлари ва нуқсонларини назар-писанд қилмаслик. Масалан майда иш (Ўз. ДЭУ, Файз-ҳолдинг, Ўзавтотеххизмат, аниқ асбобсоз

ишлаб чиқариш корхонаси ва шу каби жойларда) билан боғлиқ касблар учун кўриш органининг заифлиги, транспортда ишлаш учун тўғри келмайдиган дальтонизм хасталиги, ўсмир геолог бўлишни хоҳласа ҳам лекин юрагининг заиф бўлиши, радиолокацияда ишлашни танлаган ёшларининг эшитиш борасидаги камчилиги, денгизда сузиш ва ердаги транспортнинг баъзи турларини ва шу кабилар ана шундай камчиликлар жумласидандир. Ўсмирлар ўзлари танлаган касбларга тўғри келмайдиган бу нуқсонларини билмасликлари оқибатида мос бўлмаган касблар бўйича ишга ёки тегишли ўқув юртларига қабул қилмаганларида жуда ҳам хафа бўладилар, тушкунликка тушадилар.

7. Ўртоқларининг таъсири билан касб танлаш. Ўқувчи ўз истаklarини рўёбга чиқаришни ўйлаб ҳам кўрмаган бир пайтда унинг синфдош ўртоқлари касб танлаш ҳақида фикр юритадилар. Ўқувчи бунда ўртоқларидан ажралиб қолишни хоҳламайди чунки уларнинг орзулари ёрқин, жозибалидир. Шу тариқа ўқувчи «Мен улар билан бирга бўламан, чунки менга барибир» дейди. Кейинчалик эса у қийнала бошлайди, азоб чекади: нотўғри касб танлаганига пушаймон бўлади, ўзини қизиқтирмаган, ўзига ёқмаган касбда ишлаётганидан хафа бўлади.

8. Таъсирли сабаблар таъсири остида касб танлаш. Баъзан ўсмир механика ишлаб чиқариш корхонаси хонадонимизга яқин бўлгани учун чилангар бўлиб ишга кирдим, дейди. Аммо ўзи бу касбни унча ёқтирмайди.

Педагогика йўналишдаги ўқув муассасига киришга конкурс унча катта бўлмаганлиги ёки кейинчалик бошқа олий ўқув юртларига ўтказиб кетаман деган фикр билан билим даргоҳида ўқишга қарор қилдим, дейишадди айрим ёшлар. Бироқ улар ўқитувчи бўлишни ҳаёлларига ҳам келтирмаган бўладилар. Баъзан йигит ёки киз лаборант бўлиб ишга кирдим, чунки танишларим ёрдам қилди, дейишади. Лекин бу ишнинг ўзига манзур бўлиш-бўлмаслигини сира ҳам ўйлашмайди.

Ўсмирларнинг етарли даражада тажрибага эга бўлмаганликлари ва катта ёшдаги кишиларнинг дуруст, малакали ёрдам бермаганликлари оқибатида касб танлашдаги бундай хатолари олдини қандай қилиб олиш мумкин?

Бунга фақат бир хил жавоб бериш мумкин: бу борада катта ёшдаги кишилар бир мақсадга қаратиб, муттасил, малакали ёрдам беришлари керак. Ўсмирлар эса ана шу ёрдамга таяниб, келгусидаги

хаёт йўли тўғрисидаги масалани мустақил ҳал қилишлари лозим. Оммавий мактаб шаронтида ана шундай ёрдамни ташкил қилиб, унинг қуйидаги асосий вазифаларини назарда тутиш керак:

- VIII -IX синфларнинг ўқувчиларида касб танлан масаласига жиддий ва масъулиятли муносабатда бўлишни тарбиялаш;

- ўсмирларнинг, кизиқишлари ва қобилиятларини, физиологик ва психологик хусусиятларини ҳамда -имкониятларини ўрганиш, ҳар бир ўқувчи ўз ҳаётини бағишлаганини истайдиган фаолият соҳасини белгиллаб олинишда унга ёрдамлашни;

- V-IX синфларнинг ўқувчилари ана шу синфларда тўрт йил мобайнида таълим олган чоғларида уларни халқ хўжалигимизнинг асосий касблари билан аста-секин таништириш, уларда асосий касбларнинг соҳиби бўлган одамлар фаолиятининг хусусиятлари тўғрисида тўғри тасаввурларни шакллантириш, ҳозирги вақтда давлат, вилоят, туман ҳолат муҳтож бўлган оммавий касбларга катта кизиқиш уйғотиш лозим. Бунинг учун ҳар бир ўқувчини кизиқтирадиган касб билан чуқур таништириш, танлаб олинмадиган меҳнат соҳасида муваффақиятли ишлаш учун зарур бўлган малака ва хислатларни ҳосил қилиш. Шу касбга барқарор кизиқишни, танланган фаолиятга ўхшаш бўлган ишда ўз имкониятларини мактабдаёқ текшириб кўриш истагини тарбиялаш юзасидан пухта ишлашни ташкил қилиш зарур.

Корхоналар ва ташкилотлар, жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари мустақил иқтисодий муносабатларга ўтишни ва уларда мулкчиликнинг муайян тури ташкил қилинишини ҳамда ишнинг бошқа шакллари жорий этилиши туфайли касбга йўналтириши муаммоларига муносабатларни ўзгартириш тўғрисидаги масала ҳам кўндаланг бўлиб қоляпти. Шунга мувофиқ тарзда касбга йўналтириш вазифаси ва V—IX синфларда ўқувчиларни касб танлашга тайёрлаш иши ҳам бошқача ташкил этилиши лозим. Бунда барча ўқувчилар касблар билан кенг ва пухта таништирилиши, қобилиятлари ва жисмоний имкониятларига мувофиқ уларнинг муайян фаолият турига бўлган барқарор кизиқишларини аниқлаш, касбга оид гуруҳ тарзида ва яқка тартибда маслаҳатлар ўтказиш, IX синфни тамомлагандан кейин махсус ўқув юртларига ўқишга киришни хоҳловчи ёшларнинг ўқув юртларини танлашида кўмаклашиш лозим.

Янги иқтисодий тафаккур ҳукм сурган ҳозирги шароитда касбга йўналтиришда тарбиявий ёндашувнинг асосий хусусиятини

ва бу соҳада олиб борилаётган инши умуман шахсни шакллантириш иншининг бир қисми ҳисобланади. Дарҳақиқат, касб танлаш реал воқеаликдан ажралган тасодифий фаолият эмас. Йигит ва қизнинг қандай қарорга келиши ва улар бу қарорни қандай қабул қилиши кўпгина омилларга: бозор иқтисодиётининг мутахассисларга бўлган талаб-эҳтиёжлари муҳимлигига, мазкур жойда иш кучига бўлган талабларга ва ин шароитларига, халқ ҳўжалиги учун мутахассислар тайёрлайдиган ўқув юртларининг мавжудлигига ва уларда танловларининг қатғалигига боғлиқ. Касб танлаш онлавий аҳвол, яшаш жойи, касбларнинг бир хилда оммабоп бўлмаслиги ва шу қабиларга боғлиқдир. Лекин касб танлашни муҳитдаги шарт-шароитларигина белгиламайди. Ўқувчилар билан алоқада бўлаётган шахсларнинг таъсири ҳам қатта аҳамиятга эгадир. Ўсмирларнинг ҳаёт йўлини белгилаб беришда ота-оналарнинг роли нақадар қатта эканлиги ҳаммага маълум. Кўпинча ўқувчилар у ёки бу ишга дўстлари, ўртоқлари, қариндош-уруғлари, таниш-билишларининг маслаҳати билан қирадилар. Бу борада мактабнинг таъсири ҳам кам эмас. Ниҳоят, ўқувчилардан сўраш кўрсатганидек, бу соҳада ижтимоий ахборот воситалари: вақтли матбуот, радио, телевидение, адабиётлар қатта рол ўйнайди.

Табиийки, атрофдаги кишилар ва вазиятларнинг таъсири касб танлашни шакллантиради. Лекин бунда шахс уларни турлича қабул қилиши ва баҳолаши мумкинлигини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Масалан, ўқувчилар ўзлари учун энг яқин кишилар бўлмиш ота-оналарининг истаги билан ҳисоблашмасдан касб танлашлари мумкин. Атрофдаги кишиларнинг фикрига қарамасдан касб танлаш ҳоллари мавжуд. Бунга сабаб шуки, касб танлаш муҳит таъсирига пасив жавоб сифатида эмас, балки онгли ҳаракат сифатида рўй беради. Бунда ташқи таъсирлар қайта ишланади ва идрок қилинади. Касб танлашда онглилик даражаси шахс касбни қандай танлашига, у жамият талабларини, индивидуал хусусиятлар ва қизиқишларни қанчалик ҳисобга олишига боғлиқ бўлади. Бинобарин, касбни онгли равишда танлаш шахснинг муайян «етуклиги»ни, хусусан маълум умумий маълумот даражасига эга бўлишни, меҳнатга тайёргарлик, ишлашга шайлик, касб танлашга қизиқиш, майллар, ижтимоий жиҳатдан қимматли бўлган сабаблар ўз қобилиятларига ўзи тўғри баҳо бериш ва шу қабиларнинг мавжудлигини кўзда тутати.

Шахснинг ҳуқ-атвори учун асос бўладиган унинг фазилат ва хусусиятлари бирдан намоён бўлмайди ва ўзидан-ўзи вужудга

келмайди. Одатда, бу фазилат ва хусусиятлар шахснинг узоқ вақт давомидаги камолоти маҳсули, таълим ва тарбия шароитида шахс фаолиятининг натижасидир. Касб танлаш бундан мустасно эмас. Касб танлаш ҳам шахснинг бундан олдинги бутун камол топиши билан тайёрланган. Шахснинг шаклланиш натижалари унинг касб танлашга қандай ёндашишига таъсир ўтказадир. Бинобарин, касбга йўналтиришни ўқувчиларга таълим ва тарбия беришдан иборат умумий ишдан ташқари кўриб чиқиш ярамайди. Касбга йўналтириш махсус вазифага қаратилган бўлса ҳам, унга айрим «тадбирлар» деб қараш мумкин эмас. Касб танлашга тайёргарлик масаласини мактаб ўқувчиларига таълим ва тарбия бериш жиҳати деб қараш керак.

Шу нуқтаи назардан, масалан, касбга йўналтиришни ёшларнинг фақат касбий қобилиятларини аниқлашга ва қобилиятлари бўйича касб танлашда уларга ёрдам беришга қаратилган фаолият, деб ҳисоблаш нотўғри бўлур эди. Касб танлашда қобилиятларнинг муҳим аҳамият ўйнашини ҳеч ким инкор қила олмайдир. Лекин бунда шахснинг бошқа жиҳатларини ҳам назарда тутиш лозим.

Касбга йўналтириш муаммосини шахснинг фақат қизиқишларини ёки типологик хусусиятларини ҳисобга олиб ҳал этиш йўлидаги уринишларни ҳам нотўғри уринишлар, деб ҳисоблаш керак. Масалан, қизиқишлар шахснинг мақсадини ифодаласа ҳам, лекин унинг касбий жиҳатдан муҳим хусусиятлари ва ҳислатларини тўлиқ акс эттирмайдир. Бундан ташқари, қизиқишлар тез-тез ўзгариб туради ва ҳамма вақт ҳам етарли даражада асосланган бўлмайди. Шу нарсани ҳам ёддан чиқармаслик керакки, ёшларнинг касбий қизиқишлари жамиятнинг талаб-эҳтиёжларига мос бўлиб тушмаслиги мумкин.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммасини касбга йўналтириш ишида одамнинг шахсий хусусиятларини ўрганишнинг ролини камситишдир, деб талқин қилиш ярамайди. Аслида, одамнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олмай туриб, шахснинг собитқадам шаклланишига эришиб бўлмайди. Ўқувчиларнинг шахс хусусиятлари, қобилиятлари, қизиқишлари, характери, жисмоний камолотини билиш ўқувчиларни фаолиятнинг қайси бир турига тайёрлаш мақсадга мувофиқ эканини белгилаш учун зарур. Бунда одам ўзининг табиий хусусиятлари билан белгиланган эгу касбни кидириш ва-зифаси ўртага қўйилаётгани йўқ, балки тарқиб топган психологик хусусиятлар ва жисмоний белгилар бўйича шу одам учун бирмунча мақсадга мувофиқ бўлган касбий фаолиятнинг

умумий характери ёки касблар типигина аникланади. Шахсни ўрганиш ҳаддан ташқари бир томонлама тусга эга бўлмаслиги лозим, чунки бу ҳол унинг касбга яроқлилигига баҳо беришда ва унинг камол топиши йўналишини белгилашда ногўри хулосалар чиқаришга олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, мактабдаги бутун таълим ва тарбия тизими ўқувчиларни онгли равишда касб танлашга тайёрлашни таъминлайди. Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлаш умумий политехник ва меҳнат таълими жараёнида, синфдан ташқари ва мактабдан ташқари иш жараёнида олиб борилади.

Шундай қилиб, касбга йўналтириш ишининг мазмуни:

- политехник таълим, мактабдан ташқари ва синфдан ташқари иш жараёнида ўқувчиларни бозор иқтисодиётининг турли тармоклари (саноат, транспорт, алоқа, қурилиш, уй-жой коммунал хўжалиги, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат, ижтимоий-иқтисодий соҳа, савдо умумий оқатланиш ва хизмат кўрсатиш соҳалари), энг оммалашган касблар билан таништиришни;

- ишлаб чиқариш шaroнтларида турли ишларни бажариш учун зарур бўлган кўникма ва малакаларни ўқувчиларга сингдиришни, меҳнат таълими жараёнида уларда кичик мутахассислар касбларига қизиқишнинг тарбиялашни;

- болаларнинг техник ижодкорлиги, тажрибачилик ва таълим-тарбия шaroннинг бошқа шакллари жараёнида ўқувчиларда касбкорлик қобилиятларини, майлларини ва қизиқишларини ривожлантиришни;

- ўқувчиларда ишчи касбларига қизиқиш ва ҳурмат билан қарашни тарбиялашни. Ўқувчиларни ана шу касбларни танлашга тайёрлаш ҳамда мактаб, оила ва ишлаб чиқаришнинг биргаликда иш олиб бориш тизимида меҳнат ва касбий анъаналарни қўллаб-қувватлашни;

- педагогик маслаҳатлар бериш йўли билан касбни тўғри танлашда ўқувчиларга ёрдам беришни ўз ичига олади.

Мактаб ўқувчиларни касбга йўналтириш жараёнида уларда касбга бўлган қизиқишлар ва идеалларнинг ахлоқий асосларини, касб танлашнинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ваз-сабабларини шакллантиради.

Касбга йўналтириш иши - бутун педагоглар жамоасининг ишидир. Бу иш таълим-тарбия жараёнининг таркибий қисми бўлиб

қолиши лозим. Шу билан бирга бу ишни муваффақиятли олиб бориш учун умумий таълим мактаби имкониятлари доirasидан келиб чиқадиган махсус иш шакллариини жорий этиш зарур. Бундай иш шакллариинга, аввало, аниқ касбларга оид меҳнат мазмуни ва шу касбларнинг одамга қўядиган ўзинга хос талаблари тўғрисидаги ахборот, иш ва касбга ўргатиш шароитлари ҳақидаги, корхоналарда ва таълим муассасаларида кадрларга бўлган талаблар тўғрисидаги ахборот, касблар ҳақида маслаҳатлар бериш киради. Шунинг учун ҳам мактаб ўқувчилари билан касбга йўналтириш ишини ўтказишига корхоналарни, жамоатчилиқни, оммавий ахборот воситаларини жалб қилиш, касбга оид махсус маслаҳат пунктларини тузиш керак бўлади, бундай пунктларда ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари касб танлаш учун зарур бўлган маълумотларни олишлари мумкин. Буларнинг ҳаммасини касбга йўналтириш хизмати деб аташ мумкин. Бундай хизматнинг вазифаси - ўқувчиларни аниқ касбга йўналтириш масаласини тўғри ҳал қилишда мактабга ёрдам беришдан иборатдир.

Касбга йўналтириш ишига тарбиявий ёндашув гоёси янги гоё эмас, албатта. Бу борада вужудга келган назария ва амалиёт икки йўналиш бўйича: бир томондан, касбий қобилиятларни ташхиз қилиш йўналиши, иккинчи томондан, қобилиятларни ривожлантириш, касбга бўлган қизиқишни тарбиялаш йўналиши бўйича ривожланмоқда. Чунончи, ташхиз қилиш йўналиши одамнинг қобилиятлари туғма ва унинг табиий асосини на таълим бериб, на тарбиялаб, на фаолият жараёнида ўзгартириб бўлади, деган фикрга асосланади. Шу бонсдан одамнинг келажакдаги касби олдиндан белгилаб қўйилган, уни имкони борида барвақт пайкаш керак. Шу муносабат билан одамнинг касбга яроқлилигини аниқлаш ва ходимларни ўтказилган текшириш натижаларига караб иш ўринларига жойлаштириш касбга йўналтиришнинг асосий вазифасидир. Бу натижалар инсон учун маълумот даражасини ва ихтисосини ҳам олдиндан белгилаб бериш лозим.

Туғма қобилиятлар тўғрисидаги таълимот тарафдорлари шахсни ўрганиш методи сифатида тестларни⁸ тилга оладилар ва уларни биринчи ўринга қўядилар.

Маълумки, назарий концепция тадқиқот методикасининггина эмас, балки иш тажрибаси(амалиёт)ни, шунингдек маълум даражада унинг ташкил этилишини олдиндан белгилаб беради. Ана шу йўналиш тадқиқотчилари касб учун одамларни танлаш касбга йўналтириш ишининг асосий шаклдир, деб ҳисоблайдилар. Бунда

касб учун одамларни танлаш нинга жойлаштириш учун номзодларни «олақдан ўтказиш» сифатида тушунилади: қобилиятларнинг ишлаб чиқилган нормаларига мос бўлган одамлар қабул қилинади, зарур кўрсаткичларга мос келмаган кишилар эса ишга олинмайди.

Қобилиятлар - одам бошланғич табиий белгилари ва унинг фаолияти натижаларининг «қоришмаси»дир; фаолият натижалари «қурилиш материал» сифатида қобилият қаторига киради (С. Л. Рубинштейн); бинобарин, касбга яроқлилиқ ҳам муайян даражада фаолият натижасидир.

Инсон қобилиятларининг ривожланиши ва меҳнатнинг касблар бўйича тақсимланиши - турли манбаларга эга бўлган ва турли қонуниятларга бўйсунган жараёнлардир: табиий истеъдод нишонларида ҳам, оилада тарбияни умуман ривожлантириш, мактабда таълим бериш шароитларида ҳам келгусидаги касбкорлик талаблари асосида қобилиятларни шакллантиришни табақалаштирувчи муҳим омиллар йўқ.

Касб ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатларнинг таркиб тонган доимий тизими сифатида қаралмаслиги керак, у техниканинг ривожланишига, технологиянинг такомиллашиб боришига ва шу кабиларга қараб ўзгарадиган тарихий категориядир, нисбатан қисқа вақт ичида ҳозирги замон касбларининг қиёфаси жиддий ўзгаради, айни маҳалда инсон қобилиятларида бирон-бир кескин ўзгаришлар рўй бермади.

Касбга яроқлилиқка одам психофизик хусусиятларининг касбкорлик фаолияти талабларига мослиги деб қараш ярамайди; одам меҳнатда ўзининг ижтимоий мақсадлари, қизиқишлари, характер хусусиятлари ва шу кабиларнинг бутун хилма-хиллиги билан шахс сифатида намоён бўлади.

Касбга йўналтириш - педагогиканинг муҳим бўлиmidир. Демак, педагогиканинг шакл ва методлари касбга йўналтириш иши учун асос бўлиб хизмат қилади.

§ 2.5. Касбга йўналтиришнинг ижтимоий ва психологик асослари

Онгли равишда касб танлаш учун ўқувчининг бир қатор касбларни етарлича билиши, билганда ҳам уларнинг кишини ўзига жалб қиладиган томонларини эмас, балки кийинчиликларини ҳам яхши билиши, ўзининг шахсий сифатларига кўра танланган касбнинг муваффақиятли эгаллай олинши ва кейинги иш жараёнида ўз малакасини такомиллаштириши талаб қилинади.

Ҳозирги вақтга қадар касбга йўналтириш ишлари етарлича юқори савияда олиб борилмади, кўпинча расмий тусда бўлди. Натижада мактабни тамомлаганларнинг касб танлаш тасодифий бўларди. Ишларнинг кўпчилиги у ёки бу касбнинг нимадан иборат эканлигини аниқ тасаввур қилмас эди. Касб-хунар коллежларнинг беш мингга яқин ўқувчилари билан савол-жавоб қилинганда шу нарса аниқландики, уларнинг фақат 25% касбнинг мактабнинг тавсиясига биноан, 10% ўртокларнинг маслаҳатига кўра, 10% рўзнома, радио, телевидение орқали берилган эълонларга, кўшниллар, таниш-билишларнинг маслаҳатларига мувофиқ, 25% ота-оналарнинг маслаҳати, 10% касб-хунар коллежларнинг ходимларининг, 20% и ташхиз маркази тавсиялари бўйича танланганлар. Албатта, бу маълумотлар ҳар даврда ва ҳар хил минтақаларда объектив ҳолда турлича, аммо шу нарса равшанки, ўқувчиларнинг аксарият кўпчилиги касбларни тасодифий равишда танлайдилар. «Сиз нима учун шу касбни танладингиз?»,— деган саволга 30% ўқувчи: «Бу ҳақда ўйлаб кўрганим йўқ»— деб жавоб берган.

Касбни англамай туриб, тасодифий танлаш шунда намоён бўладики, ўқишнинг дастлабки пайтларида ўқувчи қандайдир қизиқиш билан қарайди. Кейинчалик эса бу қизиқиш сўниб боради. Касб-хунар коллежларнинг биринчи йил ўқиётган ўқувчилардан сўралганда уларнинг 30% , иккинчи ва учинчи йил ўқиётганлардан сўралганда эса фақат 15% танлаган касбдан мамнунлигини айтган.

Ҳозирги вақтда ёшларни касбга йўналтириш масалалари билан давлат, жамоат ва ёшлар ташкилотлари, буюртмачилар шуғулланидилар. Бироқ бу ишда мактаб асосий ўрин эгаллайди.

Ҳозирги кунда бозор муносабатларига ва узлуксиз таълимга ўтиш муносабати билан мактаб ёшларни онгли равишда касб танлашга, жамият учун фойдали ва зарур бўлган муайян меҳнат

фаолиятига тайёрлашда яна ҳам катта аҳамият ўйнайди. Ўқувчиларни касбга йўналтириш уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида ёндашишни талаб этади. Бунда шахснинг темпераменти, ېродаси, диққати, белгиланган мақсадга эришишда қатъийлик, ташаббускорлик, уюшқоқлик, интизомлилик, топширилган ишни бажаришга масъулият билан муносабатда бўлиш каби фазилатларнинг ўлтиборга олини зарур. Бундан ташқари, касбга йўналтириш давомида касбни танлаш сабабларини: касбнинг ижтимоий аҳамияти, қизиқиш ва ҳавас, касбга тайёргарлик, оила анъаналари, ота-оналар, педагоглар, ўртоқларининг маслахатини ҳисобга олиш лозим.

Ўқувчиларни узок вақт ўрганиш натижасида синф мураббийлари уларнинг ҳар бирига тавсифнома тузадилар. Бундай тавсифнома касб танлаш ва ўқувчиға у ёки бу касбни танлашни таклиф қилиш учун асос бўлади. Касбга лаёқатлиликини танлаш махсус комиссия томонидан амалга оширилади. Унга ўқитувчилар, психологлар, буюртмачи томонидан мутахассислар, врачлар кирази. Улар ҳар бир ўқувчиға қандай касбни танлаш кераклигини айтадилар ва бунинг сабабини асослаб берадилар. Масалан, холерик темпераментли бола яхши андоза ясовчи уста слесар бўла олмайди, чунки унга микроинининг ўндан бир улушигача аниқликка эриша бориб, узок вақт ўлчов асбобларинини ишлаш қийинлик тугдирази ёки меланхолик тез жавоб беришни талаб қиладиган машиналарни бошқаришни муваффақиятли эгаллаб ололмайди. Сизги аъзоларида биронбир нуқсони бўлган болаларға бу касбларни тавсия қилиб бўлмайди. Масалан баъзи ранг-тусларни фарқ қила олмайдиган (дальтоник) болани ҳар қандай транспорт туруни бошқаришға қўйиб бўлмайди. Кўринишда шундай камчилиги бўлганлар металлург бўлиб ишлаш мумкин эмас. Касб хусусиятларини ва уларнинг тавсифномаларинини ўрганиш учун, ҳар бир касб учун профессиограмма тузилади. Малака тавсифномалари профессиограммаға қўшимча бўлиб хизмат қирази.

Профессиограмма мазмунини тахминан қуйидагилар қириши керак:

1. Мазкур касбдаги мутахассис талаб этилаётган бозор иқтисодиётини таъдир эттириш ва соҳанин ходимларға бўлган эҳтиёж, автоматлаштириш ва комплекс механизациялаш муносабати билан шу касбдаги ишларнинг ривожланиш истикболлари.

2. Ихтисослик тавсифномасида тавсия қилинган касбнинг мазмунини, меҳнат объектлари, воситаларини.

3. Ишчига қўйиладиган талаблар (масъулият даражаси, ташаббус ва меҳнатнинг ижодий элементлари, шунинг гигиеник шароитлари, тиббий ва психофизиологик кўрсаткичлар ёки тўғри келмаслигини кўрсатувчи белгилар, аёллар меҳнатини қўллаш мумкинлигини ва бошқалар).

4. Бошланғич ихтисослик разряди доирасида ўқувчининг муваффақиятли ишлаши учун умумий маълумоти ва касбий тайёргарлигига қўйиладиган талаблар (ишлаб чиқариш малакасини янада оширишни ҳисобга олган ҳолда).

5. Меҳнатни ташкил этишнинг ихтисодий шароитлари, меҳнатга ҳақ тўлаш тизими.

6. Мазкур касб вакиллари (ишлаб чиқариш илгорлари, меҳнат қаҳрамонлари)нинг биографик маълумотлари.

Ўта масъулиятли ва ин шароитлари ҳавфли деб таърифланадиган ишлар учун профессионаграмма қатор талаблар билан тўлдирилади. Улар узоқ вақт мобайнида тез ишлаш малакасини, қўл бармоқларининг кучини, оёқлар кучини, бармоқларнинг ҳаракатчанлигини, кўз, қўл ва оёқлар мувофиқлигини, ҳар иккала қўлнинг ихтиёрий ҳаракатларини талаб этади.

Профессионаграммалар корхоналар ёки махсус муассасалар(хоналар, лабораториялар) томонидан тузилади. Уларни ишлаб чиқишда муҳандислар, психологлар, шифокорлар, ўқитувчилар иштирок этиши керак.

Сухбатлар ўтказиш йўли билан ўқувчилар профессионаграмма билан батафсил таништирилади. Ўқувчининг алоҳида талаблар қўйиладиган касбларни эгаллаб олишга узил-кесил имконият яратиш учун эргономик лабораторияларда тадқиқотлар ҳам ўтказилади. Касб танлашда мактабнинг ота-оналар билан муштаҳкам алоқаси катта аҳамиятга эга. Ўқувчиларда касбга оид қизиқишларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидаги муваффақият кўп жihatдан мактаб ва ота-оналарнинг биргаликдаги самарали ишларига боғлиқдир. Ҳар хил касбларлар сулоласи анъаналарини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, оммалаштириш ва тарғиб қилиш керак.

Тегинли адабиётларни ўқиш ҳам кўпгина касблар билан танишишда жиддий ёрдам беради. Бундай адабиётлар мактаб кутубхонасида бўлиши керак, албатта.

Ўқувчининг ўзлигини тушуниш, ўз кучи ва имкониятларини, шу жумладан ўз қобилиятларини тўғри баҳолай билиши, кейин эса шахсий қизиқишлари ва имкониятларини касб талаблари билан солиштириб кўриш касбни муваффақиятли танлаш шартларидан биридир.

Ватанимиздаги ва чет элдаги психологик адабиётда ўқувчи шахсининг турли томонларини мустақил баҳолаш, шу жумладан касб танлашда ўз йўлини белгилаш жараёнида қобилиятларни ва касбга лаёқатлилиكنи мустақил баҳолашни таҳлил қилишга уриниш ҳоллари учраб туради. Ўқувчиларнинг қобилиятлари ва касбга лаёқатлилигини мустақил баҳолашнинг, шунингдек микромуҳитни баҳолашнинг ўзига хос-хусусиятларини аниклаш учун қуйидагилар зарур:

1. Ўқувчиларнинг бу фазилатлари ўқитувчилар, ота-оналар, ўртоқлари томонидан таҳлил қилиниши;

2. Меҳнат фаолиятининг у ёки бу соҳасига лаёқатлилиكنи мустақил баҳолаш билан ўқувчиларнинг касбга оид ниятларини ана шу мустақил баҳолашнинг шаклланиш шароитлари ўртасидаги нисбатини аниклаш;

3. Ўқувчиларнинг мустақил баҳолаши билан ташқаридан берган баҳоларни таққослаш асосида ўқитувчилар, ота-оналар, ўртоқлари баҳолашнинг ўхшашлик даражасини аниклаш.

Бундай қобилиятларни, мустақил берилган баҳо даражаларини (биринчи, иккинчи, учинчи) ҳисобга олган ҳолда мустақил баҳолашнинг қуйидаги ўлчамлари (етарлича баҳоламаслик, ортиқча баҳо бериш, баҳоларнинг мослиги) бўйича қараб чиқиш керак.

Бирон-бир фаолият соҳасига лаёқатлигини ўзи баҳолашни бирор касбни эгаллаш ниятлари билан таққослаш беш гуруҳ ўқувчиларни ажратиш кўрсатишга имкон бердики, уларда:

1) бирон-бир фаолият соҳасига лаёқатлигини баҳолаш ҳам, таркиб топган бирор касбни эгаллаш ниятлари ҳам йўқ (барча тиндаги мактаблар бўйича ўртача 4,7%);

2) бирон-бир фаолиятга лаёқатлигини ўзи баҳолаш йўқ, лекин муайян даражада касбни эгаллаш ниятлари бор (18,1%);

3) лаёқатлигини баҳолаш касбни эгаллаш нияти билан мос келади (66,2%);

4) лаёқатлигини баҳолаш шаклланган, лекин касбни эгаллаш ниятлари йўқ (4,2%);

5) фаолият соҳаларидан бирига лаёқатли деб баҳоланса, касбни эгаллаш нияти бошқа соҳада бўлади (6,6%).

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ва касб бўйича янги соҳаларнинг вужудга келиши, касбга онд меҳнат хусусиятининг ўзгариши, ҳозирги замон ишлаб чиқариши ходимларига қўйиладиган талабларнинг мураккаблашуви — буларнинг ҳаммаси ўрта мактабни тамомловчи ўқувчилар учун қандай касбни эгаллаш муаммосини ҳал этишда муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шу муносабат билан касбга йўналтириш ишларини кенг авж олдириш зарурати анча ортади.

Ана шу ишнинг муваффақиятли ривожланиб бориши илмий-психологик муаммоларнинг муайян бир мажмуини ишлаб чиқишни талаб этади. Бундай муаммолар қаторига қуйидагилар кириди: касбларни ва улар томонидан қўйиладиган талабларни, касб маҳоратини эгаллаш ва касбга қўниқиш жараёнида шу касб учун муҳим сифатларнинг таркиб топиш шарт-шароити ва қонуниятларини ўрганиш. Шахснинг психологик хусусиятларини ҳамда касбий лаёқатлигини аниқлаш ва олдиндан айтиш методларини, шунингдек хилма-хил меҳнат турларининг ривожланиш истикболларини ўрганиш ва халқ хўжалиги, фаннинг турли соҳаларида кадрларга бўлган эҳтиёжни ҳисобга олиш зарур. Касбларни ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Негаки уларнинг натижалари ҳам касбга йўналтириш ишига, ҳам турли касблар ҳақида кенг маълумот бериш ва касбларни тарғиб қилишга асос қилиб олиниши керак.

Юқори синфларда касб танлаш вазифалари муносабати билан ўқувчиларни ва ота-оналарни қизиқтираётган касблар, ёшларнинг келиб қўшилишига энг кўп эҳтиёж сезаётган соҳалар, касбга тааллуқли тайёргарликка эга бўлишнинг аниқ имкониятлари билан батафсил таништириш зарурлиги ҳақидаги масала пайдо бўлмоқда.

Касбга онд маслаҳатлар бериш ва касбга лаёқатлигини танлаш вазифаларига жавоб берувчи касбларнинг психологик тавсифномаларини тузиш анча мураккаб вазифадир. Бу эса ходимнинг олдига касб томонидан қўйиладиган психологик талабларни аниқлашни тақозо этади. Бундай дастурларни тузиш ходимлардан махсус тайёргарликни талаб этади ва айни вақтда анча мураккаб илмий-психологик тадқиқот ҳисобланади. Бунда

тадқиқотнинг объектив методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу хил кузатишлар, савол-жавоблар фаолиятнинг таҳлили ва касбларни ўрганишнинг бошқа усуллари асосида олинадиган профессиограммаларни тажрибада синаб кўришни ҳам ўз ичига олади. Бунда касбларнинг киёсий-психологик тавсифномалари учун миқдорий мезонларни ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бу соҳадаги тадқиқотлар асосан изланиш тусида бўлади. Шу билан бирга тадқиқот методлари ва касблар тавсифномаси ишлаб чиқилган ва амалда фойдаланилаётган соҳаларда ҳам тадқиқотлар ва изланишлар давом эттирилади.

Касблар психологик тавсифномаларининг хилма-хиллиги турлича амалий вазифаларга мувофиқ касблар психологияси соҳасидаги билимларимиздан фойдаланишнинг ҳар хил шаклларидан иборатдир. Бу билимларнинг тўлалиги ва илмий асосланганлигига қараб хилма-хил вазифаларни ҳал этишда уларни амалий жиҳатдан қўллаш имкониятлари ортиб боради. Шунинг учун касбларнинг тавсифномаларини тузиш билан бирга, шу босқичнинг ўзидаяк илмий тадқиқотларга қўйиладиган барча талабларга жавоб берадиган касбга онд меҳнат психологияси соҳасида асосли илмий тадқиқотлар олиб бориш катта аҳамиятга эга. Бу соҳада психологияда илмий аҳамиятга эга бўлган катор тадқиқотлар ўтказилди ва ўтказилмоқда. Уларнинг баъзи бирлари, масалан, меҳнат таълими, меҳнатини илмий асосда ташкил этиш ва бошқаларни ишлаб чиқаришдан бошланиб, сўнгга лаборатория шароитига ўтказилади. Бирок бу тадқиқотларнинг натижаларидан одатда психографик мақсадларда фойдаланилмайди. Ваҳоланки, касбга оид меҳнат психологиясининг жуда ҳам мураккаблиги ва унинг кўп томонлама амалий аҳамияти чуқур тадқиқотлар олиб боришни талаб этади.

Ўқувчиларни касблар билан таништиришнинг ҳар қандай шаклларида улар ҳақидаги маълумотларнинг муайян тизимини шундай тузиш керакки, у касблар таснифини ишлаб чиқишни талаб этсин. Мумкин бўлган кўпгина таснифлар орасида мазкур ҳолда психологик тасниф алоҳида қизиқиш уйғотади. Уларнинг тузилишини аниқлашга уриниш ишлари ҳали тугалланган эмас ва кейинги тадқиқотларни талаб этади.

Таълим тизимида касбга йўналтириш ишларининг кенг авж олдирилишини муносабати билан ватанимизда ва чет элларда касбларни ўрганиш, уларнинг натижаларидан фойдаланиш

тажрибасида мавжуд бўлган барча қимматли нарсаларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда шуни унутмаслик керакки, чет эл психографик материалларидан фойдаланиш уларнинг илмий жиҳатдан етарлича асослачмаганлиги ҳамда биздаги ва капиталистик мамлакатлардаги касбга онд меҳнат соҳасидаги фарқлар сабабли анча чеклангандир. Бунга созловчи касби мисол бўла олади. Гарб давлатларда нашр қилинган маълумотномада созловчи меҳнатининг фақат бир тури тавсифи берилади. Иш жараёнида малакали созловчи-ишчи ста-нокларни созлашнинг ҳамма турларини, энг оддийларини ҳам бажаради. Станокларга эса кам малакали операторлар хизмат кўрсатади. Меҳнат тақсимотининг бундай шакли бизда жорий қилинмаган. Операторлар малакасининг ортиб бориши ва улар созлаш ишларининг энг оддий турларини билиб олишга қараб, улар астасекини малакали созловчи бўлиб борадилар. Чунки созлаш ишларининг мураккаб турлари (янги олинган, капитал тамирдан чиққан ва бошқа станокларни созлаш) улар зиммасига тушади.

Ана шу чекланишларга қарамай, масалан, гарб давлатларда касбга йўналтириш мақсадларида яратилаётган касблар ҳақидаги маълумотнома тарзидаги адабиётлар системаси диққатга сазовордир. Булар йирик нашрлар бўлиб, ҳам касб тапплаш масалалари бўйича консультация берувчи кишилар учун, ҳам касб тапплаётганлар учун зарур бўлган яхши системалаштирилган қисқа маълумотнома материаллардан иборатдир. Қасбларга бўлган талаб ва касблар хусусиятининг ўзгартиришига бўлган талаб асосида маълумотномалар қайта ишланади ва баъзи материаллар аниқлаштирилади. Икки томли касблар лугати энг тўлиқ қўлланма ҳисобланади. Унда гарб давлатларда да мавжуд бўлган тахминан 40000 касб ва ихтисосликларга онд маълумотлар бор. Биринчи томда ана шу ҳамма касблар ва ихтисосликлар ҳақида қисқача маълумотлар берилади. Улар алфавит тартибда жойлаштирилган ва олти рақамли ҳарфли код билан таъминланган. Ана шу коддан фойдаланиб, касблар ҳақида батафсил маълумотлар олиш мумкин. Бундан ташқари, 700 дан ортиқ гоят кенг тарқалган касблар ҳақидаги маълумотнома бор.

Анча кучайтирилган касбга йўллаш ишларини олиб бориш учун методик-ахборот ва маълумотнома адабиётларни тузиш муҳим вазифалардан биридир.

Касб-хунар коллежлар, ўқув техник марказлари, умум таълим мактаблар, ота-оналар, ўқувчилар, шунингдек ёшларни ишга жойлаш иши билан алоқадор бўлган муассасаларнинг ходимлари ана шундай адабиётга алоҳида эҳтиёж сезадилар.

Касбларни ўрганишда ҳам жиддий камчиликлар бор. Бу эса республикамизда касбга йўналтириш ишларининг ягона системасини яратишни қийинлаштиради. Чунончи, ҳозирги вақтга қадар менежер, консалтинг ва бошқа касбларнинг профессиограммалари тузилган эмас. Бу ёшлар билан олиб бориладиган касбга йўналтиришишнинг самарадорлигини анча пасайтиради. Шунингдек, касбий турухларнинг асосий вакиллари ва халқ ҳўжалиги, фан ва маданият соҳасидаги асосий меҳнат турлари учун қисқача психологик тавсифномалар, маълумотнома адабиётлар учун касблар комплекс тавсифномаларининг таркибий қисми бўлади. Шу мақсад учун мавжуд материаллардан фойдаланиш билан бир қаторда тавсифномалари бўлмаган касблар ва ихтисосликларнинг кенг ўрганилишини ташкил этиш керак. Бундай иш қисқа муддатга мўлжалланган бўлиши лозим. Тегинли мутахассисларни жалб қилиш ҳолда уни амалга ошириш режаси тузилиши зарур. Бунда биринчи навбатда диққат-этиборни мактабни битириш арафасида ишлаш ёки ишчи касбларини ўрганиш истагини билдирган ўқувчилар учун маълумотномалар тузишга қаратиш, кейин эса касбларнинг асосли маълумотнома-лўғатларини тузиш керак.

Айни вақтда хилма-хил тадқиқот методларини қўллаган ҳолда касбларни илмий-психологик жиҳатдан ўрганишга доир жамоа тарзидаги профессиография ишлари кенг авж олдирилиши керак.

Бу ўринда ёшларнинг Касбга онд муҳим фазилатларни эгаллаб олиш жараёнини ва бунда ўқувчиларда вужудга келаётган хатоликларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, иш суръати томонидан юксак талаблар қўйиладиган ҳаракатларни ҳамда фарқланиш қийин бўлган белгиларни аниқлашда ўз-ўзини текширишдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни, шунингдек қўшимча кўрсаткичлардан фойдаланиш асосида яширин жараёнларни созилаш билан боғлиқ ҳаракатларни талаб этадиган касбларни эгаллашда таълим жараёнида қийинчиликлар ва хатолар найдо бўлиши аниқланган.

Бирон-бир амалий фаолиятни эгаллаш айни вақтда психофизиологик тақомиллашнинг жараёнидир. Бундай тақомилланиш дегаанда кишининг психофизиологик ҳолати

фаолиятни (ишни) талаб даражасида бажариш учун яроқли тип ёки намунага яқинлашиб келиш тушунилади. Машқларни ўргатиш юзасидан олиб борилган кўнгилга ишлар шунинг кўрсатадики, фаолиятнинг яхшилланиши фақат олам психофизиологик функцияларининг миқдор жиҳатдан ўсиши билан эмас, балки сенсор-мотор реакциялар тезлиги ва аниқлигининг ортиши билан бир вақтда содир бўлади. Маҳоратнинг қўйи босқичидан юқори босқичга ўтиш кишининг психофизиологик функциясининг миқдорий-сифат ўзгаришларига таянади.

Фаолиятнинг баъзи бир турларида бундай ўзгариш ўз-ўзидан равшан. Масалан, велосипед ҳайдашни энди ўрганаётган кишига мувозанатни сақлаб туриш асосий қийинчилигини ташкил этади. Йиқилиб тушмаслик учун у авваллари ҳосил қилинган кўникмаларни сафарбар этади, ўзининг табиий белгиларидан фойдаланади. Лекин велосипедга нисбатан психофизиологик мослашиш вазифаси ҳал этилгандан кейин бошқача психофизиологик механизмлардан фойдаланишни талаб этувчи янги вазифалар - чидамлилигини, тезлик ҳиссини, йўл бўйлаб ҳаракат қилиш вақтидаги тактик усулларни эгаллаш вазифаси пайдо бўлади.

Бошқа фаолият турларида психофизиологик тузилишни ўзгартириш унчалик сезиларли эмас, баъзан у маҳорат таркиб топишининг анча кечки босқичларида рўй беради. Бу ўзгариш шахсий-психологик тафовутларнинг табиий асосига ҳеч бир таъсир этмайди. Бироқ касбга киришиб бориш жараёнининг турли босқичларида гоҳ у, гоҳ бу ҳусусият таянч вазифасини ўтайди. И. Т. Магзумов тадқиқотларининг далили келтирамыз. У токарлик касбининг эгаллашнинг дастлабки босқичини ўрганган эди. И. Магзумов шунинг аниқладик, касбни эгаллашнинг мазкур босқичида нерв жараёнлари кучли бўлган кишилар меҳнат топшириқларини муваффақиятли уддалаганлар. Кейинги босқичда эса нерв жараёнлари анча заиф кишилар бир оз устунликка эга бўлиши аниқланди.

Муаллиф шундай фаразни илгари суради, асаб жараёнлари нисбатан кучли бўлган кишилар. «Зўр чидамлилигини, кўн куч-гайрат сарфлашни талаб этадиган топшириқларда ўзларининг яхши, тўла намоён қилдилар». Асаб жараёнлари нисбатан заиф кишиларда ишдаги муваффақиятларнинг ортиб боришининг касбни эгаллашнинг биринчи босқичидаги қийинчиликлар, топшириқларнинг қийинлиги билан эмас, балки янги шароитларда вужудга келаётган тормозланиш билан тушунтириш мумкин. Бинобарин, фаолиятнинг

психофизиологик асосини ўзгартриш фақат функционал жараёнларга таълиқли эмас, балки нерв системасининг асосий хусусиятларига ҳам таълиқлидир.

Касбий лаёқатлиликл шaxсининг сифати бўлиб, унинг шаклланиши психофизиологик тузилишни аста-секин маҳорат даражаси турлича бўлган топшириқларни бажаришга мувофиқлаштиришдан иборатдир. Бунда асаб системаси асосий хусусиятларининг ана шу иш турларига мос келадиган функционал кўринишлари такомилланиши, баъзи ҳолларда эса асаб системасининг бир таянч хосасидан бошқасига ўтиш рўй беради.

Шунинг назарда тутиш керакки, бошланғич маҳоратнинг нисбатан тез эгаллаб олинishi келгусида шу касбда ишлаш давомида найдо бўладиган қийинчиликлар шунчалик тез бартараф этилишига кафолат бермайди. Касбни эгаллашда маҳоратнинг қарор топиши алоҳида жараён бўлиб, ҳар бир кишининг маҳоратни эгаллаш йўлида найдо бўладиган қийинчиликлар маълум даражада шу билан белгиланади.

Шахсининг фаизлиги сифатида касбга лаёқатлиликлнинг шаклланиши ҳақида юқорида айтилган фикрлар олдинги замон психологиясининг маълум принципларидан келиб чиқади.

Айтилганлардан касбга лаёқатлиликлни аниқлаш масаласини кишининг ўзи меҳнат (ёки ўқув) фаолиятида синаб кўрмасдан олдин қўйиш мумкин эмас, деган ҳулосага келинади. Касбга оид меҳнат учун зарур бўлган психофизиологик механизмлар таркиб топтоғунча касбга лаёқатлиликл (ёки лаёқатсизлик) ҳақидаги масалани ҳал қилиш мумкин эмас. Бу механизмлар фақат фаолиятнинг ўзида шаклланиши мумкин.

Кишининг баъзи бир касбларга лаёқатлилигининг шаклланишига қулайлик тугдирадиган ёки уни осонлаштирадиган бирор-бир табиий хусусиятларни аниқлаш мумкин. Табиий белгиларни олдиндан айтиш ҳам меҳнат жараёнини ва касбга оид таълим беришни оқилона ташкил этишда ва касбга қўйиқишида, кўнчиликл ҳолларда эса меҳнат фаолиятини бошлаётган кишилар учун аниқ иш жойини танлашда шубҳасиз муҳим аҳамиятга эгадир.

Натижада соф амалий нуқтаи назардан фақат сўзлар ҳақида гап бораётгандек туюлади, чунки психофизиологик ташхиз ҳар ҳолда инкор қилмайди, шундай экан, қандай сўз танланиши, нималар белгиланиши, лаёқатлиликлни шакллантиришнинг биологик шарт-

шароитини ташкил этувчи касбга лаёқатлиликл ёки табиий иктидорнинг аниқланиши барибир эмасми?

Ҳақиқатда эса гап касбга лаёқатлиликл мавзусининг ўзини тушунишдаги туб фарқлар ҳақида бормоқда, чунки шарт-шароитларнинг мавжудлиги ҳали касбга лаёқатлиликл шаклланишига кафолат бермайди. Бу шаклланиш ўзининг психофизиологик жиҳатига эга бўлган алоҳида муаммодан иборатдир. Ўзига хос асосларга ўз талабларини қўядиган фаолиятнинг шундай турларига касбий лаёқатлиликлнинг биологик шарт-шароитларини аниқлаш вақтида бунинг унутмасликл керак. Бу шарт-шароитлар лаёқатлиликлни шакллантиришга қулайликл тугдирса ҳам, ўз-ўзича имкониятнинг воқеликка айланишига ўтишини таъминлай олмайдил. Худди шунингдек касб ҳар қандай нормал киши учун қулайдир, деган гап ҳар бир киши бу касб соҳасида мутахассис бўлиб етишадил, деган маънони билдирмайди. Лаёқатлиликлнинг шаклланиш муаммоларини тушунмасликл ёки унга етарли баҳо бера олмасликл туфайли шундай вазиятлар вужудга келадикил, меҳнат фаолиятига монеликл қиладиган ҳеч қандай тўсик бўлмаса ҳам киши унга лаёқатсиз деб эълон қилинадил, ҳақиқатда эса унинг лаёқатлигига шаклланиш лозим бўлган шарт-шароит яратиб берилмаган. Бундай ҳоллар кўпинча санъат, фан, спорт, шунингдек бошқа соҳаларда ҳам учрайди.

Кишининг тажрибаси, билим ва малакалари ортиб бориши билан бирга у қисман онгли равишда, қисман тушуниб етмаган ҳолда ўзининг муваффақиятли фаолияти учун зарур бўладиган ўзига хос механизмларини эгаллайди. Табиийки, бу жараёнининг ривожланиши учун муайян вақт керак. Шунинг учун ҳам бир фаолиятдан иккинчисига донмий равишда ўтиб туриш бу фаолиятларнинг бирортасига ҳам лаёқат шаккланмаслигининг гаровидир. Фаолият тегишли сабаблар мавжуд бўлгандагина вужудга келади. Касб-корлик фаолиятига ундайдиган ижобий сабабларнинг манбалари - бу касбнинг нуфузи, меҳнатнинг ўзидан ҳосил қилинадиган бевосита қониқиш, маънавий ва ижтимоий ўсини имкониятлари, моддий ва маънавий рағбатлантиришлардир. Кичик ижтимоий гуруҳ бўлган жамоа ҳам муҳим аҳамият ўйнайдил, меҳнат топшириқлари ана шу жамоа билан биргаликда ҳал қилинадил.

Ижобий сабаб-фаолиятнинг вужудга келиши, бинобарин, лаёқатлиликл шаклланишининг зарур шартидир. Шахс ривожланишининг биологик шарт-шароитлари ўз-ўзича касбкорлик

йўналишидан маҳрумдир. Шунинг эслаш кифояки, инсоннинг биологик типни кўп асрлар мобайнида ўзгармай қолган. Кишилиқ жамиятида эса бу даврларда минглаб хилма-хил касблар ўзгарди, эскилари янгилари билан алмашди. Касбкорлик йўналишини жамиятнинг ўзи ўз эhtiёжларига қараб яратади ва табиий ўзига хос негизлар асосида турли-туман касб эгалари шаклланади. Нерв системасининг асосий хусусиятлари эса, агар таъбир жоиз бўлса, касбкорлик жиҳатидан нейтралдир.

Айни бир вақтда нерв системасининг ҳар бир хусусияти ва хусусиятларининг ҳар бир мажмуи вазифасига кўра кўпгина имкониятларга эга бўлиб, бир-биринга ўхшамаган турли шаклларда намоён бўлиши мумкин.

Кишининг биологик хусусиятларига қараб унинг касбкорлик вазифасини белгилаш мумкин бўлавермайдми, айниқса ҳозирги вақтдаги касбларнинг кўплари доимо фан-техника тараққиёти тақозоси билан ўзгаришлар ва такомиллаштиришларга дучор бўлиб турибди. Демак, ҳатто олдиндан айтиб беришга йўл қўйилганда ҳам у ёки бу кишини аслида қандай касбда синаб кўриш кераклиги ноаниқ бўлиб қолади, уни олдиндан айтиб бериш пайтидаги касбқамни ёки ҳали вужудга келмаган касбга тайёрлаш кераклиги маълум бўлмайди.

Ҳал қилувчи бўлган сифатида касбга лаёқатлилиқни шакллантиришга ёрдам берадиган шарт-шароитларни, кейин эса бу шароитларни яратиб беришни ўрганишни ҳисоблаш керак бўлади. Бизнинг жамиятда унумли меҳнатда муваффақиятли иштирок этиш бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун катта аҳамият касб этади, чунки ижтимоий салмоқ, ўз-ўзига баҳо бериш, ўз кадр-қиммати ҳис қилиш, касбкорлик маҳорати даражаси билан бевосита боғлиқ бўлади. Шахснинг шаклланишининг ўзи касб эгасининг шаклланиши сингари содир бўлади, у кўп ҳолларда маънавий бойиш, ўз-ўзини қарор топтириш, бурч туйғусини юксак даражада ҳис этиш, ижтимоий эътироф этиш, маънавий ва иқтисодий рағбатлантиришлар билан бирга боради. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда касб-корлик жиҳатидан ўсиш ва ўз-ўзини такомиллаштириш кишилар онгида шахсий истиқбол билан мос келади. Бу истиқбол ижодий меҳнатда ўзининг мақсадга интилиши билан ижтимоий жиҳатдан эътироф қилинган ютуқлар ўртасидаги боғланишни аниқ тушуниб этишга асосланади. Шу нарса шак-шубҳасизки, шахсий истиқбол меҳнат фаолиятининг қудратли

ундовчиси бўлиб, чинакам маҳорат сари фаол ҳаракат қилишга рағбатлантириб туради.

Психологиянинг саноат ва кишлоқ хўжалигидаги кўпгина касбларга нисбатан вазифалари фақат касбга лаёқатлилигининг табиий шарт-шароитларини аниқлашдангина иборат эмас. Бу вазифалар лаёқатлиликини шакллантириш масалаларига қаратилиши, касбни ўрганган ҳар бир кишини бу соҳада мустаҳкамланиб боришга ва маҳоратни қўлга киритишга ундаши лозим. Бу жиҳатдан мазкур касбда, мазкур корхонада ва айрим ҳолларда мазкур тармоқда шахсий истикбол яратиш муаммоси жиддий эътибор беришга лойиқ масала бўлиб қолиши мумкин.

Шуни эътироф этиш керакки, кўпчилик касбларда, шартли қилиб гапирганда кичик мутахассислар касбларида шахсий истикболни амалга ошириш имкониятлари унчалик тўлиқ ишга солинмаган ва бу соҳада кўп ишларни амалга ошириш мумкин. Шахсий истикболнинг пайдо бўлишига ҳалақит берадиган ҳолатларга касбкорлик ичида илгарилаб бориш даражасининг аниқ ифодаланмаганлиги ёки унинг мутлақо йўқлигини киритиш мумкин. Кўпгина касбларда рағбатлантириш турлари касб маҳоратига мос келмайди ва шахснинг узоқ истикболини назарда тутмайди. Шахсий истикболнинг пайдо бўлишига қийинчилик туғдирадиган сабаблардан бири моддий ва маънавий рағбатлантириш билан мазкур корхонада узоқ вақт мобайнида ишлаб чиқариш соҳасида эришилаётган муваффақиятлар ўртасида боғланишнинг мавжуд эмаслигидир. Шундай ҳоллар ҳам бўлиши мумкинки, кичик мутахассиснинг рағбатлантириш мақсадида корхона раҳбарияти ихтиёрида бўлган барча имкониятдан фойдаланиб бўлинган бўлади, энди бу ишчи рағбатлантириш маъносида ҳеч нарса кутиб ўтирмаса ҳам бўлади.

Ҳолбуки, саноатимиз кадрларни мустаҳкамлашдан, айниқса ўз вазифаларини муваффақиятли бажарадиган кадрларни мустаҳкамлашдан манфаатдордир. Ишга келган кичик мутахассиснинг бутун меҳнат фаоллиги даврига, яъни 20–30 ёки 40 йиллик муддатга мўлжалланган система назарда тутилган бўлиши керак. Бу системада эришилган фавқулодда ютуқлар учун мукофотлар кўзда тутилиши лозим. Бу фақат касб тажрибаси ва маҳорати энг юксак даражада эгалланган, касбга лаёқатлилигининг энг юқори ривожланган даврида содир бўлиши, шунингдек ишлаб

чиқариш соҳасида ва жамоат аъзоси сифатида ўз вазифаларини узок йиллар мобайнида нуқсонсиз адо этгандан кейин юз бериши мумкин.

Психологлар, иқтисодчилар, социологлар, касб таълими ва ходимларнинг малакасини ошириш соҳасидаги мутахассислар, шифокорлар ва бошқалар билан биргаликда маънавий-рухий ва иқтисодий рағбатлантириш системасини ишлаб чиқишлари лозим. Бунда мазкур касбдаги иш стажига мувофиқ равишда меҳнат унвондорлиги ва сифат бўйича муайян марраларга эришиш асос қилиб олиниши керак. Натижада бу касбга қираётган шахс ўзининг истиқболли маълум йил ишлагандан кейин қандай бўлишини, қандай ишлаб чиқариш натижаларини қўлга киритиши мумкинлигини яққол тасаввур қилсин. Иш стажининг қўпайиши ва касб маҳоратида янги поғонага қўтарилишлар бундан кейинги рағбатлантиришларни ҳам талаб қилади. Пировард натижада ходимнинг шахсий истиқболи алоҳида ҳужжатга-карта ёки шахсий истиқбол варақасига асосланиши, у касбкорликдаги ютуқлар билан рағбатлантиришларнинг алоқасини аниқ шаклда назарда тутиши керак.

Шахсий истиқбол гоёсини амалга оширишда иш шундай ташкил этилиши керакки, ишлаб чиқаришда ютуқларга эришиш учун кураш олиб бориш фақат ходимнинг ўз шахсий иши деб қаралмаслиги лозим. Чунончи, махсус таълим ва малака оширишнинг ҳар қандай поғоналари зарур ишлаб чиқариш даражасига яқинлаштирилишини белгилаб олиш зарур. Лекин ҳал қилувчи нарса шахсий куч-ғайрат сарфлаш бўлиб қолаверади. Буларсиз маҳоратни ошириш режалари ва ундан кейин келадиган рағбатлантиришлар мақсадсиз бир нарса бўлиб қолади.

Бироқ ҳамма нарса учун умумий бўлган касбий камолотга эришиш йўли йўқ. Ҳар ким ўзининг шахсий табиий иқтидори билан энг қўп даражада богланган, эгалланган билим ва қўникмалари билан уйғунлашиб кетган йўлдан бориши керак.

III БОБ. ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБ ТАНЛАШГА ЙЎЛЛАШ

§ 3.1. Касб танлашга йўллаш ишларининг бошланғич ҳолати

Мактаб ёшларни ўз қобилиятларига яраша онгли равишда аниқ мақсадга йўналтирилган касб танлашга тайёрлашга масъулдир. Касбни онгли равишда танлаш кичик мутахассис шахсининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ўрта мактаб ўқувчиларининг ишчи ихтисосини танлашлари, ўз маҳоратларини такомиллаштиришлари, касб-хунар коллежлар, институтлар, университетлар ва академияларни ўқиб ўз малакаларини оширишлари ишлаб чиқаришнинг чиннакам, моҳир усталари бўлиб етишишлари, ижтимоий ҳаётда бозор иқтисодиёти меҳнат жараёнида фаол қатнашишлари аллақачон қонуний тусга кириб қолди.

Бироқ ўқувчиларни касб танлашга йўллаш иши ҳар бир кишининг индивидуал сифатлари, қизиқишлари, унинг қобилият ва майлларини, жамият эҳтиёжлари, шунингдек, саноат, кишлук ҳўжалиги, бозор иқтисоди барча соҳаларининг истиқболли ривожланишини ҳисобга олгандагина самарали бўлиши мумкин.

Ўқувчиларда жисмоний меҳнат кишиларига нисбатан ҳурматни бошдан, мунтазам равишда, мактабдаги барча таълим давомида тарбиялаб бориш керак. Ўз ўқувчиси қобилиятини ўқитувчидан бошқа ҳеч ким яхшироқ билмайди. Ўқитувчи ўқувчилардаги ишлаб чиқаришга онгли равишда олиб келадиган фазилатларни ривожлантиришга доир ишларни. жуда эҳтиёткорлик билан олиб бориши лозим. Шу билан бирга, касб танлашга йўллаш бўйича ишларнинг муваффақияти ишнинг барча форма ва методларининг жамулжам бўлишига: синфдаги фанларга оид дарслар, ишлаб чиқариш илғорлари билан учрашувлар, «Касб танлаш ҳақида»ги маърузалар ва ҳоказоларга боғлиқ. Мактаб бу ишларни амалга оширишда ўқувчининг ота-онаси, мактаб катташлар ва «Қамолот» ЁИХ ташкилотлари, оталиқ корхоналарининг жамоат ташкилотлари, шунингдек, бирлашган қасаба кенгаш органларининг қўллаб-қувватлашига таянмоғи керак.

Тўққизинчи синфни тамомлаган ўқувчиларга катта умумтаълим тайёрлигига асосланган хилма-хил ишчи касби ва ихтисосларини танлаш ва уларни эгаллашларида жуда кенг имкониятлар яратилган.

Касб танлашга йўллаш бўйича барча ишларни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. Касб маълумоти (ахборотиар).
2. Касб тарбияси.
3. Касбга оид консултация.
4. Касб танлаш (касбга яроқлилиги).
5. Касбий адаптацияси.

Шунинг айтиб ўтиш лозимки, мазкур босқичлар, гарчи алоҳида-алоҳида кўриб ўтиладиган бўлсада, амалда улар бир бутунликда, комплекс қўланилади. Ўқитувчи бир вақтнинг ўзиде, уларнинг бир нечтасидан фойдаланиши мумкин. Масалан, касбга оид ахборот билан параллель ҳолда у ёки бу касб ҳақида, агар ўқувчи касб билан танишиш пайтида бирор нимага тушунмай қолган бўлса, консултация берилиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳар иккаласи танланган меҳнат тури бўйича касбга бошлангач ҳавасни пайдо қилиш учун асос саналиб, келгусида касб танлашга йўллаш ишлари давомида ривожлантирилиши ва мустаҳкамланиши лозим.

Ўқувчи томонидан меҳнат дарсларида олиб бориладиган касб танлашга йўллаш ишларининг форма ва методларини батафсилроқ кўриб ўтамиз.

§ 3.2 Дарсларда касб танлашга йўллаш ишларининг форма ва методлари

Таълим жараёнида ўқувчиларни турли хил касблар билан таништириш бўйича мунтазам иш олиб бориш уларни касб танлашга йўллашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Ўқувчиларни ҳар бир жамоа ҳужалик; туман, шаҳар ишлаб чиқариш муҳити орқали меҳнат фаолиятининг барча турлари билан таништириш мумкин, шунинг учун ҳам ҳар бир меҳнат таълими ўқитувчиси мактабда ўрганиладиган фан доирасидан ташқаридаги, мактаб атрофидаги ишлаб чиқариш муҳити билан яхши таниш бўлиши лозим. Масалан, Тошкент шаҳар мактабларида ишлаётган меҳнат таълими ўқитувчиси металлларга механик ишлов бериш дарсида слесарлик ишларини ўтаётганда шаҳарнинг металл ишлаб чиқарадиган заводи билан таништириши мумкин.

Шунингдек, ўқувчиларнинг корхона билан, яъни саноат корхонасига қачон ном берилгани, ишлаб чиқарадиган маҳсулотнинг номи ҳамда асосий касб ва ихтисосларнинг қисқача рўйхатини таништириш амалга оширилади.

Бироқ ўқувчиларни корхона билан таништириш батафсилроқ бўлиши мумкин. Бунда ўқувчиларни асосий ишлаб чиқариш бўлимлари (цехлар) билан, уларнинг жиҳозланиши, ҳар бир цехнинг конкрет маҳсулоти, мазкур цехдаги касб ва ихтисосларнинг тўлароқ рўйхати билан таништириш лозим.

Ўқувчиларнинг ўқув (устахоналаридаги техникага оид ишлари уларни ишчи касби билан таништириш бўйича катта имкониятлар яратади.

Шунга қарамадан V-VII синфлардаги меҳнат таълимининг мазмуни ўқувчиларда ҳар қандай касбни эгаллаш учун баб-баравар фойдали бўлган умумий меҳнат билим ва кўникмаларини таркиб топтиришга олиб келади, бундан ташқари меҳнат ўқитувчиси ўқувчиларни замонавий техниканинг элементлари, технологияси билан таништира бориб, уларда зарур меҳнат усуллари пайдо қилади, шунингдек, уюшқоклик, озодаллик, тежамкорлиқни тарбиялаб, уларни аста-секин ҳаётда ўз йўлини таълашга тайёрлайди.

Мактаб устахоналари ўз вазифасига кўра ўқувчилар ўқув меҳнатини ишлаб чиқариш билан бўлган алоқасини амалга оширади. Ўқувчилар ўқув устахоналарида металлларга ишлов бериш станогига биринчи марта ишлайдилар, бу ерда улар материалга ишлов бериш устида дастлабки кўникма ва малакаларини ҳосил қиладилар, техникага оид фикрлашлари, ижодий фаоллиги ва мустақиллиги ортади, касб ҳақидаги билимлари чуқурлашади ва кенгаяди.

Меҳнат таълими дарслари ҳам, бошқа мактаб фанлари қатори ўқувчиларда ҳавас уйғотиши лозим, аммо унинг манбаи озгачи пропаганда эмас, балки ўқувчилар ўз мақсад ва меҳнат натижаларини кўра оладиган ижтимоий-фойдали характердаги буюмлар (мактаблар, қорхоналар, оталикка олинган болалар богчасининг буюртмалари)нинг тайёрланишига оид амалий ишлар бўлмоғи лозим.

Шунинг учун ҳам, мактаб устахоналарида меҳнат таълимининг тўғри йўлга қўйилиши ўқувчиларнинг касб танлаши, айниқса ишчи касбини танлашида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Ишчи касби бўйича касбга оид ахборот ишларининг асосий йўналиши, характери мазмунини белгиланг учун меҳнат ўқитувчиси

ўрганилаётган программа темасини машинасозлик ишлаб чиқариши билан, бу корхонада хизмат қилувчи ходимларнинг етакчи касблари билан яқиндан алоқасини ўрнатмоғи зарур. Шу муносабат билан меҳнат таълими ўқитувчиси ўз районининг ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда бу корхоналарнинг касб ва ихтисос бўйича ишчи кадрларга бўлган эҳтиёжнинг яқин ўрганиши лозим.

Олинган материаллар асосида ўқитувчи меҳнат таълимининг конкрет саноат корхонаси билан алоқасини акс эттирадиган жадвал ҳамда мазкур корхона катта эҳтиёж сезаётган етакчи ишчи касблари рўйхатини эътибор билан тузиб чиқиши керак.

Ўқитувчи меҳнат дарсида программанинг у ёки бу темасини ўтиш жараёнида, хусусан, ўқувчилар томонидан чилангарликнинг металлларга белги қўйиш, тўғрилаш, букиш, қирқиш, арралаш операцияларини ўзлаштиришларида уларни ишчи касби билан қандай таништирганини мисол асосида батафсилроқ кўриб чиқамиз. Меҳнат ўқитувчиси бу операцияларнинг тўғри усулларини кўрсатиб бериб ўқувчилар эътиборини бу усулларнинг қулайлигига, иш унумдорлиги ва сифатига қаратмоғи лозим.

Ўқитувчи ўқувчига бу топшириқларнинг сифатини пайвандирмаган ҳолда белгиланган вақт нормасида бажариши лозимлигини айтади. Ўқитувчи слесарлик операцияларини бажариш пайтида ўқувчиларда меҳнат усулларини тўғри шакллантиришга ҳаракат қилиб, уларга агар чилангар-асбобсозлар, тамирловчилар, чилангар-штамповкачилар бажаришга тўғри келадиган ишлар характер жиҳатдан мураккаб ва масъулиятли эканини тушунтиради, шунинг учун меҳнат усулларини катъий тўғри бажариш кераклигини айтади. Ўқувчиларни касблар билан таништиргач, ўқитувчи газо-электр найвандчи, айниқса, чилангар-найвандчи, чилангар-асбобсоз ихтисосига эга бўлган ишчилар корхонада энг малакали касб эгаси ҳисобланишини таъкидлайди.

Ўқувчиларда касбга қизиқишни тарбиялаш касбни тўғри танлашнинг назарда тутадиган етакчи мотивлардан бири ҳисобланади. Демак, мактабда касб танлашга йўллаш ишларининг муҳим йўналишларидан бири ўқувчиларда касбга бўлган қизиқишни аниқлаш ва ўстириш бўлмоғи лозим. Ўқувчиларнинг касбга қизиқишини аниқлаш уларнинг муайян формада тайёрланган анкеталарни тўлдирishi, умумтаълим фаилари бўйича ўқувчилар ўзлаштиришларини ўрганиш, уларни ўқитиш ва камол топтириш

давомида кузатиш, касб ҳақида индивидуал суҳбатлар, ўқувчиларнинг тўғаракларга иштироки, қизиқини картасини тўлдириш («Қасб-хунар консультацияси» бўлимига қаранг), ўқитувчи ва ота-оналар билан суҳбат каби дидактик усул ва методлар ёрдамида амалга оширилади.

Олинган маълумотлар ўқувчи касбни (ихтисосини) ёки ўқув юртини тўғри танлай билдими, булар унинг ҳаваси ва қобилиятига мувофиқ келадими, нима сабабдан мазкур касбни ёки ўқув юртини танлади, ота-оналари ва ўқитувчиларининг фикри қандай эканини аниқлаш имконини беради.

Анкеталарни тўлдиришдан олдин ўқувчиларга улар анкетадаги саволларга жавоблар «ўйлаб» топмасликлари, балки ўз қизиқишлари ва конкрет имкониятларидан келиб чиқмоқлари кераклигини айтилади. Ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган жавоблар ўқитувчинини қалбига ва ўқувчиларнинг касбга қизиқишларини шакллантиришига доир масалаларни анча мураккаблаштиради.

Анкета маълумотларининг таҳлили асосида фан-ўқитувчиси, синф раҳбари ҳар бир ўқувчининг касбга, бўлган қизиқишини ва уларнинг барқарорлик даражаси, ишончлилигини диққат билан ўрганади, ана шу асосда уларни янада ривожлантириш бўйича ташкилий-методик тадбирлар белгилайди. Ўқувчида ҳатто ёки ноаниқ истаклар бўлган тақдирда эса тунунтириш ишлари касбга оид суҳбатлар олиб бориши керак бўлади. Бироқ касбга қизиқиш бўйича бир мартагина ўтказилган анкета усули натижасидаги маълумотлар мактабни битиргунча объектив ва ўзгармас бўлиб қолади, деб ўйлаш ҳатто бўлар эди. Гап шундаки, ўқувчиларнинг у ёки бу меҳнат фаолиятини танлаш бўйича майл ва қизиқишлари ҳар хил бўлиб, барқарорлиги эса пухта саналмайди. Касбга бўлган ҳавас динамикаси ва ривожини кузатиб бориш учун бундай анкета тарқатиш усулини ҳар бир синфда ҳар йили ўтказилгани маъқул.

У ёки бу ўқувчининг касб танлашида юз бераётган ўзгаришларни ўқитувчи ва синф раҳбари диққат билан кузатиши, ўрганиши, сабабларини аниқлаш керак. Шундай аниқлашлардан кейингина мазкур ўқувчининг касбга ҳаваси ва майлига доир кейинги ишлар тўғрисида ўйлаш мумкин.

Ўқувчиларнинг касбга қизиқиш масаласи кўриб чиқилганда юз берадиган ўзгаришларнинг сифат жиҳатдан фарқланадиган тўрт хил даражасини назарда тутмоқ зарур.

1. Олдинги кизикни кейинги синфда мустаҳкамланади ва ривожланади.
2. Олдинги кизикниши аниқлаш ва касб ҳақида тасаввур қилиш пайдо бўлади.
3. Дастлабки кизикиш бошқаси билан ўйлаб, асослаб танлангани билан алмашилади.
4. Меҳнатнинг у ёки бу турига нисбатан дастлабки пайдо бўлган кизикиш унчалик ўйлаб танланмаганлиги туфайли сўна бошлайди, унинг ўрнига бошқаси пайдо бўлиши мумкин ва, аксинча, касбга кизикиш бутунлай сўниши ҳам мумкин. Бундай ҳол кичик ва ўрта ёшдаги ўқувчиларнинг ҳали онгли равишда ўзига касб танлай билмаслиги касбга ҳавас аста-секин ривожланиб бориши билан изохланади, уни мустаҳкамлаш учун эса касб танлашга оид ишларни тинимсиз амалга ошириш керак бўлади.

Касбга барқарор ва асосли кизикиш ўқувчиларнинг фаолият турлари -ўқув, меҳнат, синфдан ташқари ишлар ва ҳоказолар билан мустаҳкамланиши зарур. Аммо кизикишнинг чуқур ва катъийлиги, аввало, унинг амалий фаолиятда янада мустаҳкамланишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам кишлоқ хўжалиги, техникага оид ҳамда хизмат кўрсатиш меҳнати дарслари ва техника ижодкорлиги тўғрақлари кўпроқ бу талабларга жавоб беради.

Кишлоқ мактаблари ўқувчиларида касбга кизикишни таркиб топтириш учун меҳнат таълимининг кишлоқ хўжалиги тажриба участкаси, ўқувчилар бригадаси, ёш механизаторлар, ихтирочилар, табиатушнослар тўғрақлари сингари метод ва формаларидан фойдаланиш мумкин.

Кишлоқ мактабларида меҳнатга тайёрлаш ишларининг яхши йўлга қўйилиши ўқувчиларда кишлоқ хўжалиги касбларига кизикиш имконини беради: яъни улар агротехника билим ва қўникмаларини эгаллайдилар, кишлоқ хўжалигининг турли соҳаларида фойдаланиш мумкин бўлган меҳнат фаолиятига тайёрландилар.

Айниқса кишлоқ ёшларининг кишлоқ хўжалигида энг кўп тарқалган меҳанизаторлик касбига интилишлари қайд қилинади. Механизатор меҳнатининг қизиқарли томони шундаки, бунда машиналар системаси ўсимликларнинг ривожланиш биологияси ҳамда кишлоқ хўжалиги ишларининг мавсумийлигини ҳисобга олган ҳолда яратилади, шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг техникага оид билим ва қўникмалари агротехника билимлари билан биргаликда олиб борилиши керак.

Ўқув корхоналарида меҳнат дарсларининг яхши йўлга қўйилиши ўқувчиларнинг саноат меҳнатининг ҳар хил турларига иштирок этишларида ҳал қилувчи аҳамият ўйнайди. Аммо бу масалада эришиладиган муваффақият кўпинча ўқувчининг ўзига, унинг интизомлилиги, тиришқоқлиги, ишга ўйлаб, жиддий муносабатда бўлишига боғлиқ.

Ўқувчиларнинг металлга ишлов бериш станокларида қўл ва механизациялашган асбоблар ёрдамида конкрет ўқув-ишлаб чиқариш ишларини бажариши уларни саноат ишлаб чиқаришида кўпроқ тарқалган турли хил ихтисослар: чилангарлик, токарлик, фрезерлик, рандаловчи, пармаловчи сингари касблар билан таништирибгина қолмай, балки уларда меҳнатнинг бу турларидан бирини эгаллашга бўлган қизиқишини ҳам ривожлантиради.

§ 3.3 Дарсдан ташқари вақтлардаги касб танлашга йўллан ишларининг форма ва методлари

Ўқувчиларда касбга оид қизиқишларни ўстиришда фермер ҳўжалигига, саноат корхоналарига уюштириладиган экскурсиялар самарали восита ҳисобланади.

Экскурсияга мактаб ўқитувчисигина эмас, ишлаб чиқаришда учрашишни мўлжаллаётган касб эгалари ҳам пухта тайёрлик кўришлари лозим. Экскурсия бошланиши олдидан ўқувчилар мазкур корхонанинг ички-тартиб қоидалари, яъни хавфсизлик техникаси, унинг территорияси ва цехларида ўзини тутиш қоидалари билан таништирилган бўлишлари керак. Шунингдек, ўқитувчи уларга цехларни жиҳозланиши, хом ашё, технологик жараёнлар, тайёрланадиган маҳсулот ва касбга оид материаллар йиғиш бўйича аниқ топшириқлар бериши даркор. Бунинг учун корхона вакили ишлаб чиқариш характери, унинг маҳсулоти, янги техниканинг жорий қилиниши ва фан ютуқлари, ишлаб чиқариш илғорлари, рационализаторлар, ихтирочилар ҳақида; ўқиш, турмуш, оммавий-маданий ишлар, корхонанинг ривожланиш истиқболлари, жамоанинг асосий вазифалари ҳақида; кичик мутахассисларга бўлган эҳтиёж ҳақидаги масалаларни ёритиб бериши керак.

Ўқувчилар экскурсиядан олган таассуротлари ва тўплаган материалларини ҳисоботлар, иншолар, рефератлар, стендлар, альбомлар тарзида расмийлаштиришлари лозим. Шундай қилиб, корхонага уюштирилган экскурсиялар ўқувчиларга уларнинг

танлаган касбга муносабати ҳамда унга бўлган профессионал кизикини даражасини аниқлашда ёрдам бериши керак.

Тўғарак ишлари.

Мактабда ташкил қилинадиган фанлар бўйича, биринчи навбатда, техникага онд тўғаракларнинг мақсади — болаларнинг синф машғулотлари жараёнида қондирилмаган талаб ва эҳтиёжларини (бу талаб ва эҳтиёжлар ҳар-бир ўқувчида соф индивидуал ҳолда бўлади) қондиришдан иборат.

Тўғарак турларни эркин танлаш, уларда машғулотдан бўш вақтларда эркин иштирок этиш, мустақкам билим ва малакаларни ишчан ва ижодий шароитда, биринчи навбатда, касбга йўналтирилган жуда кўп қимматли сифатларини таркиб топтиришни тарбиялашга ёрдам беради.

Мактабда тўғарак ташкил қилганда, ўқувчиларни тўғарак ишларига оммавий жалб этишгагина ҳаракат қилиб қолмай, балки, биринчи навбатда, нима учун ўқувчи ушбу тўғаракда шуғулланишни хоҳлаётганини, бу тўғарак турини танлаганда хатога йўл қўйган-қўймаганлигини ҳам аниқлаш лозим.

Шу мақсадда фан ўқитувчиси, мураббий, тўғарак раҳбарлари ўқув йилининг бошланишида дарсларда, тарбиявий соатларда бевосита ўқувчилар билан суҳбат ўтказиши ва мактаб радиоси орқали ўз шогирдларига қандай тўғараклар ишга тушишини, улар ишнинг мазмунини, нимадан иборат эканлигини ўқувчилар улардан қандай билим ва қўникмалар олиши мумкин, улар учун қандай амалий ишларни бажаришга тўғри келади — ана шулар ҳақида гапириб беришлари лозим.

Ўқувчи тўғаракларни тўғри ва беҳато танлаганини аниқлаш учун тўғаракларга ёзилиш бўйича анкеталар ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Бу анкеталар ўз ичига қуйидаги икки саволни олиши зарур:

1. Сенга қандай тўғарак ёқади?
2. Нима учун сен айнан шу тўғаракда шуғулланишни хоҳлайдинг?

Ўқувчиларнинг бу саволларга берган жавоблари касбга қизиқишнинг йўналишини ҳам, тўғарак танлаш сабабларини ҳам аниқлаш имкони беради. Тўғарак айрим ўқувчиларнинг истаklarини қондира олмаганда тўғарак раҳбари бу ўқувчига ишида

ҳам умумий, ҳам назарий, ҳам амалӣ машғулотлари бўлган аралаш тўғаракни тавсия қилишни лозим.

Ҳар қандай тўғарак ишининг муваффақияти ундаги биринчи машғулотнинг қанчалик ,уюшган ва қизиқарли ўтказилишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам тўғарак раҳбари тўғарак аъзоларига тўғаракнинг мақсад ва вазифаларини тушунтириши, шунингдек ,уларга лойиҳаланадиган ва ясалиши керак бўлган машиналарнинг ҳаракатдаги моделини кўрсатиши керак. Буларнинг ҳаммаси тўғарак аъзоларида мустақил ижодий фаолиятга қизиқиш, зарур билим ва кўникмалар олишга иштиёкни ўстиради. Мисол тариқасида тўғарак аъзоларининг радиотехника тўғарагида тўғарак аъзоларини касб билан таништириш тахминий режаси ҳамда уларда касбга қизиқишни ўстириш методларини кўриб чиқиш мумкин.

Ўқувчиларни қишлоқ хўжалигига қизиқишини ошириш, конкрет қишлоқ хўжалиги касби билан таништиришда ёш табиатшунослар тўғараги катта аҳамиятга эга. Ёш табиатшунослар тўғараги, одатда, ўз иши режасини дастур асосида тузади. Ёш табиатшунослар тўғараги: фермер-сабзавоткор; гулчилар, боғbonлар, чорвадорлар сингари қатор секцияларни ўз ичига олади.

Ёш табиатшуносларнинг тўғаракларда мунтазам иштирок этиши уларнинг касбга қизиқишларини ривожлантиради. Қишлоқ хўжалик ишларига қизиқишини оширади, ҳаёт йўлини янада онглироқ танлашларига ёрдам беради.

Қизиқишига кўра клуб ва группалар.

Ўқувчиларда касбга ҳавасни таркиб топтириш ва ривожлантиришнинг янги, энг самарали йўлларини излаш, қизиқишига кўра клуб ва группалар дейиладиган янги форманинг туғилишига олиб келди. Бу группаларга аъзо бўлганлар йигувчи-чилангар, чилангар-асбобсоз, штамповкачи-чилангар , ремонтчи-чилангар, сантехник-чилангар каби турдош ихтисослар билан танишадилар.

Қизиқишига кўра группаларни комплектлашни касбга бўлган қизиқиши сўнган ўқувчилардан ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу группалар-да асосий ишлар гуруҳ режасини тузишда иштирок этадиган, унинг бажарилишини кузатиб борадиган, касб ҳақида консультация ва суҳбатлар ўтказадиган, ота-оналар ва фаол

Ўқувчилар билан иш олиб борадиган снф раҳбари зиммасига юклатилади.

Қизиқишига кўра гуруҳларни комплектлашда ўқувчиларнинг жисмоний кучи ва соғлиғини ҳисобга олиш зарур. Группаларга бевосита раҳбарлик қилиш учун қишлоқ жойларида фермер хўжалиги зоотехниги, электрик, механик, фермер-асалчи, фермер-ўсимликшунос, агроном ва бошқалар, саноат корхоналарида участка устаси, цех бошлиғи, участка бригадирин, бош механик, энергетик, технолог, ишлаб чиқариш муҳандиси тайинланади.

Қизиқишига кўра гуруҳ аъзолари ундаги асосий ва аралаш касблар бўйича материалларни, яъни нашрлардан қирқиб олинган профессионал меҳнат ва ишлаб чиқариш илғорлари ҳақидаги фотосуратларни, ишлаб чиқаришнинг турли масалалари бўйича статистик маълумотлар, халқ хўжалиги турли соҳаларининг тараққиётини кўрсатадиган схема диаграммаларни ҳамда мазкур иқтисодий туманининг ишчи кадрларга бўлган эҳтиёжи ҳақидаги маълумотларни йиғишлари лозим. Тўпланган материаллар «Менинг севган касбим» деб номланган махсус стендга жойлаштирилади.

Бирок қизиқишига кўра гуруҳларнинг фаолияти материаллар тўплаш билан чекланиб қолмайди. Гуруҳларда эътибор кўпроқ иқтисослар бўйича ўқувчиларнинг амалий-фаолиятига, уларнинг меҳнат мазмунини аниқлашларига, асосий меҳнат усулларини эгаллашларига қаратилимоғи лозим. Қизиқишига кўра гуруҳларда ишнинг бундай ташкил қилиниши унинг аъзолари ўртасида касбга қизиқишни тарқиб топтиришни таъминлайди.

Қизиқишга кўра клублар ишнинг мазмуни ҳам қизиқишига кўра гуруҳлар ишининг мазмунига ўхшаб кетади. Бирок клубларда бажариладиган иш ҳажми ва унга қатнашувчилар сони гуруҳларникидан анча кўпроқ бўлади. Улар орасидаги асосий фарқ ҳам шундан иборатдир.

Касбга қизиқишни ривожлантириш формасига мисол тариқасида: «Ёш темир йўлчилар клуби», «Ёш қурувчилар клуби», «Ёш менежерлар клуби» ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Қизиқишига кўра клублар турли хил мактаблардан жуда кўп ўқувчиларни ўзига қамраб олган.

Клубларда касбларни ўрганиш ва касбга қизиқиш методлари қизиқишига кўра гуруҳларники билан бир хил бўлади. Қизиқишига кўра клубларда касбга оид ахборотлар тўплаш учун, ишда тажриба

алмашиш ҳамда ишчи касби ҳақида билимларни ташиқот қилиш учун яхши шароитлар яратилган.

Касблар ва касбларга қизиқиш ҳақида рефератлар.

Ўқувчилар орасида бундай ишларни амалга оширишдан мақсад касб билан яқинроқ таништириш ва меҳнатнинг муайян бир турига бўлган қизиқишни кучайтиришдан иборатдир.

Меҳнат таълими дастурларида мактабда ўқувчиларга қатор касблар ҳамда металл ва ёғочга ишлов бериш технологияси, хизмат кўрсатиш меҳнати, кишлоқ хўжалиги ихтисослари билан танишиш имконини беради.

Бирок, бу касблар мазмунини тўла ўрганиш учун бу маълумотлар етарли эмас. Шунинг учун ҳам қандайдир аниқ касбга муайян даражада ҳаваси бўлган ўқувчиларга реферат темаларини таклиф этиш зарур.

Механизаторлик касби бўйича рефератларнинг тахминий режаси куйидагича бўлиши мумкин:

1. Сен механизатор касбининг қандай тасаввур қиласан?
2. Бу касб сенга нима учун ёқиб қолди?
3. Мустақилликка эришгандан аввал кишлоқ хўжалиги механизация билан қандай таъминланган эди ва ҳозир қандай?
4. Фермер хўжаликларда қандай кишлоқ хўжалиги машиналаридан фойдаланилади, мамлакатимизда кишлоқ хўжалик техникаси тараққиётининг исшқболлари қандай?
5. Механизатор меҳнатининг мазмуни нимадан иборат?
6. Қаерда ва қайси ўқув юртларида бу касбни эгаллаш мумкин? Уқиш шароитлари ва келгусидаги исшқболли.
7. Келажакда сенинг режаларинг қандай?

Мазкур касбга доир реферат учун материаллар тайёрлаш ва йиғиш, уни турли кишлоқ хўжалик машиналарида ишлаб туриб параллел ҳолда ўрганиш ўқувчиларга бу касбни яқин билишининггина эмас, балки унга бўлган барқарор қизиқишнинг таркиб топтириш имконини ҳам беради.

§ 3.4 Касбга доир консалтация ишларининг мазмуни ва турлари.

Касбга доир консалтациялар ташкил қилишда хатосиз касб танлашда ёшларга ёрдам бериш, ёш инсон қобилиятини янада тўлароқ ривожланиши учун шароитлар яратиш асосий вазифа қилиб қўйилади.

Касбга доир консалтация мактабни биттирувчи синфлар билан ўтказилган бир маргалик суҳбат характерини олиб қолмай, балки шартли босқичларга бўлинган ҳолда таълимнинг барча даврлари мобайнида ўтказиб турилиши керак.

Чунончи, биринчи босқичда (касбни тушунтириш жараёнида, яъни касб танлашга тайёрлаш даврида) касбга доир консалтация иштиёқ ва қобилиятининг ривожланиши бўйича йўналтирилган ишларни танлашда ўқувчиларга ёрдам беришга, ўқувчи индивидуал хусусиятларининг ўрнаниши асосида касбга қизиқишни шакллантиришга қаратилган бўлиши керак. Шундай қилиб, касбга тайёрлаш консалтацияларни фақат касбга қизиқиш бўйича ишларни эмас, балки шахснинг шаклланишининг ҳам назарда тутати.

Иккинчи босқич ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий ривожланиши, касбга қизиқиши ва қобилияти, мазкур касбга қанчалик тайёрлиги сифати, даражаси, соғлиги ҳақидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда профессионал тайёргарлик кўриш йўли ва аниқ касб танлаш билан боғлиқдир.

Бу босқични касбга оид консалтациянинг якуний босқичи деб аташ ҳам мумкин. Бу босқич ўқувчиларнинг VIII—IX синфларни биттиришлари олдиндан фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари, мактабнинг касбга оид комиссияси, касб танлашга йўллаш хонаси, корхоналарнинг вакиллари, таълим муассасалари ва бўйртмачиларнинг ходимлари томонидан ўтказилади.

Учинчи босқичда касб танлашларга аниқлик киритиш ҳамда ўқувчиларнинг касб танлашдаги хатоларини тузатишдан иборат аниқловчи консалтация амалга оширилади. Касбга оид консалтациянинг бу тури, одатда, собиқ ўқувчилар корхонада ишлаётган ёки касб-хунар коллежларида ўқиётган вақтида ўтказилади.

Касбга оид консалтациялар қуйидаги асосий формалари билан фарқ қилади:

1.Ташкилий-маълумотнома.

2. Медицина.

3. Психология-педагогика.

Ташкилий-маълумотнома консультацияси.

Касбга оид консультациянинг бу тури ҳамisha шилатиладиган ахборот- маълумотнома материаллари тизими етарли даражада бўлганда яхши натижа бериши мумкин. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш бўйича бўлим ва касб- хунар таълими боникармаларида жамланадиган ишчи кадрларга бўлган эҳтиёж ҳақидаги, касб-хунар коллежларига қабул қилиш ва ҳоказолар ҳақидаги маълумотлар ахборот-маълумотнома материаллари ўрнида фойдаланилиши мумкин.

Шуни эсда тутиш керакки, касб-хунар коллежлар, академик лицейлар ва олий ўқув юртлари ҳақидаги маълумотлар тегишли справочникларда тўпланган бўлади. Бу справочниклар ҳар йили қайта нашр этилади ва китоб дўконларига сотувга чиқарилади.

Касбга доир консультациялар ўтказишда зарур маълумотларни сақлаш, қидириш ва улардан фойдаланиш учун махсус танкил этилган картотекалар катта қулайликлар туғдиради. Фойдаланиш учун мукамалроғи ва қулайроғи четти тешикли карточкалар ҳисобланади. Перфокарталар одатдаги карточкага ишбатан ўз ичига касбга оид консультациялар бўйича зарур материалларни кўпрок олади.

Касбга оид консультациялар учун кўпрок ахборот материаллари ҳозирги вақтда адабиётларда жамланган. Бирок, улардан фойдаланишнинг қийинлиги шундаки, касбга ва касб танлашга йўллашга оид маълумотлар турли хил манбаларда мавжуд. Шунинг учун касблар ҳақида ахборот берувчи консультантдан факат касб ҳақидаги тавсия адабиётларининг рўйхати эмас, балки келажакда касб танлаш билан боғлиқ бўлган баъзи (масалаларни аниқлашда эҳтиёж сезадиган, ўқувчилар фойдаланиши мумкин бўлган) адабиётларнинг ўзи ҳам бўлиши зарур.

Бирок, касбга доир консультантнинг иши ташкилий-маълумотнома консультацияларига катта аҳамият бериш эмас, балки ўқувчилар мақсадини мазкур иқтисодий туманининг кадрларга бўлган эҳтиёжига яқинлаштириш имконини берадиган йўналишларини қидириб топиш ҳамдир. Бу ишлар инфокор ва психологларнинг консультацияларини ҳам муҳтасо этмайди.

Хар бир ўқувчи ўзига адашмай касб танлар экан, унинг мазмунини билиши ва унга қизиқишини англатишининг ўзи етарли бўлмайди. У касбнинг инсонга қўядиган барча талабларига ўқувчининг соғлиғи жавоб бера олишини ҳам билиш зарур.

Маълумки, ўқувчиларнинг медицина кўригидан ўтиб туриши мактаб шифокори ва махсус тиббий ташхис назоратига юклатилган. Мактаб шифокори ўқувчининг ўсиш ва ривожланиш хусусиятларини, улар соғлиғининг аҳволини мунтазам кузатиб бориши лозим. Касб танлашга доир барча маслаҳатлар хар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда берилиши лозим, чунки организмдаги касалликлар айрим касбларни танлаш ва оғаллашга йўл бермаслиги мумкин.

Нокулай шароитлар таъсири остида ўқувчилар организмда функционал, баъзан эса патологик бузилишлар нисбатан тез-тез пайдо бўлади. Мактаб ёшидаги болаларда одатда ўз имкониятини орттириш баҳолаш ҳамда атроф муҳитни тўғри баҳолай олмаслик ҳоллари учрайди. Шу сабабдан кўпгина ўсмирлар ўз соғлиқлари танланаётган меҳнат турига мос келиш-келмаслигини ҳамма вақт ҳам ҳисобга олавермайдилар, бу масалага ота-оналар ҳам доимо тўғри муносабатда бўлавермайдилар, нотўғри танланган касб саломатликни кескин ёмонлашишига олиб келишнинг камдан-кам ўйлайдилар.

Шунинг учун ҳам касб танлаганда шахсий майл ва қизиқишдан ташқари, организмнинг функционал имконияти, хусусан, соғлиқнинг аҳволи, жисмоний ривожланганлик, асаб системаси ва юрак-қан томир хусусиятлари, куч ва қобилияти, эшитиш, кўриш ва бошқа хусусиятлардан келиб чиқиш лозим бўлади.

Қишн физиологик маълумотларининг касб талабларига мос келмаслиги бир хил шароитда бир боланинг ишни яхши уддалашига, иккинчи боланинг ишни уддалай олмаслигига олиб келади.

Демак, касбга яроқлиқни тиббий назорат комиссияси томонидан ҳисобга олиш касал ўқувчиларгагина эмас, балки соғлом ўқувчиларга ҳам зарур.

Ўқувчиларнинг касб танлашида уларнинг жисмоний ривожланишини, организмдаги физиологик ўзгариш хусусиятларини, ўсмирнинг соғлиғини ҳисобга олган ҳолда тўғри йўл тутиш тўғри ривожланиш ҳамда меҳнат қобилиятини

йўқотишни илгарироқ олдини олишга шарт-шаронглиар яратади. Бундан ташқари, организмнинг компенсаторлик имкониятларини ривожлантириш учун мослашиш жараёнларини фаоллаштириш усулларидан бири саналади. Шунинг учун саломатлигида у ёки бу даражада касалликлар мавжуд бўлган ўсмирларда касбни тўғри танлаш ва ишга жойлашиш кўпчилик ҳолларда уларнинг соғайиб кетишига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Психологик-педагогик консультация

Касбга доир консультациянинг бу тури ўқувчиларга ўз имкониятларини тўғри баҳолаш, фаолиятнинг индивидуал услубини ҳосил қилиш имконини беради, шахсий қизиқиш ва қобилиятларини бозор иқтисодиётининг малакали кадрларга бўлган эҳтиёжлари билан мослаштириш учун яхши шаронгли таъминлайди. Бирок, касбга доир консультациянинг бу тури бўйича бир қатор назарий ва методик масалаларни етарли ишлаб чиқилмагани ва тайёргарлиги бўлган мутахассисларнинг камлиги муайян даражада қийинчиликлар туғдиради. Мавжуд қийинчиликларга карамай, ҳозирги пайтда психологик-педагогик консультация масалалари бўйича муайян ишлар қилинмоқда, кейинроқ уларни амалга ошириш юзасидан қатор методик тавсияларни берамиз.

Энг кўп тарқалган методлардан бири суҳбат методи. Бу методнинг мақсади ўқувчи шахсининг майли ва касбга доир қизиқишларини аниқлашдан, зарур ҳолларда эса касбга доир қизиқишларни жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжларига мувофиқ равишда тузатишдан иборатдир.

Психологик консультациялар тизимида суҳбатлар аниқланган қизиқишни рағбатлантириш ва ривожлантиришга, ёки аксинча, хато, кераксизларини тўхтатиш ҳамда муайян майл ва касбга доир қизиқишни бошқа йўналишга солиб юборишга қаратилган бўлади. Бунда психологик-дидактиканинг тушунтириш, ишонтириш, рағбатлантириш, қойиш каби усулларидан фойдаланиш зарур. Ўқувчи билан консультант ўртасида муваффақиятли психологик алоқа ўрнатиш, уни маҳорат билан ўтказилишига боғлиқ, оптимал психологик шаронглиар яратиш эса консультант билан ўқувчи муаммосининг бошланғич босқичида тез-тез учраб турадиган танглик тўсиғини бартараф эгишга ёрдам беради. Аммо касбга доир консультация суҳбатининг характери, консультация ўтказилаётган

даврига қараб, ҳар хил: бу дастлабки даври — кириш ва ташхис, кейинги даври — аниқловчи ва ахборот характерида бўлиши мумкин. Масалан, аниқлаш суҳбатининг мақсади ўқувчининг касб танлашининг ҳақиқий сабаби, унинг тўғри танлашига бўлган ишонч даражасини аниқлашдан иборат, чунки касбга доир консультантнинг мазкур ўқувчи билан бундан кейинги олиб бориладиган ишларининг муваффақияти шунга боғлиқ.

Аниқловчи суҳбатдан олдин ўқувчилар текширувдан ўтадилар. Текширув анкета саволларига жавоб олиш, қизиқиш, карталарини тўлдиртириш, ота-оналар, фан ўқитувчиларининг ўқувчиларга берган характеристикаси ёрдамида амалга оширилади.

Ўқувчиларининг шахсий сифатлари ҳақидаги маълумотларини тўплашда қўлланадиган ҳужжатлар намунаси ҳамда улардан фойдаланиш методикаси турли хил қўлланмаларда берилган.

IV БОБ. КАСБЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

§ 4.1. Классификациянинг умумий кўриниши

Дунёда минглаб касблар бор. Мана шу рангбаранг касблар оламида қандай қилиб мўлжал олиш керак? Ҳаёт йўлини меҳнат фаолиятини тўғри бошлаш учун қайси касбни танлаган маъқул? Бу ишда касблар классификацияси сизга яхши ёрдам бериши мумкин,

Кўпгина предметларни ўрганиш чоғида сиз ҳар хил оддий ва мураккаб объектлар, фактлар, воқеа-ҳодисалар ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар қандай тизимлаштирилишини билиб олгансиз. Масалан, ўсимлик ва ҳайвон организмлари типларга, туркумларга, турларга, оилаларга, отрядларга бирлаштирилади.

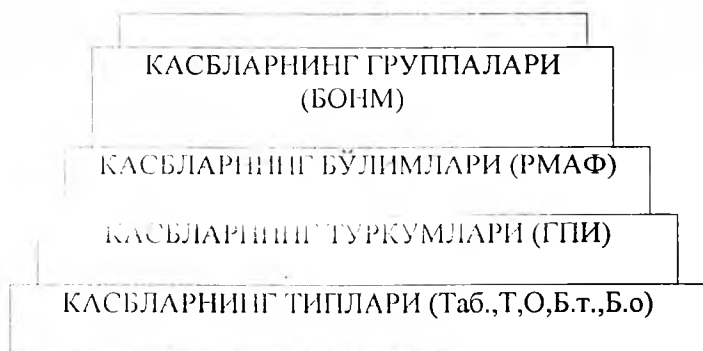
Касблар классификацияси учун ҳар хил белгиларни асос қилиб олиш мумкин. Масалан, уларнинг номлари бошланадиган биринчи харфлар бўйича бўлиб чиқиш мумкин. Бу худди лугатларнинг тузилишига ўхшаган бўлади. Тўғри, бундай классификациядан касб танлаш учун фойдаланиш унчалик қўлай бўлмайди, чунки касб танлаш учун энг аввало ўша касбнинг номини билиш керак. Ҳамма гап шундаки, кўп ҳолларда касбнинг номи, унинг қандай аталиши касб танлаётган кишига маълум бўлмайди. Масалан, айтайлик, сиз яхши расм. чизасиз, бу машғулот сизга жуда ёқадми ва сиз бундан кейин ҳам ўзингиздаги мана шу расм чизиш қобилиятини керак бўладиган жойда ишлашни хоҳлайсиз. Хўш, айтингчи, сиз газмол ишлаб чиқаришда расмлардан нусха кўчирувчи деган касб борлигини, полиграфияда — дизайнер, колорист, ретушёр касби, бадий-заргарлик буюмлари ишлаб чиқарадиган корхоналарда инкрустатор касби борлигини биласизми? Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин.

Касбларни яна улар бозор иқтисодиётининг қайси соҳасига тааллуқли эканлигига қараб ҳам жойлаштириб чиқиш мумкин. Бундай классификация корхоналар ва ўқув юр்தарининг раҳбарлари учун қулай бўлса ҳам, лекин касб танлаётган кишига унчалик қўл келмайди. Чиндан ҳам, масалан, биргина тикувчилик саноатининг ўзида модельер-конструкторлар, технологик жиҳозларни соловчилар, чилангарлар, газмолни саралайдиган хисобчи-танловчилар, қиркувчилар, тикувчи-мотористлар, хисобчилар, иқтисодчилар, сингари жуда кўп касблар мавжуд. Лекин кишининг шахсий фазилятлари (қизиқишлари, майлилари, қобилиятлари, ҳосил

қилишга таянмас) бундан самоватнинг бир тармоғидаги касбларни бутунлай қамраб олиш мумкинми? Албатта, йўқ. Шунинг учун ҳам тармоқ белгилари бўйича тузилган классификациядан эмас, балки одамнинг ўзидан, яъни меҳнатда бевосита иштирок этадиган кишининг ўзидан келиб чиқадиغان белгиларга қараб тузиб чиқилган классификациядан фойдаланиш касб тандаётган киши учун қулай бўлади.

Чиндан ҳам, одам танлаётган вақтда унинг диққат-эътибори соҳага эмас (бу соҳа қанчалик яхши, обрў-эътиборли ва бошқа кўнгилга афзалликларга эга бўлишига қарамай), балки меҳнат предмети (объекти)га қаратилган бўлади. Мана шу предметни ишлайтиб, нимадир қилиш керак (бу энди меҳнатнинг мақсади бўлади). Ҳар қандай меҳнатда куруллар, воситалар мавжуддир. Ниҳоят, одам учун унинг қандай шароитда ишлаши муҳим аҳамиятга эгадир. Касб тандашнинг ўйлаётган киши учун қулай бўлган касблар классификацияси мана шу тўртга белгига қараб тузилади.

Схематик тарзда олганда, бундай классификацияни тўрт қаватдан иборат пирамида шаклида тасаввур қилиш мумкин. Унинг қаватлари: касбларнинг типлари; касбларнинг туркумлари; касбларнинг бўлимлари; касбларнинг гуруҳларидан иборат бўлади (1 –расм). Энг юқорида бўш қолдирилган тўғри бурчак сизнинг бўлажак касбингизга мўъжазланган.

1- расм. Касблар классификациясини кўрсатувчи схема

Ушбу схемани сиз ўзингизнинг келажақдаги меҳнат йўлинигизни танлаётганингизда ўйлаб олишингизга имкон берадиган,

аста-секин пастдан юкорига караб чикиб боришингиз мумкин бўлган (касб типини аниқлашдан бошлаб унинг туркуминини муҳокама қилишга ўтиш ва ҳоказо) бир «пиллапоя» сифатида қараш мумкин.

1. Касбларни қандай белгиларга караб классификация қилиш мумкин?

2. Нима учун касблар классификациясини билиш зарур?

§ 4.2 Касбларнинг типлари

Меҳнат предметиға караб барча касблар бешта типға бўлинади.

1. «Одам — табиат» . Бу ерда меҳнатнинг асосий, статик предмети жонли табиатдир. Бу типға, масалан, қуйидаги касблар киради: уруғшунос, мева-сабзавотшунос, давлат уруғчилик инспекциясининг лаборанти, чорвалор-уста, химик-бактериологик анализ лаборанти, зоотехник, агроном.

«Одам-табиат» типидagi касблардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

ўсимликлар организм меҳнат предмети бўлган касблар;

хайвонлар организм меҳнат предмети бўлган касблар;

микроорганизмлар меҳнат предмети бўлган касблар.

Юкорида кўрсатиб ўтилган бўлинин «одам-табиат» типидagi касбға мансуб бўлган кишилар меҳнати фақат эслатиб ўтилган предметларғагина қаратилган бўлади, деган маънони англатмайди, албатта. Ўсимликшунослар, масалан, жамоа орасида ишлайдилар, хилма-хил техникадан фойдаланадилар, уларнинг ўз меҳнатларини ҳисобға олиш, унга иқтисодий баҳо бериш масалаларни билан ҳам шуғулланишларига тўғри келади, лекин бари бир ўсимликшуносларнинг диққат-эътиборини жалб этадиган ва улар ғамхўрлик қиладиган асосий предмет — бу ўсимликлар ва улар ўсадиган муҳит ҳисобланади.

Мазкур типдagi касбни танлаш вақтида сиз ўзингиз табиатға қандай муносабатда бўлишингиз жуда муҳим аҳамиятға эгадир: сиз унга дам оладиган, кўнгил хушлик қиладиган жой деб қарайсизми ёки ўзингизни бутун куч-ғайратингизни бирор махсуслот ишлаб чиқаришға сарф этишға шайланаётган устахона деб қарайсизми? Бу саволға жавоб бериш учун одам ўзини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, жонли табиатға алоқадор ижтимоий фойдали меҳнат

жараёнида ёки тегишли тўғарақлар, қизиқиш бўйича тузилган гуруҳларнинг машғулотларида қатнашиб синаб кўриши мумкин.

«Одам-табиат» тинидаги касбларни танлаш вақтида ҳисобга олиш зарур бўлган яна бир жиҳат бор. Меҳнатнинг биологик объектларининг ўзига хос- хусусияти шундан иборатки, улар (ўз ички қонуниятларига кўра) мураккаб, ўзгарувчан ва ностандарт бўладилар. Ўсимликлар ҳам, жониворлар ҳам, микроорганизмлар ҳам дунёга келиб яшайдилар, ўсадилар, ривожланадилар. Шунингдек касаликка чалинадилар ва ҳалок бўладилар. Бу соҳада ишлайди-ган ходим тирик организмлар тўғрисида жуда кўп нарсаларни шунчаки билибгина қолмай, шу билан бирга кўпинча муқаррар равишда содир бўладиган ёки содир бўлиши эҳтимол тутилган ўзгаришларни ҳам олдиндан кўра билиши керак. Конкрет меҳнат вақфасининг ҳат қилиш вақтида одамдан ташаббускорлик ва мустақиллик талаб қилинади, у табиатга нисбатан ғамхўр ва узоқни кўра оладиган киши бўлиши керак.

Ўз иш дафтарингизга қуйидаги саволларни ёзиб олинг ва улара жавоб беринг:

Бу иш сизга ёқадими, қуйидаги ишларни бажаришни хоҳлармидингиз?

1. Ёиллотидан лаборатория ишлари ва амалий машғулотларни бажаришни истайсизми?

2. Мактаб ўқув-тажриба участкасида, тирик бурчакда, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаси далаларида ишлаш сизга ёқадими?

3. Ўз томорқангизда, боғингизда, полизингизда иш-лашни истайсизми?

4. Уй ҳайвонларини боқилиш истайсизми?

5. Жонли табиат тўғрисидаги илмий-оммабоп, бадий адабиётни ўқишни севасизми?

Агар мана шу саволларнинг кўпчилигига «ҳа» деб жавоб берадиган бўлсангиз, у ҳолда «одам-табиат» типидagi касбларнинг сизга тўғри келиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ, ҳозирча бу ҳулоса ни ҳақиқат узил-кесил ҳулоса деб ҳисоблаб бўлмайди. Кейинчалик сиз яна бир қанча омиллар йиғиндисини билиб оласизки, касб танлашда шу омилларни ҳисобга олимоқ зарур.

2. «Одам-техника». Бундай касблар тинида меҳнатнинг асосий етакчи предмети техника объектлари (машиналар, механизмлар ва

бошқа шунга ўхшашлар), материаллар, энергия турларидан иборат бўлади. Жонсиз табиат объектлари (Ер ости бойликлари, тупроқ, сув, ўрмон ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари) ҳам кўп жihatдан шуларга ўхшаган бўлади.

Бу ерда ходимларнинг меҳнати фақат техникагагина қаратилиб қолмайди, албатта. Чунончи, троллейбус ҳайдовчиси иш вақтида йўловчилар билан мулоқотга киришадди, қран машинист (кранчи) қишлоқ хўжалик ҳайвонлари қамалган қарасчани олтиш билан машғул бўлиши мумкин ва ҳоказо. Лекин барибир мазкур ҳолатларда ходимларнинг касбий дидқат-эътибори қаратиладиган ва улар ғамхўрлик қиладиган етакчи предмет - техника объектлари ва уларнинг хусусиятлари бўлиб қолаверади.

«Одам-техника» типидagi қасблардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

қазиб олинган тупроқ, тоғ жинеларига ишлов бериш билан боғлиқ бўлган қасблар: бульдозер машинист, бургулаш қурилмасининг дизелисти, қон техник, муҳандис-геолог ва шунга ўхшашлар;

нометалл саноат материаллари, буюмлар, чала маҳсулотларга ишлов бериш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган қасблар: дурадгор, қенг профилдаги оғитки, тўқувчи, тикувчи-модельер, муҳандис-технолог ва бошқалар;

металл ишлаб чиқариш ва унга ишлов бериш, машиналарни, приборларни механик усулда йиғиш ва монтаж қилиш билан боғлиқ бўлган қасблар: тоқар, программа билан бошқариладиган станоклар оператори, слесар-асбобсоз, техник-металлург, ярим автомат машиналарда электр билан пайвандловчи ва ҳоказо;

технология машиналари, жиҳозлари, транспорт воситаларининг ремонт қилиш, сошлаш ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган қасблар: таъмирловчи-чилангар, технологик жиҳозлар созловчиси, муҳандис-механик ва бошқалар;

бинолар, иншоотлар, конструкцияларни монтаж, тамирлаш билан боғлиқ бўлган қасблар: арматурачи-бетончи, қўлда ишлатиладиган асбоб билан қавиарловчи-электр пайвандловчи, қилангар-тамирловчиси, архитектор ва бошқалар;

электр жиҳозларининг, приборларини ва аппаратларини йиғиш, монтаж қилиш билан боғлиқ бўлган қасблар: электр монтажчи, радиоаппаратлар ва приборлар монтажчиси, микросхемаларни йиғувчи, соатсоз йиғувчи, инженер-физик ва бошқалар;

электр жиҳозлари, приборлар, аппаратлар ремонт, созланиш ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган касблар: радио ва телевизион аппаратларга хизмат кўрсатиш ва уларнинг ремонт бўйича радиомеханик, электрчилангар, программа билан бошқариладиган станокларни соловчи, электр алоқалари техниги, радио-физик ва бошқалар;

юк кўтарини, транспорт воситаларини қўлланиш ва уларни бошқариш билан боғлиқ бўлган касблар: автомобил хайдовчиси, механизатор, авиакомпанияларнинг учувчиси, автомобил транспортдан фойдаланиш мухандиси ва бошқалар;

кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган касблар: ошпаз, нонвой, озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича мухандис-технолог ва бошқалар.

Техника объектларини қайта ишлаш, ўзгартириш, қайта жойлаштириш ёки баҳолашда ходимдан ниҳоятда аниқ ишлаш, ўз хатти-ҳаракатларида қатъиятли бўлиш талаб қилинади. Модомики техника объектлари амалда ҳар доим одамнинг ўз қўли билан яратилар экан, техника оламида новаторлик, фикр-мулоҳаза қилиб кўриш учун, техника ижодкорлигини намойиш қилиш учун айниқса катта имкониятлар мавжуддир. Ишга ижодий ёндашиш билан бир қаторда техника соҳасида одамдан юксак даражада ижрочилик интизом талаб қилинади.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг:

Бу ишлар сизга ёқадими, қуйидаги ишларни тайёрлашни хоҳлармидингиз:

1. Янги материаллар, асбоблар, машиналар тўғрисида билишни истайсизми?

2. Қандайдир материалларни, буюмларни (газламалардан, ёғочдан, коғоздан, металлдан ясалган, озиқ-овқат маҳсулотларидан тайёрланган ва бошқа шунга ўхшашларни) қараб чиқишни хоҳлайсизми?

3. Буюмларнинг хусусиятларини ва нималарга ишлатилишини билишни истайсизми?

4. Ўз қўлингиз билан буюмни, маҳсулотни тайёрлаш истганингиз борми?

5. Янги буюмлар ўйлаб топишга ёки мавжуд буюмларни

бошқачароқ қилиб яшашга хоҳишингиз қалай?

6. Ҳар хил предметларни йиғиб ишлаш сизга ёқадими?

7. Кундалик турмушга керак бўладиган нарсаларни, маиший техникани, кийим-кечакларни тартибга солиш (тамирлаш, қайтадан ясаш)ни яхши кўрасизми?

8. Техник чизмаларни, схемаларни тушуна оласизми?

9. Ўлчов воситаларидан фойдаланишни биласизми?

10. Чизмалар чизишни биласизми?

Борди-ю, сиз кўп саволларга «ҳа» деб жавоб берар экансиз, чамаси, сизга «одам — техника» типидagi касб тўғри келади.

3. «Одам-одам». Бу ерда асосий меҳнат предмети одамлардир. Мазкур меҳнат соҳасида майллар, кизиккишлар қай даражада эканини аниқлашда ўқув предметларидан ташқари, сиз шахсан ўзингиз жамоа бўлиб ўтказиладиган тадбирларни ташкил этишда иштирок этиб ортирган тажрибангиз ҳам ёрдам беради.

Мазкур типга кирадиган куйидаги касбларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Радиоэлектрон аппаратлар ва приборлар монтажчиси электр ва радиотехника соҳасида чуқур билимга эга бўлмоғи керак.

Одамларни ўқитиш ва тарбиялаш билан, болалар жамоасини уюштириш билан боғлиқ, бўлган касблар: мактабгача тарбия муассасаси тарбиячиси, ишлаб чиқариш таълими устаси, ўқитувчи ва бошқалар;

ишлаб чиқаришни бошқариш, одамларга, жамоаларга раҳбарлик қилиш билан боғлиқ бўлган касблар: автотранспорт қорхонасининг диспетчери, ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича муҳандис-иктисодчи ва бошқалар;

маиший, савдо хизмати кўрсатиш билан боғлиқ бўлган касблар: сотувчи, сартарош, комплекс қабул пунктида буюртмаларни қабул қилувчи ва бошқалар;

ахборот хизмати кўрсатиш билан боғлиқ бўлган касблар, шаҳарлараро, алоқа оператори, маълумотлар бюросининг ходими, экскурсовод ва бошқалар;

одамларга ахборот-бадний хизмат кўрсатиш ҳамда бадний жамоаларга раҳбарлик қилиш билан боғлиқ бўлган касблар: клуб ходими, дирижёр ва бошқалар;

тиббий хизмати кўрсатиш билан боғлиқ бўлган касблар: фельдшер, тиббиёт ҳамшираси, шифокор ва бошқалар.

«Одам-одам» типдаги касбларга онд меҳнатнинг асосий мазмунини одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишидан иборатдир. Бундай бир-бирига таъсир кўрсатишнинг муҳим қисми ўзаро муносабатлар ҳисобланади.

Мазкур типдаги касб бўйича муваффақиятли ишлаш учун одамлар билан алоқага киришниш ва улар билан доимий равишда мулоқотда бўлишни, одамларни тушунишни, уларнинг ўзига хос хусусиятларини билиб муомала қилишни ўрганиб олиш керак, шунингдек, ишлаб чиқариш, фан, техника, санъат ва бошқа шу сингари тегшли соҳага онд билимларни эгаллаб олиш лозим.

Одамлар билан ишлаш унчалик осон ишлардан эмас. Мисол учун сотувчилик касбинини олиб кўрайлик. Сотувчи иш вақтида ҳар дақиқа янги-янги одамлар билан муомала қилиши керак. Харидорлар ҳар хил бўлади: улар орасида ўта синчковлари ҳам, мол танилашда иккиланиб турадиганлари ҳам, ҳаддан ташқари кўп гапирадиганлари ҳам учраб туради ва ҳоказо. Харидорлар билан муомала қила олиш эса сотувчининг вазифасидир.

Бу ерда сотувчига ўзига хос истеъдод: оғирвазмин, хушмуомала, хуш феъл бўлиш маҳорати зарур бўлади.

«Одам — одам» типдаги касб танилаш учун жуда муҳим ва зарур бўлган шахсий фазилатларнинг қисқача рўйхати қуйидагилардан иборат:

одамлар билан ишлаш жараёнида барқарор яхши кайфиятда бўлиш;

одамлар билан муомалада бўлишга ўзига эҳтиёж сезиш, жамоат, оталиқ ишларида етдикидидан иштирок этиш;

бошқа кишиларнинг иятини, ўй-фикрларини, кайфиятини тушуна олиш, фикран ўзини бошқа кишининг ўрнига қўйиб кўриш қобилияти;

одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тезда билиб олиш, кўпчилик кишиларнинг шахсий фазилатларини яхши тушуниш ва билиш маҳоратига эга бўлиш;

турли кишилар билан умумий тил топа олиш.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг:

1. Бошқа одамлар сизни муомалада тез хафа бўладиган, табиати нозик ва сал таниш кўнгли кўтармайдиган киши, деб ҳисоблайдиларми (танқидга, танбеҳга жавоб беришда)?

2. Муомала вақтида пайдо бўлган кайфият (кувонч, хафа-гарчилик, кайғу)дан кўнглингизда қолган нарсалар узок муддат сақланиб қоладими?

3. Сизнинг кайфиятигиз гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб, яхши-ёмон кайфиятлар тез-тез алмашиб туриладими?

4. Сиз ўз номингизга айтилган танқидий фикрларни кўнглингизга оғир олиб, узок вақт изтироб чекиб юрасизми?

5. Сершовқин, кувноқ одамлар орасига тушиб қолганда каттиқ чарчамайсизми?

6. Янги одамлар билан танишишга тўғри келиб қолган вақтларда қийналиб, истиҳола қилиб юрмайсизми?

7. Сиз бирор янги гапни бошқа кишилардан сўраб билишдан кўра уни китобдан ўқиб билиб олиш осон ва қулай деб ҳисоблайсизми?

8. Сизда ёлғиз ўзингиз қолиб, тинч-осойишта бир жойда дам олиш истаги тез-тез бўлиб туриладими?

9. Биров билан гаплашаётган вақтингизда керакли сўзларни топиб айтиш учун узок вақт ўйламайсизми?

10. Сиз жуда кўп янги танишлар орттиришдан кўра кичик бир даврадаги доимий дўстларни афзал кўрмайсизми?

Башарти, мана шу саволларнинг кўпчилигига сиз «ҳа» деб жавоб берадиган бўлсангиз, у ҳолда, афтидан, одамлар билан боғлиқ бўладиган касблар сизга унчалик тўғри келмайди. Ҳар ҳолда бу соҳада муваффақиятга эришиш учун ўз устингизда кўпроқ ишлашингизга тўғри келади.

4. «Одам-белгилар тизим». Касбларнинг бу тизимда шартли белгилар, ракамлар, кодлар, табиий ёки сунъий тиллар асосий етакчи меҳнат предмети ҳисобланади. Ҳозирги замон кишиси белгилар ва белги тизимлари дунёсида текстлар, чизмалар, схемалар, карталар, жадваллар, формулалар, йўл белгилари ичида яшайди. Бинобарин, буларнинг ҳаммасини биладиган тегишли мутахассислар ҳам зарур.

«Одам-белгилар тизими» типидagi касблар қуйидагиларни ўз ичига олади:

хужжатларни (она тилида ёки чет тилида) расмийлаштириш, иш юритиш, матнлар ва уларнинг қайта ёзилиш, қайта кодлаштирилиши билан боғлиқ бўлган касблар: таржимон, секретарь-машинистка, телеграфчи, техник редактор ва бошқалар;

сонлар, миқдорий ҳисоблар меҳнат предмети ҳисобланган касблар: ҳисоблаш машиналарининг оператори, назоратчи-газначи, дастурчи, ҳисобчи, техник-режалаштирувчи ва бошқалар;

шартли белгилар тизими, объектларнинг схематик тасвири кўринишидаги ахборотларни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган касблар: чизмачи, топограф, техник-геодезист, муҳандис ва бошқалар.

Мазкур типдаги касбларнинг бирортасида муваффақиятли ишлаш учун мана шу белгилар оламига, сиртдан караганда курук белги бўлиб кўринадиган оламга ҳаёлан шўнғиб кетадиган, тевақатрофни ўраб олган ҳаётдаги предметли хусусиятларни бирдан унута оладиган ва бутун диққат-эътиборни у ёки бу белгидан иборат маълумотларга қарата оладиган даражадаги алоҳида қобилият зарур бўлади. Шартли белгилар шаклидаги ахборотларни қайта ишлаш вақтида маълумотларни назорат қилиш, текшириш, ҳисобга олиш, қайта ишлаш вазифаси, шунингдек, янги-янги белгилар, белги тизимларини яратиш вазифаси пайдо бўлади.

Турли предметлар, станоклар, ҳисоблашлар, чизмалар, схемалар, ёзувлар олиб бориш, ҳар хил турдаги маълумотлар (газеталардан қирқиб олинган мақолалар, ҳужжатлардан кўчирмалар), бир тилдан иккинчи тилга қилинган таржималарнинг тартибга солиб тўпланиши ва сақланиши бўйича бажарган ёзма ишиниғизда ўз тажрибанғизга баҳо беришга ҳаракат қилиб кўринг. Агар мана шу ишларни сиз эринмасдан қизиқиш билан бажарган бўлсанғиз, эҳтимол, бу сизнинг келгусидаги машғул бўладиган ишиниғиз профессионал фаолият кўрсатадиган соҳанғиз бўлиб қолиши мумкин.

5. «Одам бадий образ». Касбларнинг бу типда бадий образлар, уларнинг тузилиш, усуллари етакчи меҳнат предмети ҳисобланади. Бу ерда қуйидаги касбларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

тасвирий фаолият билан боғлиқ бўлган касблар: бадий мебеллар ишлаб чиқариш бўйича дурадгор, тошга ўйиб гул солувчи, ёритиш электротехниги (театрда), пойабзал конструктор-модельери, дизайнер-рассом ва бошқалар;

мусика фаолияти билан боғлиқ бўлган касблар: пианино ва роялларни созловчи, оркестр артисти, бастакор ва бошқалар;

адабий-бадий фаолият билан боғлиқ бўлган касблар: бадий адабиёт муҳаррири, адабий ходим ва бошқалар;

актёрлик-саҳна фаолияти билан боғлиқ бўлган касблар: театр артисти, эстрада артисти ва бошқалар.

«Одам бадний образ» типдаги касбларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, ходим амалга оширган, сарф қилган меҳнатининг анчагина қисми ташқи томондан қараган кишининг кўзига кўринмай, яширинча қолади. Бундан ташқари, меҳнатнинг сўнги натижасига эришиш учун, яъни ижронинг енгил, зўриқмасдан бажарилиши ва ўйналаётган ролнинг табиий чиқиши учун кўпинча махсус куч-ғайрат сарф қилишга тўғри келади. Чунончи, саҳнада бор-йўғи бир неча дақиқа давом этадиган томошани кўрсатиш учун артист ҳар куни бир неча соатлаб меҳнат қилиши керак.

Мазкур типдаги касбни танламоқчи бўлсангиз, меҳнатнинг мана шу яширин томони тўғрисида ўйлаб кўринг, эҳтимол, бу ишни бажариш сизнинг қўлингиздан келмай қолиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, биз меҳнатнинг бошқа типини ажратиб кўрсатдик ва уларнинг ҳар бирини ўзига мувофиқ равишда Таб., Т, О, Б.т., Б.о., ҳарфлари билан белгилаб чиқдик. Бу ҳарфлар пирамиданинг биринчи яруси қаватини ташқил этади (1-расмга қarang).

1. Касбларнинг типлари қандай аталлишини айттинг, ҳар бир типга қисқача характеристика беринг.

2. Сизда касбларнинг қайси типига кизиқиш уйғонди? Ўз жавобингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

3. Мактаб ёнида жойлашган корхонадаги қандай касбларни биласиз? Уларни кўриб чиқилган классификациянинг қайси типларига киритиш мумкин?

§ 4.3 Касбларнинг туркумлари

Меҳнатнинг мақсади одам фаолияти мазмунининг муҳим характеристикаси ҳисобланади. Меҳнатнинг мақсадлари хилма-хил бўлишига қарамасдан, уларни учта катга гурӯҳга: билиш, ўзгартириш, ўйлаб топиш группаларига бўлиш мумкин. Меҳнатнинг мақсадига қараб касбларни уч туркумга ажратиб кўрсатиш мумкин.

1. Гностик касблар (Г). Бу касбларнинг номи латинча «гнозис»—билим, билиш деган маънони англатувчи сўздан олинган. Агар сиз ақлий меҳнат (яъни билиб олиш, гностик меҳнат) билан фақат иш столида, хонада шугулланиш мумкин деб ўзингизга одат

бўлиб қолган тарзда ўйлайдиган бўлсангиз, у ҳолда бундай фикрдан воз кечишга тўғри келади. Билиш, ўрганиш меҳнати билан боғлиқ бўлган кўпгина касблар мавжуд бўлиб, улар билан бевосита моддий ишлаб чиқариш жараёнида шуғулланишга тўғри келади. Масалан, назоратчилар, сортга ажратувчилар, пирометристрлар ана шундай касбдаги кишилардир.

Бу туркумдаги касбга онд меҳнатининг мақсади турлича: маҳсулотни навларга ажратиш, олдиндан маълум бўлган белгиларга қараб текшириш, баҳо беришдан иборат бўлиши мумкин.

Масалан, корхонадаги техника назорати бўлимининг назоратчисини тайёрланган маҳсулотни УзРСТ талаблари, маҳсулот намуналари билан солиштириб, таққослаб текширади. У маҳсулотни қандай навга киритиш кераклигини тўғрисида масъулиятли қарор чиқаради, бряк маҳсулотни аниқлайди. Назоратчи ўз меҳнатида хилма-хил ўлчов асбобларидан ва жиҳозлардан фойдаланади.

Гностик касбларини илгари қараб чиқилган бешта типдаги касбларининг ҳар бири орасида топиш мумкин. Мана, бунга бир нечта мисол келтирамыз. Таб. типдаги касб тухумларни сортларга ажратувчи, химик-биологик анализ лаборанти; Т типдаги касб радиоаппаратлар назоратчисини, вагонларни қараб юрувчи; О типдаги касб — транспортдаги нормировщик, санитария врач; Б.т. — типдаги касб — корректор, нормировщик; Б.о. типдаги касб — муенка асбобларининг назоратчисини, адабий таъкидчи.

Мазкур туркумдаги касблар ходим олдиға муайян талаблар қўяди. Унда яққол намоён бўлиб турган билиш фаоллиги, кузатувчанлик, юксак даражадаги ишчанлик ҳамда диққат, хотира ва тафаккурнинг барқарор бўлиши ниҳоятда муҳимдир. Маҳсулот сифати устидан ўрнатиладиган назорат, объектларға, шарт-шароитларға у ёки бу хилда баҳо бериш кўпинча бошқа кишиларнинг манфаатларига ҳам тааллуқли бўлиши туфайли бу ишда позициянинг қатъий бўлиши, ҳулосалар чиқаришда принципиаллик курсатиш гоът муҳим аҳамиятға эгадир.

Қуйида гностик касб вақилларининг меҳнати мазмуниға жуда қисқа тарзда берилган урта изох келтирилади. Сиз уларда:

а) классификация, б) баҳо бериш, в) тадқиқот мақсадларидан қайси бири устуи турганигини аниқлашға ҳаракат қилинг. Товаршунос (тайёр кийимлар ва қазмоллар дўконида) олинган газламаларда узунасиға босилган гулнинг бир текис чиққанлигини, уларда ишлаб чиқариш нуқсони ёки доғлар эҳтиётсизлик билан ортиб-тушириш

вактида кир-чир бўлган-бўлмаганлигини, омборларда нотўғри сақлаш, нотўғри ташини натижада ҳосил бўлган доғларнинг бор-йўқлигини текширади, тайёр кийимларнинг сифатли тикилишига эътиборни қаратади. Радиодеталларнинг электр параметрларини ўлчовчи (ишлаб чиқариш корхонасида) ўз иш жойида электр ўлчов асбобига (ёки асбоблар комплексига), текшириладиган ва текшириб бўлинган (брак қилинган ёки яроқли) маҳсулотни солиш учун тарага, радиодеталларнинг параметрларида йўл қўйиш мумкин бўлган четга чиқишлар тўғрисида маълумот берувчи, ҳаво муҳитидаги ҳароратга қараб тузатиш киритиш тўғрисида, приборлардаги хатolikлар тўғрисида маълумотлар ёзилган жадвалларга эга бўлади. Ўлчовчи киши детални қўлига олиб, уни ўлчов асбобидаги контактига улайди, шкалага қараб, у ёки бу қарорга келганидан кейин, детални тегингли идиш (тара) га солади.

Вагонларни қараб юривчи (темир йўлда) қўли билан букслар (сирпаниш подшипникига эга бўлган қўриқма)ни ушлаб қўриш йўли билан унинг ҳароратини белгилайди, буксларда металл қангларнинг изи бор-йўқлигини қараб текширади ва бошқа шунга ўхшаш ишларни бажаради. Таъмирлаш операциялари ўтказиш зарурлиги тўғрисида бир қарорга келади.

2. Ўзгартирувчи касблар (П). Жуда кўп касблар меҳнат предметларини ўзгартириш билан боғлиқ бўлади.

Одамнинг ўзгартирувчи фаоллиги фақат буюмларгагина қаратилиб қолмай, шу билан бирга энергия турларига, ахборотларга, жараёнларга, ижтимоий ҳаётнинг тузилишига қаратилган бўлиши ҳам мумкин. Мана, бунга фақат биргина мисол келтирамыз. Етакчи ўқувчиларни уюштирди ва улар кўчат ўтказишда фаол иштирок этдилар. Мана шу мисолда фақат табиатнинг ўзгарганлиги тўғрисида гапириш кифоя қилмайди. Бу ерда энг муҳими болаларнинг меҳнатга, бир-бирларига бўлган муносабатлари ўзгаради ва ҳоказо.

Гоҳо ўзгариш меҳнат предметига бевосита таъсир кўрсатиш жараёнида, айтайлик, чидагларнинг ишида, чизмачи, картограф ёки тошга ўйиб гўл солувчи устанинг ишида содир бўлиши мумкин.

Ўзгартирувчи касблар туркумига онд мисолларни илгарч қўриб чиқилган касбларнинг беш типидан истаган биттасида кўплаб топшиш мумкин. Ўзгартирувчи касблар ходимдан муайян фазилатларга эга бўлишни талаб қилади. Шунчаки талаб қилинганга қолмай, шу билан бирга ўша фазилатларни фаол равишда ривожлантиради ҳам.

Мазкур туркумга оид касбларнинг яна бир ўзига хос хусусиятини таъкидлаб ўтиш керак. Меҳнат предмети амалий равишда ўзгартириш ходимдан аклий фаолият кўрсатишни талаб қилади. Меҳнатнинг аклий (интеллектуал) томони кўпинча ташқаридан кузатганда кўзга кўринмайди. Шунинг учун ҳам баъзи бир ишларнинг (уларни юзаки кузатганда) интеллектуал юки йўқдай бўлиб туюлади. Касб танлаётган вақтда ва кейинчалик ўша касбни пухта эгаллаб олинадиган вақтда меҳнатнинг ана шу кўзга кўринмайдиган, яширин томонини кўра билишни ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан, шундай бир амалий вазиятни кўздан кечириб чиқайлик.

Токар кесиш асбобини танлаяпти, дейлик. Ташқаридан қараганда, бу бир дақиқалик иш: бундай қаради-ю, дарҳол баҳолаб ўзига кераклигини танлаб олди. Хўш, аслидачи? Аслини олганда, бу ерда нималар содир бўлди? У ҳаёлан кўз олдида турган барча кесиш асбобларининг қирраларини, учларини, бурчакларини алоҳида-алоҳида текшириб чиқади. Сўнгра, яна ҳаёлан у ёки бу кескични танлаб ўзига керак бўлган маълум гуруҳга (масалан, резба очадиган ёки қирқадиган ёхуд бошқа бир турдаги кесиш асбоблари гуруҳига) қиртади. Шундан кейин у яна ўз диққат-эътиборини қирқилаётган предметга яқинлаштирилган муайян кесиш асбобига (унинг жойлаштирилишига, қисиладиган бурчакларга) жалб қилади, ушбу асбобни ҳаёлан бошқа шунга ўхшаган типдаги асбоблар гуруҳига қиртади.

Юқорида келтирилган мисолларнинг қайси бирида ходимларнинг ўзгартирувчи фаолияти ёрқинроқ намоён бўлганлигини аниқланг.

Ознок-овқат маҳсулотлари сотувчиси. Иш куни мобайнида сотувчи бўлимдаги молларни текшириб туради, уларни сотувчилар учун қулай бўлган жойларга олиб қўяди, харид қилинган молларга тўғри ҳақ тўланаётганини текширади ва бошқа шу сингари ишларни бажаради.

Болалар богчасининг тарбиячиси. Болаларнинг ўйинларига, меҳнатига, ўз-ўзига хизмат кўрсатишига раҳбарлик қилади, болаларда элементар математик тасаввурларни ривожлантириш, нутқ ўстириш, расм чизиш, ҳайкалчалар ясаш, мусиқа бўйича машғулотлар ўтказиш; одамлар жамиятда ўзларини қандай тутинишлари тўғрисидаги қондалар, ахлоқ-одоб нормалари билан

болаларни таништиради, онлада бола тарбияси масалалари бўйича ота-оналар хузурида нутк сўзлайди.

3. Тадқиқотчилик касблари (И). Мазкур туркумнинг номи изох беришни талаб қилади. Бу номга қараб, мазкур касб қидирув ишлари билан (масалан, геологик қидирув ишлари билан) ёки илмий тадқиқотлар билан, албатта, боғлиқ касб бўлса керак, деб ўйламаслик керак. Бу ерда ўзгартирувчи туркумга яқин бўлган касблар тўғрисида гап боради.

Мазкур туркумдаги касбда қилинадиган меҳнатнинг мақсади — қандайдир бир номаълум нарсани, бунинг устига кўпинча чекланган бир вақт шароитида қидиришдан иборат бўлади. Бунинг биз пойабзал сиртини тайёрлайдиган бичикчи устанинг иши мисолида тасвирлаб беришга ҳаракат қиламиз. У бир парча чармни қўлига олиб, уни пресснинг плитаси устига қўяди, материал устига қирқиб асбоби — кескични жойлаштиради, ударникни иш устига шундай яқинлаштирадики, у шундайгина кескич устига келиб қолади ва шундан кейингина станокни юргизади. Сиртдан қараганда, ҳаммаси оддий ишга ўхшаб туюлади. Лекин ҳар бир чарм парчаси ўзининг шакли, ўлчови, яққол кўзга кўриниб турган ва кўринмай турган сифатлари бўйича бошқа ҳеч бир шундай чарм парчасига ўхшамайдиган даражада бетакрордир (чармнинг турли жойлари қалинлиги билан бир-бирдан фарқ қилади, турлича деформацияланади, унда ёрилган, кесилган жойлар ва бошқа шунга ўхшаш нуқсонлар мавжуд бўлади, материалнинг турли қисмлари пойабзалнинг муайян деталларини тайёрлаш учун яроқли бўлади). Чарм — қимматбаҳо материал, шунинг учун ундан жуда оз даражада чиқинди чиқадиган қилиб бичиш айниқса муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳар бир материал парчаси қўлга олинганда бу ҳақда узоқ ўйлаб ўтириш учун вақт йўқ. Шундай бўлгач, ҳар сафар айни мана шу чарм парчаси бичиғининг қандай қилиб энг яхши вариантини топиш мумкин, қандай қилинганда энг тежамли ва энг сифатли вариант бўлади, деган мураккаб вазифа қўндаланг бўлиб туради.

Ўзгартирувчи туркумдаги касбларга разметкачилик (кемасозлик соҳасида, металлга ишлов бериш саноатида), яқка тартибда кийим тикиш ательесининг бичикчилик касбини ва бошқа шунга ўхшаш касбларни киритиш мумкин.

Қуйида келтирилган икки хил касб ишчилари меҳнатини бир-бирига таққосланг. Улардан қайси бири кўпроқ мураккаб амалий вазифаларни ҳал этади?

Кўчма бетон қориш машинасининг мотористи. Белгиланган рецептларга мувофиқ у юк ташиш қурилмаларининг ёрдамида цемент, кум ва бошқа зарур компонентларни аралаштириш агрегатларига тўқади. Мана шу агрегатларни тоққа улаб юргизади, ўчиради ва шу йўл билан бетон, қоришма ҳамда бошқа шунга ўхшаш нарсалар ишлаб чиқариш бўйича берилган режимни бажаради.

Скрепер машинисти (ер қазииш-транспорт машинаси машинисти). Курилишда скрепер машинистлари курилишга биринчи бўлиб қадам қўядиган кишилардир. Улар ҳали йўл қурилмаган сайхонликда биринчи бўлиб иш бошлайдилар; баъзан жуда чуқур жойлардан, масалан, котлованлардан юриб ўтишга тўғри келади. Машинист ковшнинг ҳолатини кузатиб боради, ковш тупроққа қандай тўлиб бораётганлигини текшириб туради. Тупроқнинг хусусиятига қараб (у яхлаган бўлиши, сочма бўлиши, лой аралашган тошлоқ бўлиши мумкин ва ҳоказо) уни суриш режимини мувофиқлаштириб туради, яъни суриб текисланидиган тупроқ қатламининг қалинлигини ўзгартиради. Машинист ўз ишида техника хужжатларига (технология картасига, барпо этилаётган иншоот схемасига) амал қилади.

Юқорида келтириб ўтилган касбларнинг уч туркумга бўлинганлиги — шартли бўлинишдир. Шундай касблар ҳам борки, улар икки ёки ҳатто мана шу учала туркумдаги касбларнинг ҳаммасига хос бўлган белгиларни турли даражада ўзида мужассамлаштирган бўлади. Чунончи, ўқитувчилик касби ўзгартирувчи касблар синфига мансубдир, бироқ имтиҳонлар даврига келиб, ўқитувчи ўқувчиларнинг билимини текшираётган, баҳолаётган вақтда меҳнатнинг мақсади кўпроқ гностик касбларга хос бўлиб қолади. Созловчи-чиллар дастлаб механизмнинг бузилган жойини топади, кейин уни тузатади, бундай бузилиш бошқа такрорланмаслиги учун нималар қилиш кераклиги тўғрисида ўйлайди. Бу ерда меҳнат мақсадининг ҳар учала тури билиш, ўзгартириш ва тадқиқ этиш турлари мавжуд. Лекин ҳар қандай касбда ҳам меҳнатнинг асосий мақсади нимадан иборат эканлигини белгилаб олиш мумкин ва у мана шу мақсадга қараб муайян бир туркумга киритилади.

1. Меҳнатнинг мақсадига қараб касблар қандай классификация қилинади?

2. Ҳар бир туркумдаги касб учун хос бўлган меҳнатнинг асосий мақсадларини айтиб беринг?

3. Нима учун касбларнинг туркумларга бўлиниши шартли бўлиниш бўлади? Ўз жавобингизни беришга ҳаракат қилинг.

Мактаб ёнида жойлашган корхонадаги касблардан мисоллар келтиринг. Бу мисолларда корхонадаги меҳнатнинг мазмуни мураккаб амалий вазифаларни ҳал қилиш заруриятини назарда тутадиган бўлсин.

§ 4.4 Касбларнинг бўлимлари ва гуруҳлари

Касбларнинг бўлимлари. Меҳнат воситаларига қараб касблар бўлимларга бўлинади.

1. Қўл меҳнатида фойдаланиш билан боғлиқ бўлган касблар (Р). Мазкур касбда ишловчи кишилар қўл меҳнатида ва механизациялаштирилган меҳнат қуролларидан фойдаланадилар. Масалан, отвёртка, скальпел (жарроҳлик пичоғи), штихель (ёғочга ёки металлга ўйиб гул солиш асбоби), рейсфедер, торцовка (бўёкчилар чўткасининг бир хили), электр дрель, буюк пуркагич, пневматик отбойка болғаси ва ҳоказолар ана шундай иш қуроли ҳисобланади.

Қўл меҳнатида ишлатиладиган механизациялаштирилган асбоблар, хунармандчиликнинг ўзи сингари, такомиллашиб бормокда. Бундай асбобларни ишлатиш вақтида кишидан юксак даражада меҳнат маданияти, чидамлилиқ, фақат ишнинг натижаларигагина эмас, шу билан бирга ўша иш жараёнининг ўзига ҳам алоҳида қизиқиш билан қараш талаб қилинади.

2. Қўлда бошқариладиган машиналардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган касблар (М). Бошқача қилиб айтганда, уларни ҳам машинада, ҳам қўлда иш бажариладиган касблар дейиш мумкин — токарь, фрезерчи, кран машинисти, кенг профилдаги тракторчи-машинист, электровоз машинисти ва бошқалар ана шундай ҳам қўл меҳнати, ҳам машинадан фойдаланиладиган касблар қаторига киради. Бундай касбларда ишлайдиган кишилардан фақат технологик билимларга эга бўлиш талаб қилинмасдан, шу билан бирга улардан қўл меҳнати малакасига эга бўлиш ҳам талаб қилинади. Улар қутилмаган сигналларга ва тўсатдан бўладиган воқеа-ҳодисаларга тайёр бўлиб туришлари керак. Бундай вақтларда улардан ниҳоятда тез бир қарорга келиш ва содир бўлаётган ишларнинг оқибатини олдиндан кўра олиш ва шошилиш чоралар

тарзида бажариладиган ҳаракатларга тайёр бўлиб туриш талаб қилинади.

3. Автоматлаштирилган ва автоматик системалардан, аппаратлардан фойдаланиш билан борлиқ бўлган касблар (А). Автоматлаштириш даражасига қараб ишлаётган кишининг зиммасига ҳар хил вазифа тушиши мумкин. Бу вазифа умуман агрегатни ва унинг таъмири билан боғлиқ бўлган ишларни бошқаришдан тортиб ўша агрегат ишини кузатиб туриш ва агар зарурат туғилса, керакли мутахассисни чақиришгача бўлган ишларни ўз ичига олади. Мазкур касб бўлимининг вакиллари прокат станиннинг оператори, энергосистема диспетчери, химия ишлаб чиқариши аппаратчиси, автоматик линиялар оператори, пўлат қуювчи ва бошқалардир.

4. Функционал воситалар, меҳнат қуроллари кўпроқ талаб қилинадиган касблар (Ф). Бу ерда одам ҳулқ-атворидаги функционал воситалар ва унинг нутқидаги ана шундай воситалар, яъни имо-ишоралар, товушлар, сўзлар, жумлаларнинг талаффуз қилиниши, маъно ташувчи ва эмоционал интонациялар, паузалар, юз мимикаси меҳнат қуроли ролини бажаради. Бу бўлимга: ўқитувчи, тарбиячи, санъаткор, актёр, хор ёки оркестр дирижёри сингари касблар киради.

Одам организми ҳам функционал восита ролини бажариши мумкин (балет артисти; спорт педагог-мураббийи, ашулачи, цирк акробати).

Мана шу касбларни эгаллаган кишилар учун ўз хотирасида жуда кўп қондаларни, маълумотларни сақлаб қолиш қобилияти, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзини бошқариш қобилияти характерли бўлади.

Касб гуруҳлари. Ниҳоят, пирамиданинг охиридан олдинги қавати (1-расмга қаранг)—меҳнат шароитлари бўйича касблар классификациясига тўхталиб ўтамиз. Касблар тўртта гуруҳга бўлинади:

1. Одатдаги («маиший») микроклим шароитидаги меҳнат (Б). Ҳисобчи, иқтисодчи, чизмачи, ўқитувчи ва бошқаларни мана шу касб группасига киритиш мумкин.

2. Ҳарорат, намлик кескин ўзгариб турувчи очиқ ҳавода ишлаш билан боғлиқ бўлган меҳнат (О). Қўйидаги касблар бунга мисол бўла олади: қурувчи, ўт ўчирувчи, сугорувчи ва бошқалар.

3. Одатдан ташқари меҳнат: ер остида, сув остида, баландликда, ҳавода, қайноқ цехларда, соғлиқ учун муқаррар зарарли таъсири

бўлган цехларда ишлаш (Н). Бундай касбга мисоллар: учувчи, шахтёр, ғаввос ва ҳоказо.

4. Одамларнинг соғлиги, ҳаёти учун, катта-катта жамоат бойликлари, моддий неъматлар учун оширилган маънавий масъулият билан боғлиқ бўлган меҳнат (М). Ўқитувчи, шифокор, милиция нозири, техника хавфсизлиги мухандиси ва бошқа касбларни мана шу меҳнат гуруҳига киритиш мумкин.

Юқорида келтириб ўтилган касбларнинг меҳнат шароитига қараб бўлиниши бу, албатта, шартли бўлинишдир. Кўп ҳолларда бир хил касбдаги кишиларнинг меҳнати турлича шароитда кечади. Шунинг учун бундай вақтларда ўша шароитларнинг энг асосийларини ҳисобга олишга тўғри келади.

1. Касблар меҳнат воситаларига қараб қай тариха бўлинади? Меҳнат шароитига қараб-чи?

2. Ҳар бир касб бўлимига характеристика беринг.

3. Ҳар бир касб гуруҳини таърифлаб беринг.

Ўзингиз танламоқчи бўлган касб қайси бўлимга тааллуқли эканлигини аниқланг ва буни асослаб беринг.

Бўлғуси касбингизни қайси гуруҳга киритиш мумкинлигини аниқланг.

§ 4.5 Касб танлаш формуласи

Пирамиданинг тўртта-қавати тўлдирилган (1-расмга қarang). Бешинчиси ҳозирча бўш қолдирилган. Бу ерга сиз ўзингиз танлаган касбнинг бир неча ҳарфдан иборат бўлган формуласи шартли белгисини ёзиб қўйишингиз керак. Бу ҳарфлар сиз ёқтирган касбнинг типига, туркумига, бўлимига, гуруҳига мувофиқ келади.

Масалан, сиз ўсимликлар билан иш олиб боришни хоҳлайсиз, дейлик. Сиз қўл меҳнатини енгиллаштирадиган иш қуролларидан фойдаланиб фаол равишда ўзгартирувчилик фаолияти билан машғул бўласиз. Лекин бунда ўз меҳнатингиз кундалиқ, оддий, маиший шароитларга яқин бўлган бир вазиятда кечишини истайсиз. Бундай вақтда сиз танлаган касбнинг формуласи шундай бўлади: ППРБ («Одам-табиат» типидagi касб, ўзгартирувчи касблар гуруҳидан, қўл меҳнати ишлатиладиган касблардан, меҳнат шароити — маиший). Мана шу йўналишда олиб борилган аниқ мақсадни кўзловчи изланишлар машғулотнинг конкрет турини топишга ёрдам беради: масалан, ушбу формулага теварак-атрофдаги иқлимдан ҳимоя

қилинган туяроқ шаронтида (теплица хўжалигида)* ишловчи мева-сабзавотчи (гулчи) касби тўғри келади.

Сиз энди яхши биласизки, ҳар қандай касбни муайян классификация тўрига фақат шартли равишдагина киритиш мумкин. Амалда эса бир касбнинг ўша классификациянинг бир неча турига тегишли эканлигини кўрсатувчи мисоллар жуда кўп. Ахир, бир типга мансуб бўлган ҳар қандай касбда албатта, бошқа касбга ҳос бўлган белгилар ҳам учрайди. Ҳамма гап шундаки, мана шу ўхшаш жиҳатларнинг қайсылари асосий белгилар - у, қайси бири иккинчи режага олинишини, лекин барибир муҳим белги бўлиб қолишини аниқлаб олиш керак. Шуларнинг ҳаммасини формулада ҳисобга олиш мумкин. Бунинг учун унга қўшимча ҳарfli индекслар киритиш лозим. Масалан, сиз ўзингиз хоҳлаган бўлғуси касбингизда Таб. ва Б.о. типига ҳос белгилар бўлишини истайсиз, дейлик (буни биз Таб.Б.о. деб белгилаймиз). Бунда сизга ёқадиган касбларнинг бири гулчилик-декораторлик бўлиб чиқади.

Шундай ҳам бўлиши мумкинки, ҳосил қилинган формулага ҳозирча ҳеч бир касб тўғри келмайди, яъни ҳали ҳаётда бундай касбнинг ўзи йўқ. У ҳолда формулани бошқатдан тузишга тўғри келади, уни реал ҳаётга яқинлаштирилади. Бундай қилинаётган вақтда касб танлашга: «керак, қўлимдан келади, хоҳлайман» деган шиор асос қилиб олинмоғи керак.

«Керак» деган сўз муайян касбдаги кадрларга жамиятда мавжуд бўлган эҳтиёжни кўрсатади. Башарти, сиз бирор иш билан шуғуллана олсангиз ва шуғулланишни истасангиз-у, лекин у иш жамиятда керак бўлмаса, унда сизнинг кизиқиш ва қобилятингиз ўз маъносини йўқотади.

1. Касб танлаш формуласи нима? 2. Жуда кўп турдаги касблар оламида керакли касб-ҳунарни танлаб олишда касб танлаш формуласи қандай ёрдам беради?

Ўзингиз хоҳлаган бўлғуси касбингиз формуласини тузинг ҳамда унга мос келадиган конкрет касбни топишга ҳаракат қилинг.

У. БОБ ОДАМ ВА КАСБ

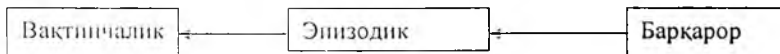
§ 5.1 Қизиқишлар, майллар, қобилиятлар

Қизиқиш ва майллар. Қизиқиш деганда одамнинг у ёки бу предметга қаратилган актив билиш фаолияти тушунилади. Касб танлашга нисбатан олганда қизиқишлар бу одамнинг муайян меҳнат соҳасига ижобий муносабати, унинг билишга ва фаолият кўрсатишга бўлган интилишидир.

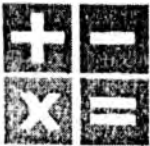
Қизиқишлар ўзининг мазмуни, қўлами, узок давом этиши ва теранлигига қараб бир-биридан фарқ қилади. Қизиқишларнинг мазмуни ва қўлами одамнинг билим даражасининг ҳамда ҳар нарсага қизиқувчанлигининг акс эттиради. Қизиқишларнинг теранлиги ва узок вақт давом этиши уларнинг барқарорлигини кўрсатади.

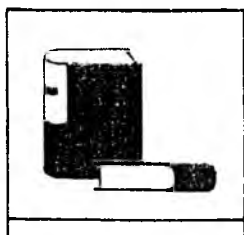
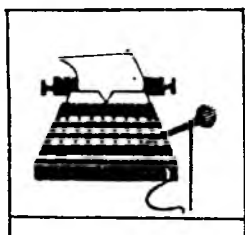
Қизиқишлар ўз тараққиёти мобайнида бир нечта босқичдан ўтади. Дастлаб улар вақтинча, эпизодик характерда бўлади ҳамда муайян бир предметга нисбатан ижобий муносабатда намоён бўлади. Бундай қизиқишлар ривожлантириб бориlmаса, улар тез орада сусайиб кетади ёки мутлақо сўнади. У ёки бу предметнинг чуқур ва мунтазам равишда ўрганиб борилишига, меҳнат фаолиятининг қизиққан соҳасига синчковлик билан киришиб кетилишига қараб қизиқишлар мустаҳкамланиб, кучайиб бориши ва аста-секин барқарор қизиқишга айланиб қолиши мумкин (2-расм). Бундай қизиқишлар кўпинча ўсиб, улғая бориб, майлга — кишининг муайян фаолият билан шуғулланишга бўлган интилишига ҳамда мазкур фаолият турига мувофиқ келадиган маҳорат ва малакаларни такомиллаштириб, доимий равишда ўз билимининг ошириб бориши учун интилишига айланади.

Агар қизиқишлар «билишни истайман» деган формула билан ифодаланадиган бўлса, майллар «бажаришни истайман» деган формула билан ифодаланади. Ҳайвонлар туғрисидаги китобларни ўқишга бўлган қизиқиш ҳайвонот боғига бориб туришни яхши кўриш, «Ҳайвонот оламида» деб аталадиган телевизион кўрсатувнинг бирортасини қўймай кўриб бориши бошқа-ю, ҳақиқий жониворларни ҳар қупи парвариши қилини натижасида ҳосил қилинадиган бир олам қувонч бошқади.

2- расм. Қизқишларнинг ривожланиш босқичлари

		
Техник қоби- лият - техникани эгаллашга ва техника фанларини ўзлаштиришга бўлган қобилият. Техникага, техника ижодиётига бўлган қизиқиш, машина ва станокларда асбоблар билан ишлашга интилиш, физика, химия, математика, чизмачилик ва шу каби фанларни муваффақият билан ўзлаштириш.	Математик қобилият - фикрлашнинг математик метод- ларини эгаллаш қобилияти. Математикага бўлган қизиқиш, мантикий фикрлаш, анализ қилиш ва умумлаштириш қобилияти, математик билим- ларни муваф - фақиятли эгаллаш ва шу қабилар.	Педогогик қобилият - ўқитиш ва таълим-тарбия бериш мақсадида бошқа бир кишига таъсир кўрсатади. Педагогик фаолиятга қизиқиш, болаларни севиш, болалар жамоасини уюштира билиш маҳорати, нутқнинг равон ва ишонтира оладиган бўлиши, талабчанлик, хушмуомалалик, адолатлилик, холис ниятли бўлиш ва шу қабилар.

Ташкилотчилик қобилияти қандайдир бир ишни қила олиш ва одамларни уюштира олиш маҳорати.

Одамлар билан тезда тил топиб кетиш, одам психологиясини тушуниш, одамлар ўртасида меҳнатни тўғри тақсимлай олиш, ўз вазифасини ҳалол бажариш, тиришқоқ бўлиш, ўз хатти ҳаракатларига танқидий қараш ва шу қабилир.

Адабий-лингвистик қобилият - адабий фаолиятга, тилларни ўрганиб олишга бўлган қобилият.

Нутқнинг яхши ўсганлиги, луғат бойлиги ривожланганлиги, тилларни эгаллашга, адабиётни ўрганишга кизиқиши, эшитиб эслаб қолиш хотирасининг кучлилиги, кузатувчанлик, ассоциацияларнинг бой бўлиши ва бошқа шунга ўхшашлар.

Санъатга бўлган қобилият - ижодий тасаввурга эга бўлиш, образли фикрлаш қобилияти.

Рассом учун кўриб тасаввур қилишнинг ёрқинлиги, ранг ва шаклни ҳис қилиш, актёр учун - диққия (талаффуз), мимика (имонишора), бошқалар қиёфасига қара олиш қобилияти, нутқнинг ифодали бўлиши, табиатдаги ва теварак-атрофдаги ҳаётда гўзал нарсаларни кўра билиш.

Фаолият кўрсатиш мобайнида кишининг майллари фақат намоён бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга унинг майллари шаклланиб ҳам боради. Шунинг учун меҳнатнинг ҳар хил тури тасодифан дуч келишини кутиб ўтирмай, у ишларга онгли равишда киришиб кетавериш керак. Фақат турли йўналишда олиб борилган актив фаолиятгина сизга ўз майлларингизни билиб олиш ва синаб кўриш имконини беради.

Шундай қилиб, касбни барқарор қизиқиш, майлга мувофиқ танлаш керак экан.

Қобилиятлар. Булар қизиқиш ва майллар билан маҳкам боғлиқ бўлади ҳамда одамнинг касбга лаёқатини кўрсатувчи белгиларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Хўш, қобилиятнинг ўзи нима? Одамнинг бирор фаолият соҳасида муваффақият қозонишига ёрдам берадиган ҳар қандай индивидуал психологик хусусиятни қобилият деб ҳисоблаш мумкин. Қобилиятни фақат билим ва малакалардан иборат деб ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, агар одам хидларнинг бир-биридан фарқини яхши билса ва уларни эсда сақлаб қола олса, у ҳолда бундай фазилат химик учун, дегустатор учун, ошпаз ва бошқа шунга ўхшаш касбдаги кишилар учун жуда зарур бўлган қобилият ҳисобланади. Башарти, кишининг хотирасида жуда кўп рақамлар, ҳарфлар, сўзлар ёки ташки аломатлар яхши (мустаҳкам) сақланиб қоладиган бўлса, у киши мана шу ўз хотирасидаги маълумотларни керак пайтда ишлата олса, у ҳолда бу ҳам жуда зарур фазилат, математика, дастурчига, конструкторга ва бошқа шунга ўхшаш касбдаги кишилар учун зарур бўлган қобилият ҳисобланади.

Ҳар қандай фаолият муайян қобилиятлар жамини ишлатишни тақозо этади. Масалан, ветеринария фельдшери ёки шифокор кузатувчан ёки ташаббускор киши бўлиши, чуқур ақл идрокка эга бўлган чаккон-эпчил одам бўлмоғи, ўз ишига ғоят ҳалол муносабатда бўлиши керак.

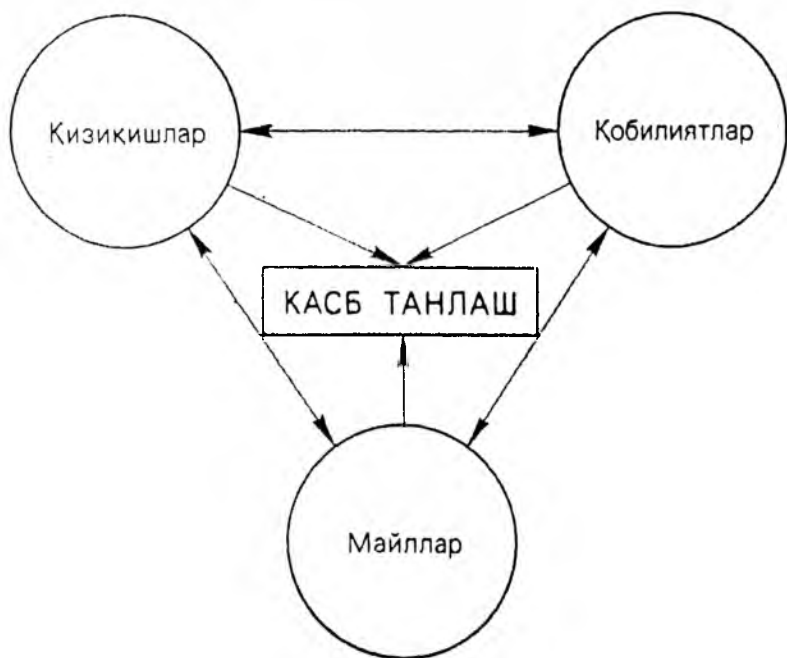
Ҳамма учун зарур бўлган умумий қобилиятлар (масалан, ижодкорликка бўлган қобилият) ёки жуда кўп касблар ва фаолият турлари учун зарур бўлган қобилиятлар (ташкилотчилик қобилиятлари) айрим касблар ёки нисбатан тор доирадаги касблар учун муҳим ҳисобланган махсус қобилиятлар бўлади (3-расм), электромеханик релени регулировка қилувчи кишининг қўлларида сезувчанлик жуда яхши ривожланган бўлиши керак, бир хил оҳангдаги кўзгатувчиларга нисбатан бардошлилик — транспорт

воситаларини хайдовчи киши учун зарур, чизмаларга қараб мураккаб буюмлар тайёрлайдиган кишилар учун эса жиёмларнинг фазодаги ҳолатини тасаввур қила олиш қобилияти яхши ривожланган бўлмоғи керак. Ҳар қандай касбда ҳам умумий ва махсус қобилиятлар бирга қўшилиб келган тақдирдагина ишнинг муваффақияти таъминланиши мумкин.

Хўш, агар кишида танланган касб учун зарур қобилиятларнинг ҳаммаси бўлмасачи? Бундай ҳолда икки йўл бўлиши мумкин: ё танланган касбни ўзгартириш ёхуд етишмаётган ёки кам намоён бўлган қобилиятлар ўрнини қоплаш йўлларини қидириб қўриш керак бўлади. Масалан, хотирада камчилик бўлса, мунтазам равишда ҳар хил ёзувлар олиб бориш, картотека тузиш ва бошқа шунга ўхшаш тадбирлар билан ўша етишмовчилик ўрнини қоплаш мумкин. Жисмнинг фазодаги тасвирини тасаввур этишдаги камчиликларни тўлдириш учун ҳажмли моделлардан фойдаланилади ва ҳоказо. Қобилиятнинг бўш ривожланган ўрнини қоплаш — бу одатдаги ва зарур ҳодиса бўлиб, агар киши ўз иши соҳасида чиндан ҳам юксак маҳоратни эгаллаши керак бўлса, қўшимча машғулотлар унинг ҳаётида катта ўринни эгаллаши керак.

Мактабда олиб бориладиган актив ўқув фаолияти сизнинг ҳар бирингизга ўз ақлий қобилиятингизни ва энг аввало тафаккур тиниклигини, мантиқан тўғри фикрлашни, тафаккурнинг мустақил ва оригинал бўлишини, топқирликни, чуқур мулоҳаза қилишни, ақлий теранлик ва ўзига танқидий муносабатда бўлишни ривожлантириш имконини беради.

Иродавий сифатларни, яъни: дадиллик, қатъият, интизомлилик, ўзига ва ўз кучига ишониш, ўзини идора қила билиш, оғирвазмин бўлиш сингари фазилатларни ривожлантиришга ҳам ҳаракат қилиш керак. Мана шу сифатларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб меҳнатга бўлган қобилиятни таъминлайди.

4- расм. Қизиқиш, майл ва қобилиятларнинг касб танлашга таъсири.

Қизиқишлар, майллар ва қобилиятларнинг касб танлашга кўрсатадиган таъсирини 4- расмдаги схема тарзида тасаввур қилиш мумкин. Шундай қилиб, ҳар бир киши конкрет фаолият соҳасида ўз қизиқишлари, майллари ва қобилиятларини шакллантириб ҳамда ривожлантириб, танланадиган касбга яхши тайёргарлик кўриб бормоғи керак.

1. Касб танлашда қизиқишлар, майллар, қобилиятлар қандай роль ўйнайди?

2. Қобилиятлар умумий ва махсус турларга бўлинади, шуларнинг фарқини тушунтириб беринг ва мисоллар келтиринг.

3. Қобилият ўрнини қоплаш деганда сиз нимани тушунасиз?

Сизда кўпроқ қандай касбларга қизиқиш ва майллар мавжуд эканлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўринг (иловага қаранг).

Ўзингиз танлаган касб бўйича муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун зарур бўлган умумий ва махсус қобилиятларни ажратиб кўрсатишга ҳамда уларнинг номини айтиб беришга ҳаракат қилиб кўринг.

§ 5.2 Саломатлик ва касб

Агар кишининг саломатлиги яхши бўлмаса, у муайян касбда ишлаш учун шифокорлар хулосаси бўйича яроқли эмас, деб топилган бўлса ўша киши мазкур касбга яроқсиз деб ҳисобланади. Бунинг маъноси шуки, киши мазкур ишнинг ў мутлақо бажара олмайди ёки бу иш унинг соғлиғидаги (ҳозирча, балки, унча сезилмайдиган) ўзгаришларни кўпайтириб, дардини кучайтиради. Кишининг саломатлиги маълум бир касб талабларига мувофиқ келиш-келмаслигини аниқлаш — шифокорнинг вазифасидир. Шунинг учун ҳам ишга ёки таълим муассасига кираётган ҳар бир киши, албатта, тиббий кўрикдан ўтади. Лекин кўпинча шундай бўладикки, киши ўзининг назарида касб танлаб бўлганидан кейин бундай тиббий кўрик амалга оширилади. Кейин афсусланиб ёки изтироб чекиб юрмаслик учун ўз вақтида шифокор билан маслаҳатлашиб олиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Касб танлаётган ҳар бир киши организм учун ноқулай деб ҳисобланадиган омилларни билиб олмоғи керак. Бу ҳол унга ўз имкониятларини тўғри баҳолашга ёрдам беради. Хўш, булар қандай омиллар? Баъзи ҳолларда булар-катта жисмоний нагрузкалар, оптимал микроклимдан чекинилган вақтлар (ҳароратнинг паст ёки юқори бўлиши) ҳисобланса, бошқа ҳолларда бу омил ортик даражадаги чанг-тўзондан, шовқин ва тебранишдан, учинчи бир ҳолларда эса заҳарли моддаларни ишлатишдан иборат бўлади ва ҳоказо.

Меҳнат шароитининг одам организмга кўрсатадиган таъсири бўйича касбларни тўрт гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга меҳнат шароити маънавий касбларга яқин бўлган касблар киради. Мисол тариқасида соат ишлаб чиқариш, маиший хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган касбларни келтириш мумкин. Бу ишчи касблари ичида энг кўп сонли гуруҳдир.

Иккинчи гуруҳ касблари, масалан, ошпазлик касби ишлаб чиқариш омилининг мўътадил ёки нотекис таъсир этиши билан боғлиқ бўлган касблардир. Бундай касблар бўйича ишлаган вақтда организмга вақтинча юқори даражадаги ҳаво ҳарорати, намлик ва бошқа шу сингари омиллар таъсир кўрсатади. Бу эса томир уришининг тезлашиб кетишига, тер ажралиб чиқишининг кучайишига сабаб бўлади. Бинобарин, бундай касбларни фақат терморегуляцияси яхши бўлган кишиларгагина, шунингдек, юрак-

томір системасида, нафас органларида касаллиги бўлмаган кишиларгагина тавсия этиш мумкин.

Учинчи группага ҳар хил ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг йиғиндиси характерли бўлган касблар киради. Тўқимачи касбини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Юраги, ўпкаси, эшитиш органлари, таянч ҳаракат аппарати касал бўлган (ёки касаллик аломатларига мойиллик сезилган), кўзи яхши кўрмайдиган кишилар учун бу касб тўғри келмайди.

Тўртинчи группа оғир ва зарарли меҳнат шароити билан боғлиқ бўлган касблардан иборатдир. Масалан, электр пайвандчи, пўлат қуювчи ва бошқалар ана шундай касблар қаторига киради.

Бизнинг давлатимиз ҳар бир кишининг соғлиғи тўғрисида ғамхўрлик қилади, касб касалликларининг олдини олиш бўйича тадбирлар тизимли амалга оширилади. Кичик мутахассисларга бир қатор енгилликлар яратиб берилган ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда касб-ҳунарларнинг рўйхати белгилаб чиқилган ва тасдиқланган. Мана шу рўйхатга кирган касбда ишловчи кишилар тегишли имтиёزلардан фойдаланадилар: улар учун қисқартирилган иш куни, қўшимча таътил, пархез таомлар, 45—50 ёшдан бошлаб пенсия билан таъминлашнинг ҳуқуқи ва бошқа шу сингари имтиёзлар берилган.

Бирор касб танланаётган вақтда тиббиёт кўрсаткичларининг тўғри келмаслиги энг аввало касаллик характери билан белгиланади. Танланган касбга сизнинг соғлигингиз тўғри келиш-келмаслиги ҳақидаги ҳулосани фақат шифокор бериши мумкин.

Бироқ, шуни ҳам назарда тутиш керакки, турли касалликларга организмнинг қаршилиқ кўрсатиш имкониятлари жуда катта бўлиб, одам ўзи севган касбини эгаллаш учун бутун ирода кучини ишга солиб касалликни енгиши мумкин.

Ҳар бир киши ёшлигидан бошлаб ўз саломатлиги тўғрисида ўйлаши, гигиена соҳасидаги билимларини, биринчи тиббий ёрдами кўрсатиш малақаларини эгаллаб олиши, соғлом турмуш тарзи билан яшашни ўрганиб оломи керак.

Организмни чиниқтириш, спорт билан шуғулланиш, меҳнат ва дам олиш, овқатланиш режимида рўя қилиш, ўз бўш вақтини оқилона ташқил этиш ва бошқа шунга ўхшаш тадбирлар жисмоний жиҳатдан бақувват ва соғлом бўлиб ўсишнинг зарур шартларидир. Соғлом бўлиб ўсишни естаган киши спиртли ичимликлар ичиш ва чекиш сингари ярамас одатлардан батамом воз кечиши керак,

албатта. Чунки улар организмга ниҳоятда зарарли таъсир кўрсатади: соғлиқни ишдан чиқаради, қизиқиш доирасини торайтиради, ақлий активликни пасайтиради ва ниҳоят, шахсни таназзулга олиб келади.

1. Касб танлаш вақтида нима учун саломатликни ҳисобга олиш керак?

2. Организм учун қандай ишлаб чиқариш омиллари ноқулай омиллар ҳисобланади?

Сиз танлаган касбдаги мутахассислар қандай меҳнат шароитида ишлашини аниқланг. У касбни қайси гуруҳга киритиш мумкин?

§ 5.3 Касбга яроқлилиқ

Касбга яроқлилиқ - одам билан унинг иши касби ўртасидаги ўзаро мувофиқликдир. Айни мана шу мувофиқлик бўлган тақдирдагина: «одам — касб» формуласини рўёбга чиқариш имкони туғилади. Мана шундай ўзаро муносабат хусусида тўхталиб ўтамиз.

Ҳар қандай кишининг ўзигагина хос бўлган муайян шахсий фазилатлар, хусусиятлар мавжуд бўлади. Танланаётган касбнинг шахсга нисбатан қўядиган талабларига мана шу шахсий сифатлар қай даражада мос келишига қараб одамнинг у ёки бу касбга яроқлилиги тўғрисида бир қарорга келиш мумкин.

Касбга яроқлилиқни тўрт хил даражага бўлиб, уларни бири-биридан фарқ қилиш мумкин.

1. Яроқсизлик (мазкур касбга яроқсизлик). У вақтинча ҳам бўлиши мумкин ёки амалий жихатдан рўёбга чиқмайдиган бўлиши ҳам мумкин. Кишининг саломатлиги ёмон бўлганда, у ёки бу соҳадаги ишга ўша кишининг соғлиғи, шифокорларнинг нуқтаназарига қараганда тўғри келмайди, деб топилган ҳолларда касбга яроқсизлик тўғрисида гапириш мумкин.

Танланган касбга соғлиқнинг тўғри келмаслиги хусусидаги ушбу гуруҳ тўғрисида биз бундан олдинги параграфда муфассал тўхталиб ўтган эдик. Лекин танланган касбга фақат соғлиқ эмас, балки бундан бошқа омиллар ҳам монелик қилиши мумкин. Гап шундаки, бутун бир гуруҳни ташкил этувчи бир қатор касблар одамга нисбатан жуда катта талаблар қўяди. У касбларга фақат махсус қобилиятга эга бўлган кишиларгина мувофиқ келиши мумкин. Агар кишида мана шундай махсус қобилият йўқ бўлса,

ушнинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди. Бундай ҳолларда кишидан ўз касбига нисбатан мутлақо яроқли бўлиш талаб қилинади, деб айтадилар.

Бажарадиган ишлари жараёнида одамларнинг соғлиғи ва ҳаёти учун хавфли бўлган, қутилмаган вазиятлар содир бўлиши эҳтимол тўтилган касблар (учувчи, хирург, энергосистемалар оператори ва бошқалар) вакиллари учун ўз касбига ана шундай мутлақо яроқли бўлиши шарт қўлланади. Санъат билан боғлиқ бўлган касблар тўғрисида ҳам худди мана шу гапларни айтиш мумкин: масалан, агар кишининг тасвирий санъат соҳасида ишлаш учун қобилияти бўлмаса, рассом, архитектор, ҳайкалтарош бўлиб етишиши амри-маҳолдир.

2. Яроқлилиқ (у ёки бу касб ёхуд гуруҳга яроқлилиқ). Касбга яроқлилиқнинг ушбу даражаси шу билан ажралиб турадики, бунда бирор соҳадаги меҳнатга нисбатан монелик қилувчи омиллар бўлмайди. Лекин айни маҳалда кишида мазкур касбга яққол кўзга ташланиб турган майллар ҳам бўлмайди. «Сиз мана шу касбни танлашингиз мумкин. Ажаб эмас, сиз шу соҳада яхши мутахассис бўлиб етишарсиз» - деб тасалли беришади, бу касбни танлаган кишиларга. Бу жиҳатдан касбга яроқлилиқ даражасини ҳам юқоридаги таърифдан билиб олиш мумкин.

3. Мос келиш (у ёки бу фаолият соҳасига одамнинг мос келиши). Бундай ҳолларда одамнинг айрим шахсий фазилатларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу фазилатлар муайян касб ёки касблар гуруҳи талабларига аниқ (шубҳасиз) мос келади. Масалан, бирор кишида муайян бир соҳада у ёки бу меҳнат объектига масалан, биология, техника ва ҳоказо объектларга нисбатан қизиқиш бўлиши ёхуд бирор соҳада ўзини амалий ишда синаб кўриш вақтида баъзи бир ютуқларни қўлга киритган кишилардаги мувофиқлик, ўз касбига мос келиш бунинг мисolidир. Касбга яроқлилиқнинг бу даражасидаги кишиларга нисбатан шундай деб мурожаат қилиш мумкин: «Сиз мана шу касбни танласангиз бўлади, сиз яхши мутахассис бўлиб етишингиз жуда мумкин».

4. Ҳавас (мазкур касбга, фаолият соҳасига). Ишга ҳаваси (рағбати) бўлган бундай кишини меҳнатчи сифатида инсон тараққиётининг мазкур босқичида касбга яроқлилиқнинг олий даражаси деб ҳисоблани мумкин. Бу ерда гап одамни бошқалардан ажратиб турадиган сифатлар тўғрисида бормоқда. Киши тахминан ўзи билан бир хил шаронгда ишлаётган ва ўқиётган тенгдошларидан

якқол ажралиб туради. Касбга яроқлилиكنнинг бундай даражасига куйидагича таъриф бериш мумкин: «Сиз фаолиятнинг шу соҳаси-да, ҳа, айна мана шу соҳада яхши мутахассис бўлиб етишасиз».

Касбга яроқлилик туғма сифат эмас. У меҳнат фаолиятида шаклланиб боради. Меҳнат жараёнида фақат касбий идрок, хотира ва тафаккур ривожланибгина қолмай, одамда муайян ҳулк-атвор типи ҳам, унинг жамоада ишлашга хос йўналиши ҳам, талабчанлиги ҳам, бурчни англаш ҳисси ҳам, шахснинг бошқа шу сингари фазилатлари ҳам ривожланиб боради.

Кўпчилиқ касбларда уларга яроқлилиқ масаласида одамга мутлақ талаблар қўйилмайди; унда етишмайдиган зарур фазилатлар, хусусиятлар, қобилиятлар ўрнини бошқаларини ривожлантириш ҳисобига қоплаш мумкин.

Одамда мавжуд бўлган барча фазилатларни касбий жиҳатдан қимматли, зарарли ёки нейтрал (халис) сифатлар деб бир неча турга ажратиш мумкинми? Йўқ. Гап шундаки, ҳатто энг оддий бирор касб тўғрисида гап кетганда ҳам касбий жиҳатдан ягона ва шубҳасиз қимматли фазилатлар тўғрисида гапириб бўлмайди. Мисол учун, кўп станокчи тўкувчилар касбини олиб кўрайлик. Уларнинг бир хиллари тез ҳаракат қилиш ҳисобига юксак натижаларга эришадилар, бошқалари эса эҳтиёткорлик, пухта ишлаш, ишнинг кўзини биллиш ҳисобига ютукка эришадилар, учинчи бир хиллари, эса, ишни бир маромда, бир хил суръатда ташкил этиш ҳисобига муваффақиятга эришадилар. Ходим қанчалиқ малакали бўлса, у ўзининг кучли томонларидан шунчалиқ кўпроқ, максимал даражада фойдаланади ҳамда ўзининг заиф томонларини енгиб, ҳар хил воситалар билан уларнинг ўрнини қоплайди. Натижада ишда такрорланмас индивидуал услуб вужудга келади. Шунинг учун ҳам: «Иш устасидан кўрқар»- деган доно мақол тўқилган.

Одамнинг ўз касбига яроқли эканини куйидаги асосий фазилатларига қараб белгиланади: фуқоралиқлик фазилатлари (масалан, диний эътиқод, ватанпарварлик, жамоатчилиқ, умумфойдаси учун меҳнат қилиш эҳтиёжи ва бошқалар); меҳнатсеварлик, меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, мазкур соҳадаги фаолиятга нисбатан ижобий кизиқиш ва майлларнинг мавжудлиги, ақл-идрокнинг кенг ва теранлиги, пухталиқ, интизомлилиқ, ўз-ўзини назорат қилишнинг ривожланганлиги, ташаббускорлик, саломатлигининг яхшилиги ва бошқа шунга ўхшаш сифатлар махсус қобилиятлар (масалан, пианино ва

роялларни созловчи киши учун мусикани тинглай олиш қобилиятининг яхши ривожланган бўлиши, Камолот ЁИХ етакчиси учун қўпчилик билан мулоқотга киришиб, тезда тил топишиб кета олиш қобилияти зарур ва хоказо).

Ўз касбингизга яроқлилиқ учун зарур бўладиган айрим фазилатларни ўзингиз мунтазам равишда шакллантириб боришингиз мумкин ва лозим (эътиқод, ҳалоллик, бурч ҳисси, жамоа бўлиб ишлаш ана шундай мунтазам равишда шакллантириб боришни талаб қиладиган фазилатлар ҳисобланади).

Биз ҳозир «одам касб» формуласидаги ўзаро алоқадорликнинг бир томонини қараб чиқдик. Энди одам учун касбнинг ўзи яроқсиз бўлиб қолиши мумкин бўлган ҳолат тўғрисида гаплашамиз. Буни қуйидаги мисолни қараб чиқиш орқали тушунтириш мумкин.

Конструкторлар қудратли юк кўтариш машинаси яратдилар, лекин буни қарангки, бу машинани бошқариш жуда оғир экан (тушириш, тормозлаш, тўхтатиш ричагини босиш, уни бир жойдан иккинчи жойга суриш учун ҳаддан ташқари катта жисмоний куч талаб қилинар экан). Бундай ҳолда кишининг, масалан, аёл кишининг бу машинада машинист бўлиб ишлаш касбига лойиқ эмаслиги тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, машинани бошқариш усулини ўзгартириш керак бўлади.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, одамнинг касбга яроқлилиги ўзгарувчан характеристикадир. Касбга яроқлилиқни шакллантириш бу фақат одамдаги муайян фазилатларни (масалан, ўз-ўзини тарбиялаш воситалари билан) ривожлантиришдангина иборат бўлиб қолмай, шу билан бирга меҳнат шароитини, ишлаб чиқариш воситаларини ўзгартиришни ҳам тақозо этар экан.

1. Кишининг касбга яроқлилиги тўғрисида унинг қандай фазилатларига қараб баҳо бериш мумкин?

2. Сиз касбга яроқлилиқнинг қандай турларини биласиз? Мутлақо яроқлилиқни талаб қиладиган касбларни санаб беринг?

3. Касбга яроқлилиқни шакллантириб бўладими? Мисоллар келтиринг.

4. Сиз ўзингиз танлаган касб учун қандай фазилатларни муҳим деб ҳисоблашингизни айтиб беринг?

§ 5.4 Касб танлашдаги онглилик ва мустақиллик

Меҳнат фаолиятининг бошлангич учун касб танлашда бу ишга онгли равишда ёндашмоқ ва уни мустақил равишда ҳал қилмоқ керак. Муайян иқтисодий туманнинг ходимларга бўлган эҳтиёжи, танланадиган касб талабларига кишининг қизиқиши, майллари, қобилияти, соғлиғи мувофиқ келиши, конкрет меҳнат соҳасида орттирилган амалий фаолият тажрибаси, меҳнат шароити каби муҳим омиллар ҳисобга олинсагина касбни онгли равишда танланган деб ҳисоблаш мумкин (5-расм).

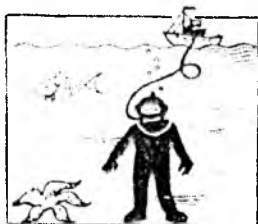
Касб танлашдаги мустақиллик деганда кишининг бу соҳадаги максимал дахлсизлиги, ўзининг ташаббускорлиги тўла намоён бўлиши тушунилади. Лекин бу, сиз ишни яхши биладиган, тажрибали кишиларнинг насиҳатларига қулоқ солмаслигингиз керак, деган маънони англатмайди, албатта. Бунда энг аввало оиладаги катта ёшли кишиларнинг фикрлари назарда тутилади. Баниарти, касб танлаш тўғрисидаги масалада сизнинг ва ота-оналарингизнинг фикри бир жойдан чиқса, бу яхши, албатта. Маъбодо бундай ҳамфикрлик бўлмаса, ўз имкониятларингизни чамалаб, сиздан каттароқ ёшдаги кишиларнинг фикр мулоҳазаларини таҳлил қилиб кўринг. Шундан кейин ўз танлаган касбингиз фойдасига ишончли далиллар келтириб фикрингизни ўзгартирмайсиз ёки сизга билдирилган эътирозлар ўринли бўлса, ўз қарорингизни ўзгартирасиз — бу масalani ҳал қилишда, албатта, ўзингиз мустақил бир фикрга келишингиз керак.

Мустақилликни ўжарлик билан аралаштириб юбормаслик керак. Мустақил одам, ўжар кишидан фарқли ўлароқ, кимнингдир унга берадиган маслаҳатлари ўзини тўғри йўлдан адаштириб қўяди, деб қўрқмайди, у ўша маслаҳатларнинг фойдасини тушунади, доно фикрларни ўзига қабул қилади. Июша-пиша бир хулосага келишни ўйламайди.

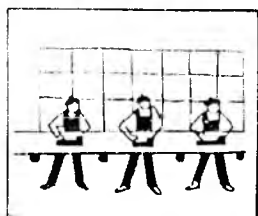
МОДДИЙ ШАРОИТЛАР

Иш хақи, дам олишга йўлланмалар, уй-жой билан таъминлаш ва бошқалар

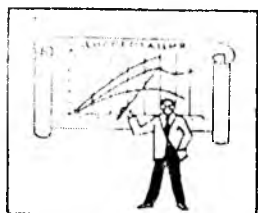
САНИТАРИЯ-ГИГИЕНА ШАРОИТЛАРИ

Хароратнинг кескин ўзгариши, намлик, шовқин, тебраниш, жисмоний зўриқиш, кўзнинг, кулокнинг толикиб чарчаши ва бошқалар

ПСИХОЛОГИК ШАРОИТЛАР

Хотиранинг самарали ишлаши, тафаккурнинг мустақил ва мослашувчан бўлиши кераклиги, иродавий сифатларнинг ривожланган бўлиши (дадиллик, сабр-тоқат, катъият, ўзини тута билиш) зарурлиги ва шу кабилар

ИЖТИМОЙ ШАРОИТЛАР

Касбий ва ижтимоий жихатдан ўсишга эришиш истиқболлари (разрядлар ва классларнинг оширилиши, илмий даража ёки унвон олиш, юқори лавозимга кўтарилиш), жамоага мослашиб кетиш

ГЕОГРАФИК ШАРОИТЛАР

Касбнинг қай даражада кенг тарқалганлиги: ҳамма ерда мавжудлиги ёки чекланганлиги.

5- расм. Меҳнат шaroитлари классификацияси

Касб танлашда онглилик ва мустақиллик одамнинг ўз кизиқиши, қобилиятлари, иродавий сифатларига ўзи реалистик баҳо беришини тақозо этади. Бундай ўз-ўзига баҳо бериш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун фан ўқитувчиларнинг, мураббийларининг фикрларига кулоқ солиш ва амал қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки ҳар бир педагог сизнинг хулқ-авторингиз, иш фаолиятингизни кузатиб бориб, кизиқишларингиз, майлларингиз характерингиз, қобилиятингиз ва меҳнатга қай даражада тайёр эканингиз тўғрисида ҳаммадан кўра яхшироқ фикр билдириши мумкин.

Онгли равишда касб танлаш деган гапнинг маъноси шуки, сизнинг ҳар бирингиз ўз имкониятларингизни жамиятимиз эҳтиёжлари билан, унинг ахлоқий принциплари билан таққослаб кўришингиз керак. Бунда фақат жамиятнинг бугунги кундаги эҳтиёжлари ва имкониятларинигина ҳисобга олиш билан чекланибгина қолмай, шу билан бирга мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштиришга қаратилган тадбирларини назардан қочирмаслик муҳимдир.

Мутахассисларнинг башорат қилишларига қараганда, сизнинг ҳар бирингиз ўз ҳаётингиз давомида 5-6 марта касбий билим ва малакаларни янгилашингизга тўғри келади. Бунинг учун эса мустаҳкам пойдевор умумий ўрта маълумот бўлиши керак. Айни мана шунда билимлар тизими ҳар қандай касбий фаолиятнинг негизини ташкил этади, умумий қобилиятларни ҳамда касбий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган фазилатларни ривожлантиришга ёрдам беради, ўнлаб турли машғулотларнинг тушунарли бўлишини, маҳоратни тез суръатлар билан ўстиришни таъминлайди, агар зарур бўлса фаолият соҳасини ўзгартириш имконини беради.

1. Касб танлаш тўғрисида ўйлаётган вақтда қандай асосий шарт-шароитларни, вазиятларни ҳисобга олмоқ керак?

2. Нима учун киши ўзининг бутун меҳнат фаолияти давомида ўз билимини, тақомиллаштириб, ўз қобилиятини ривожлантириб бориши лозим?

3. Ўзингиз мўлжаллаган касбни нима учун танлаганингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

§ 5.5 Ўз-ўзини тарбиялаш ва касб танлаш

Сиз ўзингизнинг бўлгуси касбингизни танлаш тўғрисида ўйлар экансиз, ўз кизиқишларингиз, майлларингиз, имкониятларингизга баҳо бера бошлайсиз. Худасе, сиз ўз фазилатларингизнинг мураккаб оламини тахлил қилишни ўрганасиз. Зеро ҳар бир киши ўзининг бўлгуси меҳнат йўли тўғрисида ўйлаётган вақтда бу фазилатларни эътиборга олмай қўймоғи йўқ.

Киши ўз устида ишлашни, ўз характерини, ирода кучини шакллантиришни, ўз касбий қобилиятларини ривожлантиришни истаса, ҳеч қачон кеч бўлмайди, лекин бу ишни ёшлик пайтидан бошлагани маъқул.

Абдулла Оринов ўз характери ва иродаси устида зўр бериб ишлашнинг ажойиб намунаси бўлиши мумкин. Доҳий ёшлик йилларида кишини ҳайратга соладиган даражада аниқ мақсадни кўзлаб ишлаганлиги ва ниҳоятда зўр иш қобилиятига эга бўлганлиги тўғрисида Э.Воҳидов бундай хикоя қилади: «У жуда ёш пайтидан бошлаб, ҳали мактабда ўқиб юрган йилларидаёқ қаттиқ меҳнат қилишга ўрганган ва умуман ҳар бир кунни ўзи тузиб чиққан қатъий жадвал асосида ўтказишга ўрганган эди. Бу жадвалга ўқиш ҳам, дарс тайёрлаш ҳам, китоблар мутолаа қилиш ҳам, дам олиш ҳам, сайр қилиш ҳам, турли ўйинлар билан машғул бўлиш ҳам киритилган эди. У ёки бу машғулот қанча вақт, яъни соат нечадан нечагача давом этиши жадвалда аниқ кўрсатилар эди. Ҳеч қандай куч ёки сабаб унинг ўзи томонидан белгилаб қўйилган иш тартибини ўзгартиришга мажбур қила олмади. Фақат янгидан пайдо бўлган оқилона ишларгина, унинг ўзига боғлиқ бўлмаган муҳим шароитларгина машғулотларини ўтказишдаги белгиланган изчилликни ўзгартиришни мумкин эди».

Бу ишдаги биринчи қадамни ўзидаги мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши зарур бўлган фазилатлар рўйхатини тузиб чиқишдан бошлаш керак. Шунингдек, ҳар бир киши фақат ўзигагина хос бўлган баъзи бир хусусиятларни йўқотишни ҳам, ўзгартиришни ҳам режалантиришни, ўзидаги салбий сифатлар ўрнига ижобий сифатларини ривожлантиришни, кўп машқ қилиши, меҳнатни ташкил этишнинг яна ҳам такомиллаштирилган усулларида, янгича иш режаларидан фойдаланмоғи керак ва ҳоказо.

Демак, киши ўзини-ўзи бошқаришни ўрганиб олиши учун биринчи галда ўзини билмоғи керак. Ўз эҳтиёжлари ва қобилиятига,

қизиқишлари ва ҳуқ-атвори мотивларига, изтироблари кечинмалари ва фикр-ўйларига онгли муносабатда бўлмоғи керак. Киши ўзининг ўзи фақат конкрет меҳнатдагина билиши мумкин, яъни меҳнат фаолиятининг талабларига ўзидаги билим, маҳорат ва малакалар мос келиш-келмаслигини текшириб кўриши, ўзининг жисмоний имкониятларига, ирода сифатларига, коллектив ичида ишлай олиш маҳоратига, одамлар билан муомала қилиш маданиятига чуқур баҳо бериши керак ва ҳоказо. Бундай ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини таҳлил қилиш натижаларини шахсий кундалик дафтарга ёзиб бориш фойдалидир, бу ҳар ким ўзига объектив баҳо бериш ҳамда ўз-ўзини такомиллаштириб камолга етказиб бориш реал режасини тузиб олиш имконини беради.

Мана, масалан, улуғ ўзбек ёзувчиси Мухаммад Юсуф тутган кунда-ликдан олинган қуйидаги баъзи бир фикрларни ўқиб кўринг: «Сен ҳар кун эрталаб туриб бутун кун бўйи нима ишлар қилишинг кераклигини ўзинг учун топишириқ тарзида ёзиб чиқ ва белгиланган ишларнинг ҳаммасини бажар. Ўз сўзингга амал қил. Башарти, сен бирор ишни қилишга киришган бўлсанг, ўзингдаги бутун куч-қувват ва қобилиятни мана шу ишни бажаришга қарат».

Ҳар ким ўзига, ўз қобилиятларига, ахлоқий сифатларига, хатти-ҳаракатларига танқидий баҳо бериши ўзи танлаётган касб талабларига ўз имкониятлари қанчалик мувофиқ келишини таққослаб кўриш имконини беради. Киши ўзига-ўзи паст баҳо қўядиган бўлса, бу унинг ўз имкониятларини рўёбга чиқаришига ҳалал беради, агар киши ўзига-ўзи ортиқ баҳо берадиган бўлса, бу аянчли оқибатларга, жамоа ўртасида келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ҳар бир киши ўз устида муваффақиятли иш олиб бориш учун интизомли бўлмоғи керак, яъни у белгиланган ахлоқ-одоб қоидаларига, машғулот тартибига бўйсунмоғи, олдиндан белгилаб қўйилган яшаш ва меҳнат қилиш тартиби талабларига қатъий риоя қилмоғи лозим. Мана, масалан, машҳур ўзбек педагоғи С.Р.Ражабов ўз ҳаётида қандай қоидаларга амал қилганлигини ўқиб кўринг:

«Мукаммал даражада вазминликка, жуда бўлмаганда, сиртдан вазмин бўлиб туришга эришиш.

Сўзда ва амалий ишларда ростгўй бўлиш.

Ҳар бир хатти-ҳаракатни пухта ўйлаб кўриш.

Қатъиятли бўлиш.

Агар зарурат бўлмаса, ўз ҳақингда бир оғиз ҳам сўз айтмаслик.

Вактни беҳуда ўтказмаслик, дуч келган ишни эмас, балки ўзи хоҳлаган ишни қилиш.

Хар қунн кечқурун ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ҳалоллик билан ҳисобот бериш.

Қилинган ишлар билан ҳам, ҳозир қилинаётган ишлар билан ҳам, энди қилинажак ишлар билан ҳам ҳеч қачон “мақтанмаслик”.

Характернинг, ирода кучининг аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда шакллантирилиши, бу сиз қандай касбни танлашингиздан қатъи назар, бозор иқтисодиётининг истаган бир соҳасида муваффақиятли равишда ишлаш учун зарур бўлган шахсий сифатларни ривожлантиришнинг таркибий қисмидир.

Сиз ўзингиз танлаган бўлгуси касбингизга яроқлилиқни шакллантириш учун ўзингизда ривожлантириб боришингиз лозим бўлган сифатлар рўйхатини тузишга ҳаракат қилиб кўринг.

VI БОБ. КАСБ ТАНЛАШ ОМИЛЛАРИ

§ 6.1 Касбга доир режа

Қўлланманинг бундан аввалги бўлимларидан сиз касблар классификацияси нималигини билиб олдингиз, касб танлаш формуласини қандай тузиш, ўз қизиқишларингиз, майлларингиз, қобилиятингиз қандайлигини билиб олиш, бу фазилатлар сиз танлайдиган касб қўядиган талабларга қанчалик мувофиқ келишини таққослаб кўриш тўғрисида тасаввур ҳосил қилдингиз. Амалий машғулотларда, ижтимоий фойдали, ишлаб чиқариш меҳнати билан шуғулланган вақтингизда сиз конкрет меҳнат фаолиятида ўз кучингизни синаб кўриш имконига эга бўлдингиз. Хуллас, сиз энди бирор тўплаган тажрибангизни касб танлаш масаласини ҳал қилиш вақтида ишга солиб, ундан фойдаланишингиз мумкин.

Энди сиз ўз меҳнат фаолиятингизни яқин келажакда ва узок истикболда қандай тасаввур этишингизни қўғозга туширишга, яъни шахсий касбга доир режангизни тузиб чиқишга ҳаракат қилинг.

Албатта касбга доир планнинг ягона бир шаклини тавсия этиш қийин унинг мазмуни ҳам, тузилиш йўли ҳам кишининг ақл идрокига, унинг умумий билим савиясига, эътиқоди ва бошқа кўп нарсаларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун биз мана шу айтилган омилларнинг фақат энг асосийси устида режада, албатта, кўрсатилиши шарт бўлган омил тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Кўзда тутилган асосий мақсад режанинг негизини ташкил этиши керак, яъни унда нима иш билан шуғулланиш, ким бўлиб етишиш, умумхалқ ишига қандай ҳисса қўшиш, бу ишда кимларга тенглашиш ўз аксини топмоғи керак. Шундан кейин мазкур мақсадга эришмоқ учун ҳар бир киши ўз имкониятларига: қизиқишлари, майллари ва қобилиятларига, саломатлигига, иродавий сифатларига, реал баҳо беришга ҳаракат қилиб кўриши зарур.

Касбга доир режа тузиш вақтида мақсадга эришиш йўллари ва воситаларини: ўз кучини қаерда ва қандай қилиб синаб кўриш мумкинлигини, керакли маълумотни қайси таълим муассасаридан олиш мумкинлигини, касб маҳоратини қандай қилиб ошириш мумкинлиги ва ҳоказоларни белгилаб олиш керак.

Ўз мақсадингизга етишиш йўлида учраши мумкин бўлган қийинчиликларни ҳам олдиндан кўра билиш керак, бу беҳуда изтироб чекишнинг олдини олиш ва мабодо зарур бўлиб қолса, танланган касбни бошқаси билан алмаштириш имконини беради.

Касбга доир режада кишининг ўз-ўзини тарбия қилиш дастури: касбний жиҳатдан муҳим бўлган қандай фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, ўз соғлиғини қандай қилиб мустаҳкамлаш мумкинлиги ва бошқа шу сингари тадбирлар ҳам ўз ифодасини топиши керак. Ўз билимини мустақил ошириб бориш ўз устида ишлан масалаларига ҳам: қандай адабиётни ўқиш, қандай тўғарақларда ёки кизиқиш бўйича тузилган гуруҳларда шуғулланиш, қандай кўргазмаларни бориб кўриш сингари масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилиши лозим.

Шундай қилиб, ўзингиз кўриб турганингиздек, шахсий касбга доир режалар яхши ва ҳар томонлама ўйланган бўлиши керак, уларни тузиш вақтида ҳар бир киши мустақиллик кўрсатиши ва масъулиятни ҳис этиб туриши лозим.

Тузилган касбга доир режага вақт-вақти билан мурожаат қилиб туриш керак бўлади. Қизиқишлар чуқурлашиб, касб тўғрисидаги билимлар ортиб, амалий фаолият соҳасида муайян тажриба тўпланганига қараб режа ҳам ўзгариб бориши, у анча реал режага айланганлиги мумкин.

Қуйида мисол тариқасида касбга доир режанинг фрагменти қандай ўзгариб бориши мумкинлигини келтириб ўтамиз. Бу ўзини қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш билан боғлиқ бўлган ишга бағишлаган кишининг режасидир:

- биология ва қишлоқ хўжалик экинлари (сабзавотчилик) агротехникасига оид адабиётларни ўқиб-ўрганиш;

- биология ва қишлоқ хўжалик экинлари агротехникасига доир қизиқарли китоблар ва мақолалар номини тўплаб картотека тузиш, мазкур масалага доир китобларни йиғиб кутубхонача ташкил этиш;

- ўқувчилар фермер далаларида ишлаб, мўл ҳосил олинишига эришиш;

- сабзавот экинлари етиштириш соҳасидаги иш тажрибалари юзасидан жамоа фермерлардан, илмий муассасаларнинг ходимлари ва олимларидан топшириқлар олиш учун улар билан алоқа ўрнатиш;

- бошқа мактабларнинг ёш табиатшунослари билан тажриба алмишиш.

1. Касбга доир режа деганда сиз нимани тушунасиз?
2. Касбга доир режани тузиш вақтида қандай талабларга амал қилиш зарур?
3. Касбга доир ўз шахсий режангизни тузиб чиқинг, уни ота-онангиз, ўқитувчиларингиз, ўртоқларингиз билан бирга муҳокама қилинг.

§ 6.2 Касб танлашда учрайдиган хатоликлар ва қийинчиликларнинг асосий сабаблари

Тўғри касб танлаш бу осон ишлардан эмаслигини энди ўзингиз ҳам биласиз. Демак, касбни шундай танлаш керакки, келгусида бажарадиган ишингиз ўзингизда қониқishi ҳосил қилсин ва жамиятга фойда келтирсин.

Бирданига юксак ёки олий малакали касбни назарида тутиб иш кўриш керак. Ҳар қандай фаолият соҳасида маҳоратнинг дастлабки босқичларидан муваффақиятли ўтган кишилар меҳнатда юксак натижаларга эришадилар. Масалан, кимки дастлаб кичик мутахассис бўлиб ишлаган бўлса, у яхши муҳандис бўлиб етишини мумкин, кимки ўз вақтида тиришқоқ бўлган бўлса ва ишининг барча нозик томонларини билса, ўша киши яхши раҳбар бўлиши мумкин.

Сиз В.Джанибеков, Э.Воҳидов сингари машҳур кишиларнинг номларини яхши биласиз. Лекин улар ўз ҳаёт йўлларини фабрика- завод шогирдликдан бошлаганликларини биласизми?

Мана яна бир мисол. Асакадаги «ЎзДЭУавто» деб аталган ишлаб чиқариш бирлашмаси коллективни ўртасида шу заводнинг бош директори, Узавтопром раиси, А.Парпиев алоҳида ҳурматга сазовордир. У ўзининг меҳнат соҳасидаги мустақил ҳаётини мана шу заводда слесарга шогирдликдан бошлаган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мана шунинг учун ҳам сизнинг ҳар бирингиз келгусида ўз ишининг ҳақиқий устаси бўлган кишилар бўлиб етишиш учун ўз меҳнат фаолиятингизни нимадан бошлаш тўғрисида жиддий ўйлаб кўрмоғингиз керак.

Касблар нуфузли ва нуфузсиз бўлади деган хато тушунча. Бир қатор касблар хусусида айрим одамлар нотўғри тасаввурда бўладилар. Уларнинг фикрича, меҳнат фаолиятининг баъзи бир муҳим турлари эътиборга сазовор бўлмаган, нуфузсиз касб ҳисобланармиш, бу сохта, асоссиз тушунчадир. Сизнинг ўзингиз ҳам яхши биласизки, бизнинг мустақил давлатимизда ҳар қандай меҳнат муҳим ва ҳурматга сазовордир.

«Шериклардан оркада колмаслик учун» касб танлаш. Тўққизинчи синфни битирган болаларнинг кўпчилик қисми ўртоқлик ёки дўстлик принципи бўйича касб танлайдилар, фақат бирга бўлишни мақсад қилиб ўқишга, ишга қирадилар. Хўш, бу яхшими ёки ёмонми?

Агар дўстларнинг қизиқишлари, майллари, қобилиятлари бир хил касб соҳасидаги фаолиятга мос келиб қолган ҳолларда бу яхши, албатта. Лекин уларнинг бирортаси «шериклари шу касбни танлагани учун» бундай қилган бўлса, у ҳолда ёмон, албатта. Бундай ҳолларда одатда киши афсусланиб қолади ва орадан узок вақт ўтгач, баъзан эса машаққатли сарсонгарчиликдан кейин дастлабки танлаган касбни ўзгартиришга мажбур бўлади. Албатта, би-рор жойда ўртоғинг билан ёнма-ён ишлашга нима етсин. Лекин ҳар бир киши ўз меҳнат йўлини танлар экан, энг аввало, шу касб мен ишлай оладиган соҳамикан, бу ишни эплай олармиканман, шу касбга мос келармиканман, шу соҳада ишласам қандай натижаларни қўлга киритаркиман? деган саволлар тўғрисида ўйлаб кўрмоғи керак.

Бирор касб эгаси бўлган кишига қаратилган муносабатни касбнинг ўзига кўчирish. Кўпинча шахсан бир кишига иззат-хурматда бўлиш ёшларда шу кишининг касбини эгаллаш истагини пайдо қилади. Хўш, шундай қилиш тўғрими? Йўқ, ҳар доим ҳам шундай қилиш ўзини оқлайвермайди. Масалан, сизга ўртоғингизнинг катта акаси жуда ёқади. У акли, зукко, қувнок ва эппил йиғитнинг касби геолог ва сиз ҳам ҳар бир ишда унга ўхшашга ҳаракат қиласиз ва ўзингиз ҳам геолог бўлмоқчисиз. Эҳтимол, бундай қилиш, яъни геолог бўлиш ёмон эмасдир. Бироқ, бир одамга тақлид қилиб, ўшанга ўхшаган киши бўлиш орзусини касб танлаш учун етарли даражадаги асос деб ҳисоблаб бўлмайди. Бу ерда энг аввало геолог меҳнатининг ўзига хос-хусусиятларини ҳисобга олмоқ керак. Бу эса анча қийин ишдир. Геолог узок муддат зўр машаққат чекиб кидирув, кузатиш ишларини олиб боради, ўз уйидан узокда бўлган жойларда ойлаб қолиб кетиб ишлашга, ишлаганда ҳам баъзан ниҳоятда оғир иқлим шароитларида ишлашга, ниҳоятда нозик ўлчаш, ҳисоблаш ишлари билан шуғулланишга, битта кидирув ишини ҳар хил жойларда такрорлашга тўғри келади. Худди мана шу иш шароитини унутмаслик, касб танлаётганда энг аввало у ёки бу касб вақилига бўлган шахсий ҳурмат-эҳтиромгагина асосланмасдан, энг аввало, ўша касбнинг юқорида айtilган ўзига хос-хусусиятларига асосланиш керак.

Касбнинг фақат ташқи ёки хусусий бир томонига қизиқиш. Сизларнинг қўпчилигингиз учувчилик касбини қўпинча жасоратлар билан, одатдан ташқари катта тезликда парвоз қилиш билан, қаҳрамонона қидирув экспедициялари билан боглиқ ҳолда тасаввур қиласиз. Учувчининг кундалик меҳнатига ҳос бўлган ҳусусиятлар тўғрисида жуда оз нарса биласиз, албатта. Учувчи энг аввало, ўзини катъий режимга бўйсундира олиши, узоқ муддат давом этадиган асосий нагрузкаларга чидамли бўлиш зарур, авария ҳолатига тушиб қолган кезларда ўзини йўқотиб қўймаслиги, ўзига ишониб топширилган техникани аъло даражада билмоғи лозим. Шунинг учун касб танлашга жиддий муносабатда бўлиш ўша касб тўғрисида ҳар томонлама билимга эга бўлишни тақозо этади.

Ўқув предметининг касбга тенглаштирилиши. Ҳар бир ўқув предмети заминида жуда катта ва қўп миқдордаги конкрет ишлар ётади ва касб танлаётганда буни унутмаслик керак. Масалан, агар сиз адабиёт фанига қизиқсангиз ва ўзингизнинг бутун ҳаётингизни шунга бағишлашни истасангиз, у ҳолда сиз мазкур предмет заминида қандай реал касблар, машғулотлар туришини билиб олмоғингиз керак. «Умуман адабиётчи» деган тушунча бўлмайди, балки адабиёт ўқитувчиси, газетанинг адабий ходими, наприёт редактори, тадқиқотчи-адабиётшунос, кутубхона китоб фондидининг ходими, кутубхоначи, библиограф ва бошқа шунга ўхшаш касблар мазжуд. Сиз мазкур касб вакиллариининг меҳнати билан муфассал танишиб чиққанингиздан кейин, эҳтимол, адабиётга бўлган муҳаббатингиз - бу фақат шунчаки китобхон қизиқиши экан, деган хулосага келишингиз мумкин. Бу қизиқиш юқорида санаб ўтилган касблардан бирортасини реал тарзда эгаллаб олиш билан мутлақо боглиқ бўлмаслиги мумкин. Ҳар қандай касбдаги киши ҳам китобни севиши, ўзининг бўш вақтларида китоб ўқиши мумкин ва лозим.

Агар сиз математикани севсангиз, яна барибир тегишли ўқув юртини тамомлаганингиздан кейин ушбу ўқув предмети билан қандай меҳнат машғулооти боглиқ бўлиш, тўғрисида ўйлаб кўрмоғингиз керак. Жумладан, бу соҳадаги кишилар оператор-дастурчи, математика ўқитувчиси, инженер, илмий ходим бўлиб ишлашлари мумкин.

Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатнинг характери тўғрисидаги эски тушунчалар. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш даврида қўпгина касблар бўйича меҳнатнинг мазмуни тез ўзгариб бормоқда. Касблар, айниқса, ишчи касблар

моддий жиҳатдан мураккаб техника билан қуролланмоқда. Бу эса меҳнат унумдорлигини ва меҳнат маданиятини анча юксак даражага кўтаради. Ишчилар меҳнати қўл меҳнатидан, жисмоний меҳнатдан, куч ишлатиладиган меҳнатдан тобора кўпроқ озод бўлиб бормоқда. Шунинг учун кичик мутахассис фан асосларини, техника, технология, иқтисодиётга ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича юқори билимга эга бўлиши керак.

Мана, фақат биргина мисол. Ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, поток автомат линиялар, рақамли дастурлар билан бошқариладиган станоклар, робот техникаси комплексларининг жорий этилиши ремонтчи-слесарь меҳнатининг характерини сезиларли даражада ўзгартириб юборди. Автомат линиялар ва агрегат станокларининг созловчилари эндиликда айрим станокларни эмас, балки хилма-хил машиналардан иборат мураккаб комплексни созилаб ишга туширишлари керак. Бу улар меҳнатини инженер меҳнатига яқинлаштиради (албатта, ишчи ўз устида доимий равишда ишлаб, ўз малакасини муттасил ошириб борган тақдирдагина бунга эришиш мумкин).

Амалий жиҳатдан олганда, вақти келиб барча касблар ҳам ўз қиёфасини ўзгартиради. Гоҳо шундай ҳам бўладики, касбнинг номи эскича қолгани билан унинг мазмуни мутлақо янги касбий меҳнат характерига эга бўлади. Мана шунинг учун ҳам касбнинг айна ҳозирги замон қиёфаси тўғрисида имкони борича кўпроқ билимга эга бўлишга ҳаракат қилиш лозим.

Касб танлаш вақтида ўзининг жисмоний хусусиятларини, муҳим камчиликларини билмаслик ёки уларга етарли баҳо бермаслик. Сиз биласизки, организмнинг у ёки бу хусусиятлари туфайли, соғлиқнинг унча яхши бўлмаслиги сабабли кишига бир қатор касблар тўғри келмаслиги мумкин. Бунда ўша одам касбни эгаллаб олишга қодир бўлмаганлиги учун эмас, балки ўша касбда ишлаш унинг соғлиғига ёмон таъсир қилиши мумкинлиги учун ҳам унга бу касб тўғри келмайди.

Ўз қобилиятларини ва касб танлаш сабабларини яхши билмаслик. Ўз-ўзини, ўз шахсий хусусиятларини билиш, ўз қобилиятларига реал баҳо бера олиш мураккаб вазифадир. Уни қандай қилиб яхшироқ амалга ошириш мумкин? Биринчидан, киши ўз қобилиятларини ўрганишга уриниб кўриши керак. Иккинчидан, мана шу қобилиятларини ўзининг бўлажак касби талаблари билан таққослаб кўриши керак. Ўз қобилиятларини ўрганиш билан

чекланиб қолмай, уларни турли йўналишдаги фаолиятда синаб кўрмоғи лозим. Бунда хулоса чиқаришга шошилмаслик керак. Шунинг эътиборига эриштириш керакки, меҳнатсиз, ирода кучининг сарф килмасдан туриб, ҳеч қандай натижага эришиб бўлмайди. Ҳатто ўзининг севган иши ҳам сабртоқатни, зўр бериб ишлашни, мураккаб, қўйилмаган вазиятлардан йўл топиб чиқиб кетиш учун ҳаракат қилишни, уринишни талаб қилади.

1. Касб танлашда қандай сабаблар ҳаттоларга олиб келади?

2. Сиз ўз меҳнат йўлингизни белгиллаб олиш вақтида қандай қийинчиликларга дуч келмоқдасиз?

3. Касб танлаш вақтида бондан кечирган ҳато ва қийинчиликларингизни ўз ўртоқларингиз билан муҳокама қилинг.

4. Бу ҳато ва қийинчиликларнинг енгиб ўтиш йўллариини белгиллаб олинг.

§ 6.3 Касблар бўйича консултация

Сизнинг ҳар бирингиз касбга доир режа тузини ва уни амалга ошириш вақтида бир қатор проблемаларга дуч келасиз: касб танлаш формуласидан конкрет касбнинг ўзинга қандай ўтиш мумкин? Ўша касбга ўзингиз яроқли эканлигингизни қандай қилиб билиш мумкин? Ўз-ўзини тарбиялаш режаси қандай тузилади? — деган саволлар пайдо бўлади. Мана шу проблемаларнинг ҳал этилишига касблар бўйича консултация ёрдам беради.

Касблар бўйича консултация— ёшларга касб танлашда ёрдам бериш мақсадида мутахассислар (психологлар, врачлар, педагоглар ва бошқалар) нинг маслаҳатлари ва тавсияларидир. Бизнинг мамлакатимизда шаҳарларда ва вилоят ва туманларда касблар бўйича консултация, яъни касбга йўналтирувчи тахис марказлари ташкил этилган, корхоналарда, ўқув юртларида, мактаблараро техник марказларда ва мактабларда касблар бўйича консултация пунктлари, касбга йўналтириш хоналари тузилган.

Касблар бўйича консултациянинг бир неча тини мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарк қилади (6-расм).

Ахборот берувчи касб консултацияси танланган касбнинг мазмунини билан кишини иложи борида чуқурроқ таништиришга қаратилгандир. У сизни ўша касб одамнинг сифатларига қандай талаблар қўйиши билан таништиради, шунингдек, бу касбни қаерда, қандай қилиб ўрганиш йўллариини, ишга жойлаштиш имкониятларини

тушунтириб беради, шу консултациянинг ўзида сиз касб маҳоратини ошириш йўллари тўғрисида ҳам кўпгина маълумотларни билиб олишингиз мумкин.

Одатда бундай консултацияни сиз танлашингиз мумкин бўлган касбда узоқ вақтдан бери ишлаётган тажрибали мутахассислар ўтказадилар.

Ташхиз касб консултацияси кишини ҳар томонлама ўрганиш асосида ундаги қизиқишлар, майиллар, қобилиятлар ҳамда шахсдаги касб жиҳатидан муҳим бўлган айрим сифатларни аниқлаб ўрганишга қаратилгандир. Бундай консултациядан мақсад фаолиятнинг қандай соҳасида сиз муваффақиятли ишлашингиз мумкинлигини, яъни сиз қайси соҳада жамият учун максимал фойда келтиришингиз мумкинлигини ҳамда ўз меҳнатингиздан мумкин қадар кўпроқ қониқиш ҳосил қилишингизни олдиндан белгилаб беришдан иборат (7-расм).

Диагностик касб консултациясини психологлар ўтказадилар. Улар шахсни ўрганишнинг анкета тўлдириш, тестлар билан синаш сингари ҳар хил методларини қўллайдилар. Сизнинг орангизда бирор фаолият турига аниқ қизиқиши бўлмаган ўсмирлар учун ҳам мана шундай консултация зарур. Бироқ, ҳар хил анкеталардаги саволларга жавоб беришнинг ўзи етарли ва психолог ЭҲМ ёрламида ким бўлишингизни аниқ айтиб, қўлингга рецепт тутқади. Деб ўйламаслик керак. Чунки ҳатто шахс хусусиятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилганидан кейин ҳам қандай касбни танлаш тўғрисида бир фикрга келиш қийин. Бу ерда гап фақат бир-бирига яқин бўлган жуда кўп касблар доирасида бориши мумкин. Сиз эса ана шу касблардан бирини ўзингиз мустақил равишда танлаб олишингиз керак.

6- расм. Касб маслаҳатининг типлари

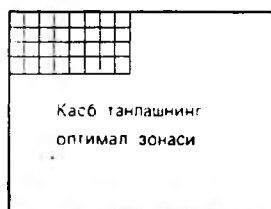
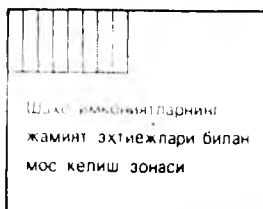
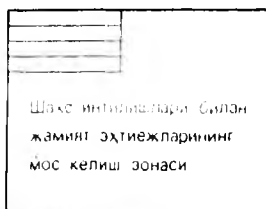
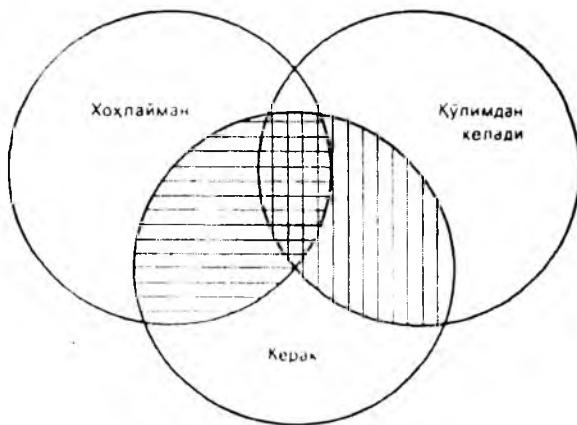
Тиббий касб консультацияси одамнинг саломатлиги у танлаган касб талабларига қай даражада мувофиқ келишини аниқлаб олишга ёрдам беради. Агар сиз мўлжаллаётган касб қандайдир бир сабаб билан соғлигингизга тўғри келмайди, деб танилгудек бўлса, у ҳолда врач сизга бошқа бир касбни, яъни сизнинг қизиқиш ва майлларингизга яқин бўлган, соғлигингизга зарар етмайдиган касбни, яъни сизнинг қизиқиш ва майлларингизга яқин бўлган, соғлигингизга зарар етмайдиган касбни танлашни тавсия қилади. Масалан, айтайлик, сиз ўз ҳаётингизни авиация билан боғлиқ бўлган касбга бағишламоқчисиз. Лекин сизнинг кўзингиз унчалик ўткир эмас, бундай ҳолларда консультант-врач, учувчилик касби сизга тўғри келмайди, лекин сиз авиатехник, авиаконструктор ва бошқа шунга ўхшаш касбларни бемалол танлашингиз мумкин, деб маслаҳат беради.

Тузатиш киритувчи касб консультацияси одам бир касбни танласаю, лекин унинг реал имкониятлари ва қобилиятларига ўша касб мувофиқ келмаган ҳолларда зарур бўлади. Бундай вазиятда касбий режани қайтадан кўриб чиқиш ёки унга аниқлик киритиш зарур бўлиб қолади.

Айтайлик, шахсни ўрганиш вақтида олинган маълумотлар асосида консультант сизга бошқа бир касбни танлашни тавсия этади. У билан бирга сиз янги касбга доир режа тўғрисида ўйлаб кўрасиз. Бўлгуси касбингизнинг бўлажак босқичларини белгилаб olasiz.

Мабодо, сизнинг касбий режаларингиз бошқа кишиларнинг, масалан, ота-онанингнинг нистаклари билан мос келмай қолса, у ҳолда консультант бу проблемани ҳам ҳал қилишга уриниб кўради.

Юқорида санаб ўтилган касблар бўйича консультациянинг типлари бир-бири билан ўзаро маҳкам боғлиқдир. Тиббий касб консультациясида маълумотнома-ахборот бериш характеридаги ва тузатиш киритувчи характердаги элементлар мавжуд бўлса, ташхис касб консультациясида тиббий касб консультациясининг элементлари учрайди ва ҳоказо. Бунда энг муҳими – ҳар қандай касб консультацияси сизга ўз индивидуал хусусиятларингизни яхшироқ билиб олишда, ўз олдингизга қўйган мақсадга эришиш учун қандай фазилатларни ривожлантириб ва ўрнини тўлдириб бориш зарурлигини аниқлаб олишда ёрдам беради.

7- расм. Касб танлашнинг оптимал шартлари

Агар сиз касблар бўйича консалтация олишни истасангиз, бунга сиз олдиндан тайёргарлик кўриб боришингиз керак: ўзингизни қизиқтирган саволларни ўйлаб кўришингиз керак, касб танлаш бўйича ўқитувчиларингиз берган маслаҳатларга ҳам қулоқ солиб мулоҳаза қилиб кўришингиз зарур; бу масаланинг психологик томони ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга сиз ҳар бир маслаҳатга диққат-эътибор билан қарашингиз ва бундан тўғри, пухта ҳулосалар чиқариб олмагингиз керак.

1. Касблар бўйича консалтациянинг вазифалари нималардан иборат?

2. Касблар бўйича консалтациянинг қандай типлари мавжуд?

Сиз касблар бўйича консалтант билан бирга муҳокама қилмоқчи бўлган масалаларни ўзингиз учун аниқлаб чиқишга ҳаракат қилинг.

§ 6.4 Касб характеристикаси — профессиограмма

Тўғри касб танлаш меҳнатнинг мазмуни, характерини иложи борида кўпроқ билишни ҳамда бўлгуси меҳнат фаолияти жараёнидаги муносабатлар хусусида иложи борида тўлароқ маълумотга эга бўлишни тақозо этади. Ўқув машғулотлари, синфдан ташқари олиб бориладиган турли иш формалари, ижтимоий фойдали, ишлаб чиқариш меҳнати, мутахассислар билан бўладиган учрашув-суҳбатлар, адабиётларни мустақил равишда ўрганиш ва бошқа шу сингари тадбирлар касб тўғрисида тегишли билимга эга бўлиш манбаидир.

Касб тўғрисидаги энг муҳим манбалардан бири профессиограмма ҳисобланади. Профессиограмма - касбга бериладиган характеристика бўлиб, ўша касб одамнинг шахсий фазилатлари: ақлий, психологик, жисмоний ва бошқа фазилатларига қўядиган асосий талабларни ўз ичига олади.

Барча профессиограммалар тахминан қуйидагича схема асосида тузилади:

касбнинг номи;

касбнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги аҳамияти ва ўрни;

меҳнатнинг тури: қўл меҳнати, механизациялаштирилган, автоматлаштирилган меҳнат;

меҳнат предмети ва маҳсулоти;

иш бажариш учун зарур бўлган билим ва маҳорат;

иш шароитлари, иш жойи;
меҳнат тартиби (сменалик, бир хиллик ва шу кабилар) ва дам
олиш тартиби;

касбнинг соғлиққа тўғри келмаслиги ҳақида тиббий хулосаси;
шахснинг продавий, ишчанлик ва бошқа фазилатларига
қўйиладиган талаб бар;

касбнинг шахсага унинг умумий маданият даражасининг
шаклланишига, ақлий қobiliятларининг ривожланишига,
характерига ва шу каби сифатларига кўрсатадиган таъсири;

касб ўрганиш йўллари, таълим муассасаларининг
характеристикаси ва уларга кириш шартлари;

касбий ўсиш истиқболлари;

турдош касблар.

Ҳар бир ўсмир ўз меҳнат йўли қандай бошланиши тўғрисида
ўйлар экан, ўзи учун мўлжалланаётган касбнинг
профессиограммасини тузиб чиқиши фойдали бўлади. Бундай иш
унга ўзининг бўлажак касби тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб
олиш, ўша касбга ўзининг касб жиҳатидан қай даражада мос
келишини баҳолаш имконини беради. Профессиограмма тузиш сиз
ўзингизда шакллантиришни ёки ривожлантиришни зарур деб
хисоблаётган касб жиҳатидан муҳим сифатларни белгилаб олишга
ёрдам беради (улар профессионал режага асос қилиб олинмоғи
керак). Профессиограмма тузаётган вақтда «Касблар олами»
энциклопедиясидан олинган мақолалардан, ҳар хил справочник
нашрларидан фойдаланиш мумкин. Амалий характердаги оид баъзи
маълумотларни буюртмачи корхона мутахассислари билан ёки
касбий консультант билан ўтказиладиган суҳбатлардан олиш
мумкин.

Қўйида мисол тариқасида икки касб: «Станоклар ва автомат
линияларининг соловчиси», «Мелнорация ишлари механизатори»
касбларининг профессиограммаси келтирилган.

Станоклар ва автомат линияларининг соловчиси

Соловчилик касби — энг янги ва истиқболли касблардан
биридир. У sanoатда мураккаб автомат ва ярим автомат ускуналар
билан бир вақтда пайдо бўлди. Автоматлаштирилган ишлаб
чиқариш шароитида бу касбнинг аҳамияти доимий равишда ортиб
бормоқда.

Созловчининг ишлаб чиқаришдаги асосий вазифаси — станокларни ва автомат линияларини маълум бир турдаги маҳсулотларга ишлов беришга тайёрлашдан иборатдир. Созловчи деталларга синов тарикасида ишлов бериш тадбирини амалга оширади, асбоб-ускуналарнинг ишини кузатиб боради. Берилган ўлчамлардан қандайдир чекинишни сезганда созловчи машинанинг каери бузилганлигини аниқлайди ҳамда ўз билими, маҳорати ва малакаларига таянган ҳолда у камчиликларни йўқотиб машинани тузатади. Шунингдек, у турли хилдаги ремонт ишларида, ускуналарни синаш тадбирларида қатнашади, ҳар хил тиндаги станокларни, контрол автоматларни, автомат линияларининг транспорт қурilmаларини созлаб беради, роботларни созлайди. Станокларни созлаш билан боғлиқ бўлган тегишли ҳисоб-китоб ишларини бажаради.

Станоклар ва автомат линияларининг созловчиси юксак даражада техник билимга ва яхши хотирага эга бўлиши керак.

Турли-туман техник вазифаларни ҳал қилиш зарурияти билан боғлиқ бўлган ишларни бажараётган созловчи учун маънавий жиҳатдан тўғри ўйлаш ва ижодий фикрлаш ҳолати муҳим аҳамиятга эгадир. Ускуналардаги бузуклик кўзга яққол кўриниб турмаслиги сабабли одатда кузатувчанлик ва ҳушёрлик билан иш юритадиган созловчилар ўз ишида ижобий натижаларга эришишлари мумкин. Шунингдек оғир вазиятлар вужудга келиб қолганда сабр-тоқатли бўлиш, пухта ишлаш ва ўзини йўқотиб қўймаслик ҳам муҳимдир.

Созловчилар машинасозлик, озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналарида ва бошқа шунга ўхшаш жойларда меҳнат қиладилар.

Бу касбни касб-ҳунар коллежларида ўрганиш мумкин. Бу соҳада билим олишни эса машинасозлик касблари бўйича олий таълим муассасаларида давом эттириш мумкин.

Машина ва ускуналарни созловчи, дастур билан бошқариладиган станокларнинг оператори, техник-механик касблари турдош касблар ҳисобланади.

Мелиорация ишлари механизатори

Мелиорация ишлари ерларнинг ҳолатини тубдан яхшилашга қаратилган. Бу табиий шароитлар комплексини кишлоқ хўжалиги

учун зарур бўлган йўналишда ўзгартириш, янги ерларни кишлок хўжалик учун фойдаланишга киритиш, мамлакатнинг турли туманларида кишлок хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун энг қулай имкониятларни вужудга келтириш деган сўздир. Ҳозирги вақтда деярли барча мелиорация ишлари механизациялантирилган.

Механизатор ер қовлаш машиналари тиркалган трактор агрегатларида, экскаваторларда ва грейдерларда хилма-хил тупроқ ишларини бажаради. Сунъий суғориладиган далаларда у насосли, ёмғир ёғдирадиган ва бошқа шунга ўхшаш гидротехника ускуналари билан ишлайди. Машиналарни ишга тайёрлаб қўйиш, уларни артиб, тозалаб туриш, айрим механизмларни текшириш ва созлаб қўйиш сингари ишлар механизаторнинг вазифасидир.

Барча мелиорация ишлари технологик карталар бўйича ўтказилади. Механизаторнинг вазифаси технологик картани диққат билан тез ва аниқ ўрганиб чиқишдан ҳамда ўз ишини режалаштиришдан иборатдир. У тупроқнинг ташқи белгиларини ва хусусиятларини билиши, техниканинг бузилиб қолиш эҳтимоли бўлган жойларини аниқлай олиши ва уларни дала шароитида тузатишнинг билими керак. Организмга шовқин, тебраниш, чанг-тузон, нуқсоний обҳаво шароитларининг таъсири билан боғлиқ бўлган бу иш кишидан ўзининг бутун ирода кучини ҳамда актив ақлий фаоллият кўрсатишнинг талаб қилади. Узоқ муддатли хизмат сафарларига бориш ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Мазкур касбни танлаган кишиларнинг соғлиғи яхши бўлиши ва улар турли кийинчикликларга саботли, бардошли кишилар бўлмоғи керак. Уларда ранг ва ёруғликни сезиш, товушларни эшитиб фарқлаш қобилияти ривожланган бўлиши лозим.

Бу касбни кишлоқлардаги касб-хунар коллежларида ўрганиш, бу соҳадаги билимни эса агрор университетда ва бошқа олий ўқув юртларида давом эттириш мумкин.

Кенг соҳадаги механизатор, суғориш усталари, дренаж машиналарининг машинисти турдош касблар ҳисобланади.

1. Професснограмма нима?

2. Унга қандай маълумотлар кирди?

3. Касб танлаётганларга професснограммалар қандай ёрдам кўрсатиши мумкин?

4. Ўзингизнинг бўлғуси касбингиз характеристикасини тузиб чиқинг.

§ 6.5 Қаерда касб ўрганиш мумкин?

Умумтаълим ўрта мактабини тугатгандан кейин сизларнинг ҳар бирингиз: энди қаерга кириб ўқиш керак, касб таълимини қаерда давом эттириш мумкин? — деган масалани ҳал қилишингиз керак бўлади.

Кўпгина касблар узок муддат махсус тайёргарликни талаб қилади. Бундай касбларга ўргатиш касб-хунар коллежларида амалга оширилади. Улар 3-4-разрядли малакали кичик мутахассисларни тайёрлайди. Касб-хунар коллеж ўқувчилари кичик мутахассислик билан бирга умумий ўрта маълумот ҳам оладилар. Касб-хунар коллежларида ўқиш муддати 3 йил.

Касб-хунар коллежларга қабул тўлиқсиз ўрта умумтаълим мактабини тугатганлик тўғрисидаги шаҳодатномага қўйилган баҳолар бўйича конкурс тарзида танлаб олиш йўли билан амалга оширилади. Бунда ўқишга кираётган ўсмирнинг у ёки бу касбда ишлаши соғлиғига тўғри келиш-келмаслиги ҳам ҳисобга олинади.. Ўқишда ва жамоат ишларида ўзини кўрсатган илғор ўқувчилар учун ҳар хил мукофотлар ва стипендиялар (шу жумладан, Касаба уюшмалари Марказий Кенгаши махсус стипендиялари) тайинланади. Ўқиш даврида, ишлаб чиқариш амалиётида қилинган ишлар учун ўқувчиларига иш ҳақи тўланади.

Касб-хунар коллежларда ихтирочилар ва рационализаторлар жамиятининг бошланғич ташкилотлари, илмий жамиятлар, тўғараклар, спорт секциялари ва шу кабилар иш олиб боради. Касб-хунар коллежларга ўқувчилари томонидан киритилган рационализаторлик таклифлари кўпинча корхоналарда ишлаб чиқаришга жорий этилади ҳамда сезиларли даражада иқтисодий самара беради. Касб-хунар коллежларни битириб чиққан ёшлар олган касблари ва мутахассисликларига мувофиқ келадиган иш билан таъминланадилар.

Касб-хунар коллежларда мамлакатимиз халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун ўрта бўғиннинг кичик мутахассисларни тайёрлаш амалга оширилади. Бундай касб-хунар коллежларига педагогика, медицина, мусика, бадий-рассомчилик ва бошқа билим юртлари киради. Касб-хунар коллежларни битириб чиққан ёшлар бозор иқтисодиётида энг кўп сонли мутахассислар ташкил қилади. Улар мураккаб ускуналарга ва автоматлаштирилган тизимларга

хизмат кўрсатадилар, ишлаб чиқаришнинг технологик тайёргарлигини амалга оширадилар.

Олий таълим муассасалари бозор иктисодиётининг барча тармоклари: саноат, кишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш, соғлиқни сақлаш, маданият, таълим, сервис хизмат ва бошқа тармоқлар учун кенг профилдаги олий маълумотли мутахассислар тайёрлайди. Олий ўқув юртларига университетлар, институтлар, академиялар, консерваториялар киради. Олий ўқув юртларида ўқиш муддати бакалаврият 4 йил, магистратура 2 йил.

Олий ўқув юртларига қабул конкурс тест натижалари бўйича амалга оширилади. Муддатли ҳарбий хизматни тугатиб қайтган ёшларга ҳарбий қисм томонидан Олий ўқув юртига ўқишга кириш учун йўлланма берилганлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрнатилган имтиёзлардан фойдаланадилар (максимал баллдан 20% қўшимча балл сифатида қўшиб берилади). Юқорида санаб ўтилган таълим муассасаларининг барча типлари тўғрисида махсус справочниклардан, мактабдаги, етакчи корхонасидаги касб танлаш марказлари ва хоналарида, шунингдек мазкур таълим муассасининг бевосита қабул комиссияларида атрофлича ахборот олиш мумкин.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришидагфан-техника тараққиёти техника ва технологиянинг доимий равишда янгиланиб бориши оқибатида махсус билимлар тезда эскириб янги билимларга эҳтиёж пайдо бўлмоқда.

Ўз майлини ўзи баҳолаш картаси

Айтайлик, сиз тегишли таълим олганингиздан кейин қуйида санаб ўтилган ишлардан исталган бирини бажаришингиз мумкин. Бироқ, сизга агар мана шу касбларнинг фақатгина иккитасидан бирини танлаб олиш имконияти бериладиган бўлса, у ҳолда сиз қайси фаолият тури билан шугулланишни афзал кўрадингиз? Қуйида а ва б индекслари билан белгилаб қўйилган 20 жуфт касб таклиф этилган бўлиб, улар ҳар хил фаолият турларини қисқа шаклда ёритиб беради. Сиз ўз иш дафтарингизда худди мана шундай шаклни чизиб, уни «Жавоблар варағи» деб атанг ҳамда ҳар икки эътироф қилган касбингизни диққат билан ўқиб-ўрганиб чиққанингиздан кейин ўзингиз учун мароқлироқ бўлиб туюлган касбга «+» аломатини қўйиб белгилаб чиқинг.

Жавоблар варағи

Одам	Техника	Табнат	Белгилар тизими	Бадний образ
2а	1б	1а	2б	3а
4б	4а	3б	5а	5б
6б	7б	6а	9б	7а
8а	9а	10а	10б	8б
12а	11а	11а	12б	13а
14б	14а	13б	15а	15б
16б	17б	16а	19б	17а
18а	19а	20а	20б	18б

1а. Ҳайвонларни боқиш	ёки	1б. Машиналарга хизмат кўрсатиш
2а. Бемор кишиларга ёрдам бериш, уларни даволаш	ёки	2б. Жадваллар, схемалар, ҳисоблаш машиналар учун дастурлар тузиш
3а. Китоблар, плакатлар, журналларни безашда иштирок этиш	ёки	3б. Ўсимликлар ҳолати ва уларнинг ривожланишини кузатиб бориш
4а. Материаллар (ёғоч, газлама, металл, пластмасса ва бошқалар)га ишлов бериш	ёки	4б. Товарларни истеъмолчига етказиб бериш (реклама қилиш)
5а. Илмий-оммабоп китобларни, мақолаларни муҳокама қилиш	ёки	5б. Бадний китобларни (ёки пьесалар, концертларни) муҳокама қилиш
6а. Ҳайвонларни парвариш қилиш	ёки	6б. Ўртоқларни (ёки кичик ёшдаги мактаб қувчиларини) қандайдир бирор ҳаракат) ни бажаришда манқ қилдириш

7а. Расмлар, таъсирлардан нусха кўчириш (ёки мусиқа асбобларини созлаш)	ёки	7б. Кўтарма кран, трактор, тепловоз ва шу кабиларни бошқариш
8а. Одамларга қандайдир ахборотларни (справка бюросида, экекуретияларда) маълум қилиш (тушунтириб бериш)	ёки	8б. Кўргазмаларни, витриналарни бадийй безатиш (ёки пьесалар, концертлар тайёрлашда иштирок этиш)
9а. Нарсаларни (кийим-кечакларни, техникани) турар жойни таъмирлаш	ёки	9б. Текстлардаги, жадваллардаги, расмлардаги хатоларни топиш ва тузатиш
10а. Ҳайвонларни даволаш	ёки	10б. Санаш, ҳисоб-китоб иш-ларини бажариш
11а. Ўсимликларнинг янги навларини етиштириш	ёки	11б. Буюмлар (машина, кий-им-кечак, уй ва шунга ўхшашлар)нинг янги хилини конструкция лойиҳасини яратиш
12а. Баҳс— мунозараларни ҳал қилиш, жанжалларнинг олдини олиш, ишонтириш, тушунтириш, рағбатлантириш, жазо бериш	ёки	12б. Чизмаларни, схемаларни, жадвалларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тартибга келтириш)
13а. Бадийй ҳаваскорлик тўғарақлари ишида иштирок этиш	ёки	13б. Микроблар ҳаётини кузатиш, ўрганиш
14а. Тиббиёт приборлари, аппаратларини созлаш	ёки	14б. Ярадор бўлган, жароҳатланган вақтда ва бошқа шунга ўхшаш ҳолларда одамларга тиббий ёрдамни кўрсатиш
15а. Кузатиладиган ҳодисалар, воқеалар,	ёки	15б. Воқеалар (кузатилади- ган ёки

Ўлчанадиган объектлар ва шу кабилар тўғрисида аниқ ёзма изохлар, ҳисоботлар тузиш		тасаввур қилинадиган ходисалар)ни бадий тарзда баён этиш, акс эттириш
16а. Касалхонада лаборатория анализларини бажариш	ёки	16б. Беморларни қабул қи-лиш, кўриш, улар билан суҳбатлашиш, даво бел-гилаш
17а. Деворлар ёки хоналарни буюмларнинг сиртини бўяш ёки уларга нақш чизиш, гул солиш	ёки	17б. Биноларни монтаж қилиш ёки машиналар, приборларни йиғиш
18а. Тенгдошлар ёки кичик ёшдаги ўртоқлар билан (театрга, музейга) экскурсиялар, туристик юришлар ва бошқа шунга ўхшаш ишларни ташкил қилиш	ёки	18б. Сахнада ўйнаш, кон-цертларда иштирок этиш
19а. Чизмаларга қараб деталлар, буюмлар (машиналар, кийим-кечаклар) тайёрлаш, бинолар қуриш	ёки	19б. Чизмачилик билан шу-гулланиш, чизмалардан, карталардан нусха кўчириш
20а. Ўсимликлардаги касалликларга, боғ ўрмонлардаги зараркундаларга қарши кураш олиб бориш	ёки	20б. Клавишли машиналар (ёзув машинкаси, телетайп ва бошқалар)да ишлаш

«Жавоблар варағи»ни тўлдирганингиздан кейин ҳар бир вертикал қатордаги (касбларнинг типларига мувофиқ бундай қаторлар бешта) «+» белгилари сонини ҳисоблаб чиқинг. Уларнинг йиғиндиси касбларнинг типлари (О; Т; Таб.; Б.т.; Б.о.) дан бирига нисбатан сизнинг онгли равишда ифодаланган майлингиз кўрсаткичи бўлади.

VII БОБ. КАСБ ТАНЛАШГА ЙУЛЛАШНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ ХОЛАТИ

§ 7.1 Касбга йўналтириш ишларига қўйиладиган талаблар

Касбга йўналтиришга ёшларнинг касбни эркин ва мустақил танлашнинг илмий-амалий тизими сифатида қараш лозим. У ҳар бир шахснинг ҳам инди-видуал хусусиятларини ҳам бозор иқтисодиёти манфаатлари нуқтаи назаридан меҳнат ресурсларини тўлақонли таъминлаш заруратини ҳисобга олиш керак. Вазирлар Маҳкамасининг "Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ва уларнинг фаолиятини бошқариш тўғрисида" ги 1998 йил 14 май № 204 қарор-ининг қабул қилиниши ёшларнинг мажбурий ихтиёрий таълимини пухта ўзлаштиришларида ва уни ишлаб чиқариш амалиёти билан янада мустаҳкамлашларида муҳим аҳамиятга эгадир.

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчилар касбга йўналтиришнинг илмий - педагогик асосларини ишлаб чиқиш лозим.

Бунинг учун қуйидаги камчиликлар бартараф этилмоғи лозим. Ҳозирги кун талаблари асосидаги ихтисосликлар классификаторининг йўқлиги;

- касб танлаш меъзон ва меъёрларининг ишлаб чиқилмаганлиги;
- касб танлаш характери бўйича ахборотнинг талаб даражасида эмаслиги;
- танлаш натижалари бўйича тезкор алоқанинг ўрнатилмаганлиги.

Касб танлаш учун ўқувчи ўз имкониятларини баҳолай олиш қўникмасига, яъни акли, қизиқиш ҳар хил касблар бўйича билими, бу касбларнинг имкониятлари, келажаги ҳақида ахборотига эга бўлиши керак.

Шаҳеда касб йўналтиришни махсус илмий амалий фаолият орқали амалга оширилади, ўқувчининг инсон сифатида шаклланиш босқичларида шаҳе ва жамият ягона бир тизим сифатида қаралади, бозор иқтисодиёти муносабатлари талаблари инobatга олинади.

Касбга йўналтиришни шакллантириш воситалари:

- касбий ахборот ва таълим-тарбия;
- ўқувчи қизиқишларини ўрганиб бориш ва маҳорат билан ўстириш;
- касбий маслаҳат;
- касб танлови;

- касбни танлаб олиш;
- касбий мослашиш.

Кўрсатилган воситалар касбга йўналтириш мазмунининг асосини ташкил этади.

Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлигини кўрсатувчи меъзонлар:

- когнитив (ахборотга эга эканлиги);
- касбга қизиқиш мезони;
- амалий меъзон.

Касб танлаш (йўналтириш) бўйича алоҳида Давлат таълим стандарти бўлиши ва у қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

1. Ўқувчиларни касб танлашга йўналтиришга тайёрлашнинг ёш

босқичлари мазмуни:

- а) кичик ёшдаги;
- б) ўрта ёшдаги;
- в) катта ёшдаги ўқувчилар.

2. Ёш босқичлари бўйича бошланғич (I-IV синфлар), ўрта ёшдаги

(V-VII), катта ёшдаги (VII-IX) ўқувчиларни касбий тайёргарлигини аниқлаш меъзон, кўрсаткич ва ўлчовлари.

3. Мактаб ўқувчиларининг касб бўйича босқичларини кўрсатувчи тиббий-физиологик меъёрлар.

4. Турли ёш босқичларидан ўқувчиларни касбга йўналтиришга тайёрлиги даражасини ўлчовлари.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришни ёш босқичлари бошланғич синф ўқувчиларида қуйидаги мазмунга эга бўлади:

Бошланғич синф ўқувчиларини касбга йўналтиришдан асосий мақсад уларни меҳнат, касб турлари, йўналишлари билан таништириб бориш ва касб фаолиятига қизиқишнинг шакллантиришдан иборат.

Бунга эришиш учун қуйидаги вазифаларини амалга ошириш зарур:

- ўз-ўзини баҳолай билиш малакаларига ўргатиш;
- интеллектуал ва ҳиссий-иродавий ҳислатларини ривожлантириш;
- реалистик жиҳатдан ўз-ўзини баҳолашнинг ривожлантириш.

Бу ёшдаги болаларда принципал аҳамиятга эга бўлган, яъни касбга йўналтиришда қуйдаги когнитив йўналиш кўрсаткичларини шакллантириш керак:

- ҳар хил фаолиятда иш жойини тайёрлаш қондаларини билиш (дарсга нима керак, бир маротабалик топширикни, уй вазифасини бажариш учун);
- меҳнат воситалари ва предметларини иш ўрнида жойлаштириш;
- ўқув ёзув қуролларини қўлланилиши ва улардан фойдаланиш қондаларини;
- ишнинг боришини аргументлаш, асослаш ва меҳнат операцияларини бажарилиш кетма-кетлигини тушиниш;
- ўз-ўзини текширишни, ўз меҳнатини ва ўртоқлари меҳнатини баҳолашни билиши керак.

Бошлангич синф ўқувчиларида касбга йўналтиришдаги амалиёт қуйдагиларда намоён бўлади:

- ўзининг шахсий бўюмларига ўқув қуролларига ва мактаб жиҳозларига эътиборида;
- нафақат яхши эътибор билан қараш ва зарур бўлганда таъмирлаш ишларини (елимлаш, тартибга келтириш) бажаришга интилишида;
- ҳар қандай ишни бажаришда интилувчанлиги, табиат, атроф-муҳитга ва унинг бойликларини сақлаш ва бошқаларда.

Касбга йўналтиришнинг омилкорона-қимматли йўналиши бу ёшдаги ўқувчиларда ўз меҳнати натижаларидан эстетик жихатдан руҳланишида намоён бўлади. Меҳнатга эстетик эътиборининг йўналишида мотивлар турлича бўлиши мумкин. У ҳаракат қилишда, фаолликда, ўртоқлари билан алоқасида ва ишонч билдиргалигидан қониқишида сезилади.

V-VII синф (ўрта ёшдаги) ўқувчиларини касбга йўналтириш мазмунини улардаги кизиккиш, лаёқат, шахс сифатидаги жамиятда тутган ўрни тўғрисидаги тушунчалар ва касб танлаш қўникмасини шакллантириш зарурати билан белгиланади. Бўлғуси касбий фаолиятлар бу ёшдаги ўқувчилар учун ҳаётдаги ўз ўрнини белгилаш ва тайёрлашда туртки, ўз шаклланиш имкониятларини очиши ва касб танлаши учун зарур бўлади.

Бу ёшдаги ўқувчиларда ижтимоий-психологик лаёқатлар, ўзи улғаяётганлигида, янги бир позицияда ўзига эътиборида, атрофга ва оламга мунасабатида шаклланиши керак.

V-VII синф таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларни кизиқишлари, изланишлари, лаёқати бўйича касб танлашга ва ҳаётда ўз ўрнини топишга йўналтирилади.

Бу ишлар реал меҳнат бозорининг ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

VIII-IX синф ўқувчиларида касбга йўналтириш ишлари мазмунини шахснинг маънавий ҳислатлари ва жамият олдидagi бурчи, жавобгарлик ҳислатларини шакллантириш билан ажралиб туради.

Бу эса улардан мустақиллик, ташаббус билан чиқиш, мустақил қарор қабул қилиш ҳатти ҳаракатлари натижасини билиши ва фаолияти нимага олиб келишини сезиши билан белгиланади.

Бу босқичда шахснинг ўзига баҳоси, танқидий қарашини, ўзининг ўзи таҳлил қилишини, ўз-ўзининг бошқаришини, тарбиялашини, ўзининг кизиқишини атрофдагиларники билан қўшиб олиб боришнинг принципиал муҳим аҳамиятга эга.

Бу жараён касб танлаш ва касбий фаолият тармоқларини билиши натижасидир.

VIII - IX синф ўқувчиларида олдинги босқичларда олган билимлари ва тажрибаларини асосида қуйидаги йўналишлар бўйича касбий фаолият амалга оширилади.

- ўқув ва махсус фанларнинг чуқур ўрганишини асосида;

- диққатини, танланган фаолиятида касбий муҳим сифатларнинг шаклланишига қаратилишида;

- касбий режалари устидан назорат ва уларнинг асосланиш даражасини очиқ беришда;

- касбий фаолиятга ўзини тайёрлаш йўллари, ўзига таъхис қўйиш, натижаларини баҳолашда;

- ижтимоий-касбий қўниқиш, касбни танлаш сабаблари, касбий йўналиш асослари шаклланишида.

§ 7.2 Ўқувчиларни меҳнатга ва касб-танлашга тайёрлашда мактаб касбга йўналтириш хоналарининг ўрни.

Касбга йўналтириш хонаси амалий ишлар учун ахборот материалларини йиғиб боради ва сақлайди; хона касб танлаш масалалари ва ўрта махсус, касб ҳунар таълим ўқувчи томонидан ихтиёрий танлашларига хизмат кўрсатадиган маълумот - маслаҳат маркази вазифасини бажаради; ўқувчилар билан касб танлаш бўйича машғулотлар, шунингдек ота-оналар, ўқитувчилар, буюртмачилар,

хомий ташкилотлар ва касбга йўналтириш фаолиятида иштирок этадиган бошқа кишилар билан ишлар олиб боради.

Касбга йўналтириш хонаси ишининг мазмуни.

-ўқувчилар билан методик ишлари олиб бориш (ихтиёрий мажбурий таълим, академик лицейлар, касб-хунар коллежлар ва бошқалар тўғрисида маърузалар, семинарлар, педагогик ўқишлар ва х.к.);

-ўқувчилар билан касб таълими асослари бўйича машғулотлар ўтказиш (факультативлар, касбга йўналтириш бўйича синф соатлари ва х.к.);

-халқ хўжалиги тармоқларининг илғор намоёндалари фахрийлар ва бошқалар билан учрашувлар ташкил этиш;

-касбга йўналтириш бўйича оммавий тадбирлар уюштириш;

-ўқувчилар ижодий фаолиятларини кўргазмаларини ташкил этиш;

-ўқувчилар билан якка тартибда иш олиб бориш (халқ хўжалигининг ўқувчи яшайдиган, ўқувчининг индивидуал хусусиятларини танлаган касб йўналишига мос келиши-келмаслигини тахлил қилиш бўйича маслаҳатлар, “Таълим тўғрисида”ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридан келиб чиқиб кадрлар тайёрлаш йўллари ва шакллари, меҳнат қонунчилиги ва х.к.).

Касб танлаш масалалари юзасидан ота-оналар йиғилишларини маслаҳат бериш:

-йиғилишларни ўтказиш ва уларга фарзандларини касб танлаш бўйича маслаҳатлар бериш;

-мактаб ўқувчиларини касбга йўналтириш бўйича педагоглар жамоасини ўрганиш ва тахлил қилиш;

-вилоят, туман, ташхис марказлари билан доимий ҳамкорликда фаолият кўрсатиш;

Касбга йўналтириш тизимининг асосий компонентлари қуйидагилардан иборат:

-касблар тўғрисида ахборот;

-дастлабки касбий таххис;

-касб танлашга оид консултация;

-касбга саралаб олиш;

-ижтимоий-касбий мосланиш;

-касбий тарбия.

Касблар тўғрисида ахборот бериш - ўқувчиларни турли хил меҳнат турларни билан, касблар шажараси, касбларнинг ўзига хос-хусусиятлари, халқ ҳўжалигининг касбларга бўлган эҳтиёжлари билан таништиришдир. Танишиш жараёнида ўқувчилар касблар оламида тўғри йўл топишга хизмат қилувчи билимларни эгалайдилар ва объектларга ўзлари баҳо бериш асосида қатъий бир қарорга келадилар. Касблар ҳақида тартибсиз маълумот бермаслик учун (дунёда 40 миндан ортиқ касблар мавжуд) ўқувчилар оладиган билимларни маълум бир тизимга солиш лозим. Бунинг учун меҳнат предмети бўйича Ё. А. Климовнинг касблар таснифидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Касблар ҳақида ахборот бериш ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилиши лозим.

Дастлабки касбий ишларнинг мазмуни куйидаги компонентарни ўрганишни ўз ичига олади:

- қизиқиши, нияти, лаёқати, қобилияти;
- шахсий руҳий хусусиятлари;
- асаб системасининг шахсий хусусиятлари ;
- мавжуд билим, қўникма ва малакалар.

Изоҳ: Бу компонентларни айримларини апаратуралари методлар ёрдамида амалга оширилишини ҳисобга олиб, моддий техника базаси мавжуд жойларда таълим муассасалари касбга йўналтириш хоналарида, етарли бўлмаган жойларда эса туман психологик педагогик ташхис марказлари базасида ҳамкорликда ўтказилади.

Касбга оид консултацияларининг мақсади - ўқувчиларга касб танлашда ёрдам беришдан иборат бўлиб, уларнинг қизиқишлари мойилликлари, қобилиятлари ва бошқа хусусиятларни ўрганишга таянади ва куйидаги босқичларда амалга оширилади:

- дастлабки касбга оид консултация;
- касбга оид ахборот-маълумот консултацияси;
- касбга оид бошланғич шакллантириш консултацияси;
- касбга шахсни мослигини аниқлаш консултацияси;
- касбга оид мувофиқлаштириш;
- касбга оид асосий шакллантириш ;
- касбга оид назорат консултацияси.

Бу консултацияларнинг ҳар бирининг мазмуни куйидагича:

Дастлабки касбга оид консултацияни - мураббийлар, ўқитувчилар, психолог-педагоглар амалга оширади. Улар

Ўқувчиларни касбга оид дастлабки орзулари билан танишадилар. Бу орзуларни ўқувчиларни шахси лаёқатлари, қобилиятлари соғликларига қай даражада мос келишини муҳокама қиладилар. Муҳокама ҳулосаси яккама-якка суҳбат пайтида ўқувчига маълум қилинади: орзунинг тўғрилиги маъқулланади ёки касбларга оид ахборот маълумот материалларини ўрганиш маслаҳат берилади.

Касбларга оид ахборот маълумот-консултацияси вақтида дастлабки консултация натижаларига қараб ахборот-маълумот бериб борилади (касблар таснифлагичи, психограммалар, қайси касбларга эҳтиёж борлиги тўғрисида ахборотлар). Ўқувчи ушбу маълумотлар асосида ўзини қизиқтирган, жамият учун зарур бўлган касбни танлайди.

Касбга оид бошланғич билимларини шакллантириш - консултацияда ўқувчининг бундан олдинги босқичларга оид олган билимларини чуқурлаштириш меҳнат таълими жараёнида дастлабки кўникма ва малакаларни шаклланганлик даражасини аниқлайди ва маслаҳатлар беради.

Касбга оид мувофиқлаштириш консултацияси - бундан олдинги босқичларда ўтказилган тадқиқод натижалари ва индивидуал психофизиологик хусусиятларига қараб ўқувчи томонидан потўғри танланган касб таълими туридан унинг шахсий кўрсаткичлари касбга яроқлилиги, лаёқатига мос касб таълимига мувофиқлаштириш маслаҳатларини беради.

Касбга оид билимларини шакллантириш консултацияси - шахсни касб таълими турида олаётган билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни давом эттиришни ва ўрта махсус ёки касб-ҳунар таълими йўналишини танлашни ва маълум бир мутахассисликни танлашни амалга оширади.

Касбга оид назорат консултациясида - юқорида келтирилган маслаҳатлар босқичлари тўғри амалга оширилганлигини кўникма ва малакалар ихтиёрий мажбурий таълимда (ўрта махсус, касб-ҳунар таълимида) давом этаётганлигини яъни шу соҳа бўйича таълим олиниётганлигини назорат қиладди. Агар соҳаси бўйича ихтиёрий мажбурий таълим давом этмаётган бўлса, сабаблари ўрганилади ва келгуси фаолиятида фойдаланиш таҳлил қилинади ва амалий ҳулосалар чиқарилади.

Шу нарса тадқиқотларда аниқланганки, мактаб ўқувчиларнинг 50 фоизи индивидуал касб маслаҳатларига муҳтож. Буларга қуйидагилар киради;

- у ёки бу сабаб билан мустақил касб танлай олган ўқувчилар;
- ота-оналари билан зиддият пайдо бўлган ўқувчилар;
- ўзининг танлаган касб йўлининг тўғрилигини исбот қилиш

истагида

бўлган ўқувчилар;

Шу сабабли ҳам мактаб касбга йўналтириш хонаси билан касбга йўналтириш ва психологик педагогик ташхис маркази билан биргаликда касбга оид консўльтация ишларига алоҳида эътибор билан ёндашиши талаб этади.

Умумий ўрта таълим мактабида ўқув методик хонаси ташкил этиш, касбга йўналтириш бўйича амалий ишларнинг моддий базасини яратиш ва мустаҳкамлашдаги дастлабки муҳим қадам ҳисобланади.

Жиҳозланган хона касбга йўналтириш бўйича турли хил тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш учун моддий техника, ташкилий санитария-гигиена шароитларини яратиш ва ахборотлар билан таъминлаш вазифасини ўтайди.

Хонанинг белгиланган вазифаларини бажаришга мослигини қуйидаги белгиларга қараб аниқланади. Хона учун камидан 50-54 квадрат метр (6х9) катталиқда келадиган биринчи қаватдаги синф хонасини ажратиш мақсадга мувофиқ. Хона раҳбари энг зарур жиҳозлар руйхатини тузади, уларни олишнинг ҳар хил вариантларини кўриб чиқади. Жиҳозларнинг бир қисми мактаб устахонасида, ҳомий ташкилот ёрдамида тайёрланиши мумкин.

Касбга йўналтириш хонаси қуйидаги жиҳозлар билан таъминлаш лозим (8- расм):

- машғулот олиб боровчи учун стол ва стул (5; 6);

- ўқув уста хоналари, хона материаллари ва ҳужжатларини сақлаш

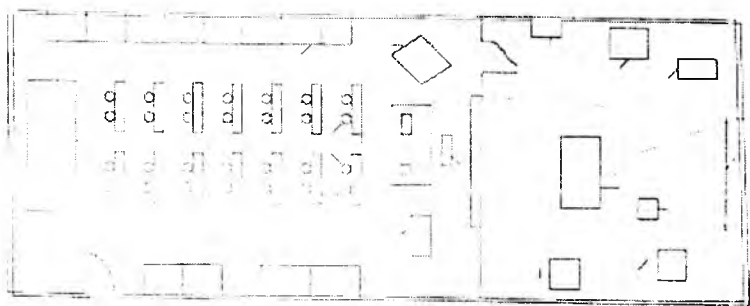
учун мебел ва мосламалар (шкаф, стендлар, яшиқлар, полкалар);

- ўқув қуролларини, педагогик технология метериаллари ўқувчиларнинг энг яхши ишларини намоён этиладиган мосламалар (винтлар, стендлар, ва х.к.) (7; 8);

- техник воситалари мажмуаси (9,10,11,12,13,14,);

- техник воситаларидан фойдаланиладиган мосламалар (экран деразаларга парда тортиш учун мосламалар ўрнатиладиган тагликлар);

- Ўқув кўргазмали куруллари (1. Табний объектлар: хом аёш ва ярим фабрикат намуналари корхоналар, маҳсулотлар, иш куруллари, меҳнат воситалари ва бошқалар; 2. Ҳажмли макетлар ва моделлар (ўқувчилар техник ижодиёти намуналари, техник мослама, қурилишнинг макетлари ва моделлари; к/х маҳсулотлари нусхалари); 3. Яссин тасвирлар (портретлар, картиналар, фотосуратлар, схемалар, хариталар, жадваллар, диаграммалар ва бошқалар); 4. Аудиовизуал қўлланмалар (овоз ёзувлар, кинофильмлар, видеофилмлар, лазерли дисклар ва ҳ.к); 5. Асабларга оид ижтимоий - сиёсий, илмий оммабоп, услубий, мемуар, луғат адабиётлар, инструкторив материаллар ва методик қўлланмалар).

8-расм 1-касбга йўналтириш методик учун стол, 2-стул, 3-бошқариш пулти, 4-телевизор, 5-ўқувчилар учун столлар, 6-стуллар, 7-ўқувчиларнинг ижодий ишлари кўргазмаси, 8-касбга йўналтириш материаллари сақланган шкафлар, 9-кодоскоп, шаффоф экран, 10-видеопроектор, 11-ойна-кўзгу, 12-Видеомагнитофон (телевизорлар 4 га қўшилган), 13-компьютер, 14-экран.

§ 7.3 Касбга йўналтириш ишига раҳбарлик қилиш ва уни режалаштириш

Таълим муассасаси касбга йўналтириш хонасига умумий раҳбарлиқни таълим муассасаси директори ва маънавият бўйича директор ўринбосари олиб боради. Касбга йўналтириш ишларини режалаштириш ва олиб бориш учун таълим муассасаси директори ўқувчилар орасида шу соҳа бўйича малакали мутахассисларни касбга йўналтириш ўқув методик хонаси мудирини тайинлайди. Хона мудирини мунтазам ўз малакаларини ошириш, касбга йўналтириш бўйича илмий тажрибаларни донмо ўрганиб бориши ва

туман психологик-педагогик ташхис маркази билан доимий алоқада бўлмоғи керак.

Хона мудири қуйидагиларни билиши керак:

- мактабда ўқув-тарбия ишларини ташкил қилиш тизимини;
- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими асосларини;
- меҳнат қонуңчилигини;
- меҳнат таълими ва касбга йўналтириш бўйича нашр этилган методик адабиётлар, норматив ҳужжатларни.

Хона мудири ўз фаолияти давомида ўқувчилар, синф раҳбарлари, ўқувчилар, ота-оналар, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва буюртмачи корхоналар ходимларидан иборат фаолларга таянади. У касбга йўналтириш ишини режалаштиради, ташкил этади ва бажарилишга жавоб беради. У йигилишларини, меҳнат faxрийлари ва бошқалар билан учрашувларни ташкил қилади ва ўтказади. Касбга йўналтириш бўйича факультатив машғулотлар ўтказади, методик тавсиялар ишлаб чиқиш ва уни қўллашда қатнашади.

Ўқувчиларни касбга қизиқиш, мойилликларини ўрганиш мақсадида вақти-вақти билан анкета-сўровнома таркатади, йиғиб таҳлил қилади, хулосалар чиқаради ва туман ташхис маркази билан ҳамкорликда таълим муассасасида келгусида касбга йўналтириш бўйича қилинадиган ишлар режасига тузатишлар киритади. Ўқувчилар билан касбга йўналтириш ахборот - маълумот консултациясини ўтказиб боради. Хона мудири қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- таълим муассасаси педагогик кенгаши таркибига аъзо бўлади;
- таълим муассасасида педагогик кенгашида касбга йўналтириш ишини яхшилаш юзасидан таклифлар киритади;
- туман педагогик-психологик ташхис маркази билан таълим муассасасида касбга оид шахсий маслаҳатлар ўтказишда қатнашади;

Касбга йўналтириш хонаси мудири қуйидагиларни учун жавобгар:

- таълим муассасаси ўқувчилари билан ўтказиладиган касбга йўналтириш, уларнинг сифати ва самарадорлиги назорат қилиш;
- ўқув- методик ҳужжатлар, кўргазма куроллар ва техник воситаларини тўғри сақлаш;
- касбга йўналтириш бўйича қабул қилинаётган адабиётлар ва

боника материалларни ҳисобга олиш;

- ҳисобот ҳужжатларини тўғри тузиш;

- хона мудирини ҳар йили касбга йўналтиришга доир иш режасини тузиб чиқади (1-илова) ва тасдиқлатади, бажарилиши учун жавобгар ҳисобланади.

§ 7.4 Таълим муассасида ўқувчиларига касблар ҳақида маълумот бериш ва улар билан олиб бориладиган ишларни индивидуаллаштириш

Таълим муассаси ўқувчиларига касблар тўғрисида маълумотлар беришга қуйидагиларни киритиш мумкин: ўқувчиларда мамлакат ва ҳудуд учун зарур бўлган касблар, касб-ҳунар коллежларида мавжуд ихтисосликлар тўғрисида тасаввурларни ривожлантириш; уларни ушбу ихтисосликларга кизиқтираётган ихтиёрий таълим йўналтиришининг таълашларига амалий маслаҳатлар бериш; шахснинг индивидуал хусусиятлари билан касбларни инсонга қўядиган талабларга мос келмаслигини англашига ёрдамлашиш ва бошқариш.

Хона шароитида касблар тўғрисида ахборот маълумотлар бериш шакллари хилма-хилдир: меҳнат қаҳрамонлари билан учрашувлар, касблар бўйича танловлар, баҳслар, кўргазмалар уюштириш, касблар таснифлагич, касблар билан таништириш, синф соатлари ўтказиш ва ҳаказолар.

Хона базасида юқори синф ўқувчилари учун "Касб танлашнинг психологик-педагогик асослари", "Мақтаб ўқувчиларининг ихтиёрий таълим йўналишларини онгли танлашга тайёрлаш" каби факультативларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ҳудудда жойлашган касб-ҳунар коллежлар, академик лицейлар тўғрисидаги тарғибот ишлари ҳам хонада олиб борилиши ижобий натижалар беради. Бунда ўқувчиларга туман учун ҳудудий ихтисодий зарур касблар, ихтисосликлар бўйича маълумотлар берилади, бу касбларни эгаллаши лозим бўлган касб-ҳунар коллежлари фаолияти билан таништирилади, очик эшиклар кунлари, хона учун коллежлар тўғрисидаги альбомлар, видеофильлар, диафильмлар, кинофильмлар кўриш ва ҳаказолар, саёхатлар, ишлаб чиқариш усталари ва коллеж ўқувчилари билан учрашувлар вақтида касб эгаллаш ва ўрта маълумот олишнинг афзалликларини тушунтириб бериш кабилар.

Касбга йўналтириш хонасининг яна бир асосий вазифаларидан бири касб танлаш бўйича таълим муассаси ўқувчилари билан бирга

индивидуал иш олиб бориш ҳисобланади. Хона мудир бу ишни синф раҳбарлари, фан ўқитувчилари, ота-оналар, таълим муассаси шифокори, туман психологик - педагогик таъхис маркази билан ҳамкорликда олиб борилади. Унинг вазифаси ўқувчилар шахсини ўрганишда ўқитувчиларга ёрдам бериш, касбни ихтиёрий таълим йўналишини мустақил танлашда таълим муассасаси ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш йўллари тўғрисида ўқитувчилар учун тавсия ишлаб чиқиш ўқувчи касб танлашга қийналаётган ҳолларда маслаҳат беришдан иборат.

Касбга йўналтириш хона мудир таълим муассасаси психологи ёки туман таъхис маркази психологи билан ҳамкорликда ўқувчилар билан касбга йўналтириш ишини олиб боришнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уларнинг малакалари қай даражадалигига боғлиқ. айниқса консултантнинг таълим муассасаси касбга йўналтириш ишлари умумий асослари тўғрисидаги билимларининг чуқурлигига, индивидуал тавсифномалар тузиши, ўқувчилар, уларнинг ота-оналари, ўқитувчилар билан шахсий маслаҳатлар олиб бориши, касб маслаҳатларга оид ҳуласолар чиқара олишига боғлиқ.

Маслаҳатчи ишини шартли равишда икки босқичга бўлиши мумкин:

биринчи босқич - ўқувчининг бирор бир иш фоллятидаги мувофиқлигини аниқлаш мақсадида унинг шахсини ҳар тамонлама ўрганиши, яъни унинг индивидуал хусусиятларини таъхис қилиш;

иккинчи босқич - касбни (ихтиёрий таълим йўналишини) асосли танловга тайёрлаш.

Шахси индивидуал хусусиятларини таъхис қилишнинг мажмуавий методлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

Синфда ва синфда ташқари ишларда кузатиш. VII-IX синф ўқувчилари, уларнинг ота-оналарига анкета-сўровномалар тарқатиш, индивидуал суҳбатлар, психологик тестлар ўтказиш ва ҳ.к Мазкур методлар ёрдамида олинган барча маълумотлар "Касб консултация харитаси"да умумлаштирилади. Ўқувчиларнинг қизиқишлари мойилликлари, қобилиятларига, индивидуал хусусиятларига қараб касб йўналиши тўғрисида консултациянинг дастлабки ҳулосаси чиқарилади ва уларнинг касб танлаши учун психологик-педагогик маслаҳат берилади.

Ўқувчиларнинг ижодий фикрлашини ва мустақиллигини ошириш мақсадида қуйидаги мавзуларда иншолар, рефератлар ёзишни тавсия этиш мумкин:

1. Бозор иктисодиёти ва касблар.
2. Халқ хўжалиги учун зарур бўлган касблар.
3. Худуд учун зарур бўлган "одам- одам", "одам- техника" туркимидаги касблар.
4. "Одам-табиат", "одам-белги тизими" ва "одам-бадий образ" туркимидаги касблар.
5. Касбларни инсонга қўядиган психофизиологик талаблари.
Касбларга яроқлилиқ .
6. Мамлакат учун устивор деб ҳисобланган касблар.
7. "Таълим тўғрисида"ги Қонунда ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да ёшларни касбларга йўналтириш ва тайёрлаш муаммосининг қаралиши.
8. Узлуксиз касбий таълим тизими.
9. "Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори" асарида кадрлар тайёрлаш миллий тизими тўғрисида.

Мехнат ва касбга йўналтириш хонасида олиб бориладиган ўқув-методик ишларнинг тахминий режаси

№	Ишларнинг мазмуни	Бажарилиш вақти	Масъул ходимлар
1	2	3	4
1	Т а ш к и л и й и ш л а р		
1	Мақтаб педагогик жамоаси таркибидан ўқитувчилар, методистлар, ишлаб чиқариш илгорлари, махалла оксоколлари, тиббиёт ходимларидан иборат ўқувчиларни касбларга йўналтириш ишлари бўйича комиссия таркибини тузиш.	Сентябрь	Ўқув муассасаси директори, хона мудир.
2	"Ким бўлсам экан?" мақтаб газетасини мухарририяти аъзаларининг сайлаш ва мунтазам чиқарилишини таъминлаш.	Сентябрь	Ўқув муассасаси директори, хона мудир.
3	Худуд учун ходимлар эҳтиёжини уч, беш ва ўн йилликдаги истикболларини аниклаш ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари билан умумий ўрта таълим мактабларини касбга йўналтириш бўйича хамкорликдаги ишларини доимий олиб бориш.	Сентябрь	Касбга йўналтириш бўйича комиссия аъзолари
4	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларига саёҳатлар ташкил этиш	Донмо	Синф раҳбари
5	Касбга йўналтириш ишлари бўйича радио эшиттиришлар ташкил этиш	Касбга йўналтириш хафталиги ўтказиладиган вақтлар	Хона мудирлари

6	Мактабнинг предмет ўқитувчиларининг синф мураббийларининг ва тўғарак раҳбарларининг касбга йўналтириш бўйича ишлар олиб борганлиги хисоботлари ҳаққонийлигини текшириш.	Ҳар чорак якунида, умумий ўқув йили охирида	Мактаб директори, хона мудири.
7	"Булар бизнинг фахримиз". "Касб танлашда адашманг" стендларини тайёрлаш	Декабрь	Хона мудири, меҳнат таълими ўқитувчиси.
8	Касбга йўналтириш ва меҳнат тарбияси тўғрисидаги адабиётларини кутубхона фондини тўлдириб бориш	Доимо	Кутубхона мудири
9	Таътилда ва дам олиш масканларида касбга йўналтириш ишлари бўйича тадбирлар ўтказишни режалаштириш.	Апрель	Хона мудири.
II	<i>Ўқувчилар билан олиб бориладиган методик ишлар.</i>		
1	Гурли хил ёшдаги ўқувчилар билан олиб бориладиган касб танлашга оид тахминий режани ишлаб чиқиш.	Сентябрь	Синф мураббийи, фан ўқитувчиси
2	Мактаб ўқувчилари учун "Мактаб ўқувчилари билан олиб бориладиган йўналтириш ишларининг назарияси ва амалиёти" мавзусида маъруза уюштириш.	Сентябрь	Мактаб директори, хона мудири
3	Касбга оид консультация мақсадида "Ўқувчи шахсини ўрганишда ўқитувчининг ўрни мавзусида семинар ўтказиш.	Октябрь	Мактаб директори, хона мудири
4	Синф раҳбари ўқув режаларида касбга йўналтириш ишларини бажарилишини назорат қилиш.	Ҳар чоракда	Маънавий ишлар бўйича директор уринбосари, хона мудири
5	Касбга йўналтириш бўйича ишланмалар билан хонани мунтазам тўлғазиб бориш.	Доимий	Хона мудири

6	Синф раҳбари билан ишлаб чиқариш корхоналарига, кишлоқ хўжалиги жамоа ширкат хўжаликларига, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларига саёхатлар уюштириш режаларини ишлаб чиқариш. VI синфларда саноат корхоналарига саёхатлар уюштириш.	Ҳар чоракда	Маънавий ишлар бўйича директор уринбосари, хона мудир, синф раҳбари
7	VII синфларда жамоа ширкатларга; VIII синфларда агросаноат мажмуаларига; IX синфларга ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларига саёхатлар уюштириш.	Ҳар чоракда	Маънавий ишлар бўйича директор уринбосари, хона мудир, синф раҳбари
8	Куйидаги мавзулар бўйича суҳбатлар ўтказиш режаларини ишлаб чиқариш. I-синфлар учун - "Инсонларни кузда-бахорда, ёзда ва кишда қиладиган меҳнатлари"; III- синфлар учун - "Нон бизнинг бойлигимиз!" IV синфларга "Ҳозирги замон Кичик мутахассиси қандай бўлмоғи керак?"; V-синфларга - "Касб танлаш ва сенинг мактабдаги ўқишинг"; VI- синфларга - "Инсонларнинг Меҳнат қилишдаги бахти"; VII- синфларга - "Тўғри касб танлаш учун нималарга эътибор бериш керак?"; VIII - синфларга - "Тўғри касб танлаш умумдавлат иши" IX - синфларга "Ихтиёрий мажбурий таълим йўналишини онгли танладингми?".	Ноябрь	Фан ўқитувчилари, синф раҳбари

9	Мактаб ўқувчиларининг методик бирлашмалар учун тузган касбга йўналтиришга оид ишлари бўйича, олиб борадиган режаларини кўриб чиқиш ва тажриба алмашиш.	Йилда 2 марта методик бирлашмалари йиғилишларида.	Хона мудир.
10	Касбга йўналтириш хонаси методик бурчагини безаш. "Мактаб касбга йўналтириш ишлари" стендинн тайёрлаш	Ноябрь	Хона мудир. меҳнат ва тасвирий санат ўқитувчи
III	<i>Ота - оналар билан ишлаш</i>		
1.	Ота-оналар учун "Ёшларни тўғри касб танлашларида оиланинг ўрни" мавзусида маъруза уюштириш.	Декабрь	Касбга йўналтириш бўйича комиссия.
2	Худуддаги ишлаб чиқариш корхоналари ва ўқувчиларни саёҳатга чиқаришда ота-оналарни жалб қилиш	Режа асосида	Синф рахбари
3	Ота-оналар билан ўқувчиларнинг касб танлашларига оид индивидуал консултация ўтказиш.	доимо	Синф рахбари, хона мудир
4	"Ёшларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбия-лашда ота-оналарининг ўрни" мавзусида ота-оналар йиғилишини ўтказиш.	январь	Синф рахбари
5	Турли хил касб вакиллари ва ўқувчиларнинг ота-оналар билан учрашув ўтказиш.	март	Касбга йўналтириш комиссияси.
6	Касбга йўналтириш хонасини жихозлашда ва безашда ота-оналарни жалб этиш	доимо	Комиссия, ота-оналар кенгаши, хона мудир
IV	<i>Ўқувчилар билан олиб бориладиган ишлар.</i>		
1	VIII синфларга "касбга йўналтириш" бўлими бўйича дарсларни ташкил этиш ва ўтказиш.	Дарс жадвали асосида	Меҳнат таълими ўқитувчиси, маънавият бўйича директор муовини.

2	Касбларни қўллаб-қувватлаш ҳафталигини ташкил қилиш: саноатни, майиший хизмат курсатишни, фан ва таълимни, кишлоқ ҳўжалигини.	Ноябрь, декабрь март, май	Касбга йўналтириш бўйича комиссия
3	Турли хил касблар тўғрисида видеофильм ва кинофильмлар намойиш этиш	Доимий	Хона мудир
4	Мактаб ўқувчиси шахсини ўрганиш бўйича "Мактаб ўқувчисининг индивидуал" картасини мунтазам тўлдириб бориш.	Доимо	Синф рахбари фан ўқитувчилари.
5	Ҳар бир синф учун "Худудимиз учун зарур касблар " альбомини тайёрлаш.	Доимий	Синф рахбари
6	VII - IX синф ўқувчилари учун тиббий консультация бўйича маърузалар уюштириш	Апрель	Синф рахбари, мактаб шифокори.
7	II -IX синф ўқувчилари билан касб-хунар коллежлари ўқувчиларининг учрашуви ташкил этиш.	Апрель	Касбга йўналтириш бўйича комиссия
8	IX синф ўқувчиларини касб-хунар коллежларига саёҳат уюштириш.	Май	Синф рахбари, меҳнат ўқитувчиси

VII-IX синф ўқувчиларининг ота - оналари учун анкета - сўровнома

Хурматли ота - оналар!

Фарзандимиз умумий ўрта таълим мактабини тамомляпти. У нхтиёрий равишда академик лицей ёки касб-хунар коллежида ўқишини давом эттиради. Унинг келажакда таълим соҳасида ўқишини давом эттириши ёки касб-хунар эгаси бўлишини муستакил танлаши ҳаёт йўлини ёруғ бўлишини, малакали ходим бўлиб етишишига замин яратади.

Унга шундай маъсулиятли қарорга келишига малакали ёрдам бериш учун

ўқитувчилар ва ота-оналарнинг билим ва имкониятларини бирлаштириш зарур.

Сиздан олинadиган маълумотлар шу мақсад амалга ошишга хизмат қилади.

1.

Ўқувчининг

Ф.И.Ш. _____

туғилган _____ йили _____

синфи _____ манзили _____

2. Ота-онаси тўғрисида маълумотлар:

Отаси

Ф.И.Ш. _____

Иш

жойи _____ касби _____

лавозими _____ маълумоти _____

Онаси

Ф.И.Ш.

Иш

жойи _____ касби _____

лавозими _____ маълумоти _____

3. Оиладаги болалар сони _____
 Ўғил _____ қиз _____ касрда
 ишлайди _____
 каерда _____
 ўқийди _____
4. Ўқувчининг шугулланиши учун уйда шароит яратилганми?
5. Саломатлиги _____ қандай?
6. Сиз ўғил (қизингиз) касб танлаш хусусида шифокор билан
 маслаҳатлашдингизми?
7. Ўғлингиз _____ (қизингиз) қайси _____ фанларга
 қизиқади? _____
8. Фарзандингиз _____ қайси _____ фанларга
 қизиқади? _____
9. Фарзандингиз ўз кўли билан нималар
 ясайди? _____
10. Оилавий ишларни бажаришда мустақил
 фикрлайдими? _____
11. Уй топшириқларини қандай
 бажаради? _____
12. Фарзандингиз келгусида ким
 бўлмокчи? _____
13. Сиз қайси касбни эгаллашни хоҳлайсиз? _____
14. Фарзандингиз ва сизнинг фикрингиз мосми? _____
15. Фарзандингиз сизнинг касб фаолиятингизга
 қизиқадими? _____
16. Фарзандингизнинг академик лицейда ўқишини давом
 эттиришини
 хоҳлайсизми? _____
17. Фарзандингизнинг касб-хунар коллежида ўқишини
 хоҳлайсизми? _____
18. Сизнингча у танлаган касби бўйича малакали мутахас
 бўлиб _____ етиша
 оладими? _____
19. Қўшимча
 фикрларингиз? _____

VIII БОБ. КАСБ ТАЎЛАШГА ЙЎЛЛАШ БЎЙИЧА МУТАХАССИСЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИ

§ 8.1 Бўлажак ўқитувчиларнинг касбга мослаштиришнинг педагогик-психологик шарт-шароитлари.

Ўқувчиларни касб-ҳунар йўналишлари бўйича тарбиялаш тизимида уларнинг касб кўникмаларини эгаллаш ва касбга мослаштириш жараёни муҳим ўрин тутadi. Айниқса, ёш авлоднинг ишлаб чиқаришга кириб келиши – ўсмирлик босқичидан балоғат ёшига ўтиш даври ҳисобланади. Ёшларнинг ишлаб чиқариш соҳасида мустақкам ўрнашиб олиши билан яқунланadиган касбга мослашнинг оила, жамоатчилик, мактаб, касб-ҳунарга йўналтириш бўйича биргаликда олиб борилган ишлар самарадорлигининг муҳим бир кўрсаткичи ҳисобланади.

Тадқиқотчи олимлардан Н.Шодиев, П.Т.Мағзумов, Э.Т.Чориев, К.Д.Давлятов, О.Мағдиев, У.А.Нишоналиев, А.И.Воробьев, А.Р.Ходжабоев, Н.Н.Азизходжаева ва бошқаларнинг илмий ишлари айнан шу муаммоларни ўрганишга бағишланган. Бу ишларда ўқувчиларнинг касбга мослашнинг касб ҳақида маълумот, ёшларни меҳнатга тайёрлаш, ходимларни ишлаб чиқариш жараёнида тайёрлаб бориш ва малакасини ошириш билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилган.

Бу тадқиқотларни олиб борган муаллифлар илмий таҳлиллар натижасида шундай хулосага келадилар:

1. Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришнинг бутун тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш муҳимлиги. Бу ёшларнинг ҳаётга ва моддий ишлаб чиқариш доирасидаги меҳнатга муваффақиятли мослашнинг учун ҳал қилувчи шартлардан бири бўлиб хизмат қилади.

2. Ишлаб чиқариш жамоаси ишини шундай ташкил этиш мақсадга мувофиқки, токи у самарали ишлаб чиқариш таълимини йўлга қўйиш, жамоада ўсиб улғайиши имкониятларини, ёшлар учун етарли турмуш шароитини яратиш ва уларнинг маданий талабларини қондиришга хизмат қилсин.

3. Касб-ҳунарга мослашнинг ижтимоий-психологик омиллари – жамоа психологик муҳити, унинг ҳамжихатлиги, маънавий қондалари ва одатлар - ҳаммасининг бирлигини ҳисобга олиш тўғрисида.

4. Меҳнат фаолиятини энди бошлаётган ёшларда касбга кизикниш, ишлаб чиқаришга меҳр, меҳнатга онгли муносабат кўникмаларини тарбиялаш бўйича жамоатчилик ишларини кучайтириш тўғрисида.

Ана шу фикр-мулоҳазалар асосида «касбга мослашниш» тушунчасининг моҳияти ва мазмунини очиб бериш борасида ҳам тадқиқотчилар изланишлар олиб борганлар. Хусусан, О.Мағдиев касбга мослашиш жараёнини меҳнат фаолиятини муваффақиятли бошлашдан иборат, деб тушунтиради.

Яна бир тадқиқотчи – Н.Шодиев эса бу тушунчага қуйидагича таъриф беради: касб-хунарга мослашниш – бу янги касб эгасининг меҳнат шароити ва мазмунига, раҳбарият талаблари ва иш услубига мослашиши, тўғрироғи, уларни ўрганиш жараёни демакдир. Бизнингча, П.Т.Магзумовнинг таърифи анча ҳақиқатга яқин кўринади. Унинг айтишича, касбга мослашиш деганда, мактаб ўқитувчиларининг корхона жамоаси ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётига кириб бориш жараёнини тушуниш керак.

Касб-хунар танлаш борасидаги илмий ишларнинг таҳлили мактаб ўқувчиларининг касб-хунарга мослашиш масаласи ҳам кенг миқёсида етарли даражада ўрганилмагани, мактабнинг бу борадаги ўрни ва аҳамиятига ҳанузгача ҳолис баҳо берилмаганини кўрсатади.

Назарий таҳлиллар ҳамда ўқувчиларни меҳнатга тайёрлаш ва уларнинг ишлаб чиқаришда мустаҳкам ўрнашиб олиши бўйича мактаб ва корхоналарнинг ўзаро ҳамкорликда олиб борган ишлари тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш асосида биз ёшларнинг касб-хунарга мослашув жараёнини мактабдан бошланиб, коллежларда ва академик лицейларда якунланадиган кўп босқичли ва давомли амалий-тарбиявий иш деб биламиз.

Ёшларнинг ишлаб чиқаришда касб-хунарга мослашиш жараёни ҳақида тўхталишдан аввал унинг нечта даврга бўлинишини кўриб чиқайлик. Таҳлиллар натижасида бу жараёнда тўртта давр борлигини аниқлаш имконини берди. Улар қуйидагилар:

1 - Ҳар хил ишлаб чиқариш ва меҳнат турларига умумий мослашиш даври.

2 - Маълум бир касбга ёки ўзаро ўхшаш касбларга, бошланғич касб-хунарга мослашиш даври.

3 - Ишлаб чиқаришнинг тўлақонли аъзоси сифатида касб-хунарга тўла мослашиш даври.

4 - Ёшларнинг ўзлари танлаган касб-хунар бўйича тўла мослашиш ва ишлаб чиқаришда мустаҳкам ўрнашниш даври.

Биринчи давр мактаб ўқувчиларида меҳнат фаолиятига талабни кучайтириш босқичларини ўз ичига олади. Бунда ижтимоий фойдали меҳнат муҳим роль ўйнайди. Уни ўқувчиларнинг дарсларда олинган билимлари билан уйғунлаштирган ҳолда олиб ориш мумкин.

Ижтимоий меҳнат жараёнида табиат бойликлари ва имкониятлари, инсоннинг ана шу табиатнинг бир қисми сифатидаги куч-қудрати тушунилади ва факат ана шундай тушуниш ўқувчи қалбида меҳнат ва одамларга, жонажон ўлка табиатига ҳақиқий муҳаббат уйғотади.

1-давр I-IV синф ўқувчиларини қамраб олади. Бу даврда уларда оила ва мактабда меҳнат тарбияси туфайли меҳнатга мослашиш жараёни ортиб боради. VIII-IX синфларда касб-хунарга йўналтириш тизимида касб танлашнинг дастлабки кўникмалари ҳосил бўлади.

2-давр касб-хунар коллежлари талабаларини ўз ичига олади. Улар бу босқичга етиб боргунча мактабда, ўқув-ишлаб чиқариш ишлари ва бошқа амалий-ўқув тадбирларида танлаган касби бўйича чуқур меҳнат тайёргарлигидан ўтган бўлади.

3-давр мактаб битирувчисининг ишлаб чиқариш жамоасига кириб келишидан бошланиб, унинг иш тажрибаси ортиб бориши билан давом этади. Бу даврдан бошлаб ёшларни ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришга кизиктириш услуби ва қоидалари қўлланилади.

4-давр касб-хунарга мослашишнинг якунловчи даври ёшларнинг меҳнат фаолиятидаги фаол иштироки ва илғор меҳнат услубларини эгаллаши билан ажралиб туради. Бу даврда ўсмир йигит-қизлар ўз малакасини ошириб бориб, илғор ишлаб чиқариш тажрибаси амал қилаётган меҳнат жараёнига қўшилиб, ишлаб чиқаришда мустаҳкам ўрин эгаллаб боради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган даврлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг барчаси ягона ва яхлит бир жараённинг узвий қисмларини ташкил этади. Аммо тарбиявий таъсир воситаларини аниқлаш ва дифференциаллаш учун ёш ишчи шахсига хос ички позициянинг ўзига хос-хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Тадқиқотчи О.Ш.Магдиев фикрига кўра касб-хунарга мослашиш, танланган мутахассислик бўйича дастлабки мослашиш кўпгина омилларга боғлиқ. Улар қуйидаги бўлимларга ажратилган:

1. Уюштирилган таъсир омиллари.
2. Ижтимоий- педагогик омиллар.
3. Ўзига хос омиллар.

Бундай омилларнинг таъсир даражаси ўқувчининг турмуш шароити, унинг индивидуал хусусиятларига қараб аниқланади.

Одатда, ўқувчиларга мактаб шароитида ўқув-тарбия жараёни таркибдаги омиллар анча кучли таъсир кўрсатади. Н.Г.Магзумов, К.Д.Давлятов ва бошқа тадқиқотчиларнинг илмий кузатишларида аниқланган масалалар, яъни илғор педагогик тажрибалар ўқувчиларнинг касб-хунар билан яхши танишишига, уларнинг аниқ бир касбга қизиқишини ривожлантириш, касб-хунарга мослашишнинг дастлабки даври самарадорлигини ошириш, ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришнинг бутун тизими самарасини оширишга ёрдам берувчи бир қатор шартларни аниқлашга имкон беради.

§ 8.2 «Касб танлашга йўллаш» фаинин ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш

Маълумки ҳар қандай касбда фаолият самарадорлиги ва муваффақиятли касб соҳибларининг тайёргарлиги, маҳорати, ўз омилкорлигини такомиллаштириш устида ишоглик қунт ва изчиллик билан ишлашга боғлиқ. [Ўқитувчилик касбида эса ўз билимдонлиги, зукколиги, касб маҳоратини такомиллаштириш устида умр бўйи мунтазам ишламай туриб, эл ардоқлаган, обрў-эътиборли педагог бўлиш мумкин эмас. Чунки ўқитувчи жамиятнинг ёш авлод таълим-тарбиясига қўйган ижтимоий буюртмасининг асосий ижрочисидир. Республикамиз президенти Н.А.Каримов ҳозирги пайтда ўқитувчилар олдида давлат ва жамият қўйган талабларни қуйидагича баён қилиб бери:

«Тарбиячи – устоз бўлиш учун бошқаларнинг ақл-идрокини ўстириш, маърифат зиёсидан баҳраманд қилиш, хақикий фуқаро этиб етиштириш учун энг аввало, тарбиячининг ўзи айнан шундай юксак талабларга жавоб бериш, ана шундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак».

Ўқитувчиларга ахборот ва педагогик технологиялар асосида янги шакл ва мазмундаги касбий малака бериш ишн шунчалар кенг камровли, кўп қиррали, катта қўламларга эга бўлган жараёндир.

Олий таълим узлуксиз таълим тизимининг алоҳида босқичи сифатида ўз олдида юқори малакали мутахассислар тайёрлашни мақсад қўяди, бу ўқув масканлари талабалари чуқур умумилмий билимларга ва фаолиятнинг танлаб олинган соҳасида зарур касбий

кўникмаларга эга бўладилар, илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ҳам ушбу таълим босқичи доирасига киради. Билиш ва воқеликни қайта ўзлаштиришнинг қудратли воситаларини олган ҳолда маҳсуе фанлар асосларининг мустаҳкам билимларидан фойдаланибгина қолмасдан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ижтимоий амалиётни ривожлантириш, том маънода моддий ва маънавий маданиятни ўз ижодий маҳсулотлари билан бойитиш имкониятига эга бўлади.

Ўзбекистон тараққиётида халқнинг бой маънавий салоҳияти ва умуминсоний кадриятларга ҳамда ҳозирги замон маданияти, иқтисодиёти, илми, техникаси ва технологиясининг сўнгги ютуқларига асосланган мукамал таълим тизимини барпо этиш долзарб аҳамиятга эга.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида илғор педагогик технологияларни ўзлаштириш ва амалиётга жорий қилиш зарурлиги кўп қарра такрорланади. Педагогик технологияларнинг ўзи нима ва у анъанавий таълим методларидан нимаси билан фаркланади?

Ҳозирги кунда педагогик адабиёт, таълим муаммоларига оид маърузалар, расмий ҳужжатларда «янги педагогик технология», «илғор педагогик технология», «замонавий педагогик технология» иборалари кенг қўлланмоқда. «Педагогик технология – бу бутун ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз олдига таълим сифати ва самарадорлигини ошириш вазифасини қўйувчи техник ҳамда шахс ресурслари ва уларнинг ўзаро алоқасини ҳисобга олган ҳолда, билимлар мазмунини ишлаб чиқиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли услубидир». Бу таърифдаги асосий тушунча «тизимли услуб» эканлиги равшан, қолган барча сўзлар педагогик технологиянинг тизими сифатидаги таркибий элементларини ифодалайди. Айни тизимли ёндошув педагогик технологиянинг ўқитишга бошқа ёндошувлардан фарқловчи асосий белги ҳисобланади. Таълим мақсадлари, унинг мазмуни, ўқитиш ва таълим берилиш услублари, назорат ва натижаларни баҳолашни ўзаро алоқа ва бир-бири билан боғлиқликда лойиҳалашдан иборат. Масалан, ахборотни эслаб қолишга йўналтирилган, таълим олувчининг бўлажак фаолияти эса муайян ишларни бажариш ёки ташкилий бошқарув ва қарорларни қабул қилиш билан боғлиқ бўлади.

Педагогик адабиётларда педагогик технологиянинг таърифлари (В.Беспалько, Н.Н.Азизходжаева, В.Гузеев, В.Сластенин, И.Волков, Ў.К.Голлипов, Н.С.Сайдахмедов, М.Кларин, И.Лернер ва бошқалар)

хам келтирилади, аммо уларнинг биронтаси ЮНЕСКО таърифи даражасига кўтарила олмаган. Айтиб ўтилган олимлар орасида педагогик технология тўғрисидаги ахборотни МДХ мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистонда тарқалишида В.Беспалько ва М.В.Кларинларнинг таъсири кучлироқ, М.В.Кларин педагогикадаги технологик ёндошувнинг таркибий тузилиши ва мазмуни тўғрисидаги бирмунча тўлароқ маълумотлар берилган.

Педагогик фаолиятда баъзида «педагогик технология» тушунчаси билан фойдали бўлсада аввал ўзантирилган ва технологик қурилмаган ўқитиш услублари деб аталади. Аслини олганда, педагогик технология – бу ўқитишга ўзига хос бўлган янги (инновация) ёндошувдир. У педагогикадаги ижтимоий муҳандислик тафаккурининг ифодаланиши, технократик илмий онгнинг педагогика соҳасига кўчирилган тасвири, таълим жараёнининг муайян стандартлашуви ҳисобланади.

Педагогик технология услублари (ўзининг бошланғич маъносида) дастлаб ўқитишнинг ҳаракатини намунавий вазиятидаги (белгиланган қоида бўйича) ўзлаштириш талаб этиладиган маҳсулдор (репродуктив) даражаси учун ишлаб чиқилганди. Репродуктив таълим ҳар қандай таълимнинг зарур таркибий қисми ҳисобланади, у инсоният жамғарган тажрибани аниқ ўқув фани доирасида ўзлаштириш билан боғлиқ. Таълим олувчиларда билим ва кўникмаларнинг маълум пойдевори ҳосил қилинганидан кейингича, таълимнинг натижалари продуктив ва ижодий ёндошув услубларига ўтиш мумкин..

Шундай бўлсада, таникли олимлар Б.Блум, Д. Каратвол, Н. Гронлунд, Ж. Керрол, Ж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати билан режалаштирилган натижаларга эришишни кафолатлайдиган, такрорланадиган педагогик тузилмани ўз ичига олган педагогик технология ишлаб чиқилганди.

Т. С. Назарова қайд этиб ўтгандек, 70-йиллар бошларида хорижий мамлакатлар – Россия, Японияда педагогик технология масалалари бўйича журналлар чиқарила бошланган, кейинчалик бу муаммо устида ихтисослашган муассасалар (масалан, Буюк Британияда педагогик технология бўйича миллий кенгашлар) иш бошлаган.

Саноатда «юксак технологиялар» ибораси бор. Улар олатда, жуда мураккаб бўлади, катта сармоялар сарфланишини талаб қилади. Фаннинг сўнгги ютуқларига асосланади. Ходимлардан

махсус тайёргарлиқни талаб қилади. Шундай бўлсада, улар махсулотининг юқори сифати ва рақобатбардошлигини, пировард натижада салмоқли фойдани таъминлайди. Педагогик технологияда ўқитишдаги «юксак» услубияти қаторига киритиш мумкин, аммо унинг жорий қилиниши катта сарф-харажатларни талаб қилмайди. Таълим сифатининг калити пировард оқибатда алоҳида ўқув юрти ва аниқ ўқитувчи дейдиган бўлсак, педагогик технологияни ўзлаштириш, асосан, педагогларни ўқитишни талаб қилади. Педагогикада талабаларнинг таълим жараёнидаги фаоллигини оширишга қаратилган бир неча ўқитиш усуллари ишлаб чиқилган: муамолни ўқитиш, иш фаолиятини ифодаловчи ўйинлар, роллар бажариш, мавзули ўқитиш ва ҳақозо. Аммо улар олий таълим тизимида кенг қўлланилади деб бўлмайди. Бизнинг фикримизча бунинг сабаби ҳар бир машғулотларга тайёргарлик педагогик изланишни кўзда тутиш, юксак касбий маҳоратни, ижодий ёндошув ва кўп вақтни сарфлашни талаб қилишида бўлса керак. Одатда ҳар бир бундай машғулот сценарийси ўзига хос-хусусиятига эга ва бетакрордир. Тубдан фарқ қилувчи таълим турларини кўриб чиқамиз: оғзаки-кўргазмали, технологик ва изланувчан-ижодий. Оғзаки- кўргазмали (иллюстратив) ёндошув – бу анъанавий бўлиб ва асосан ўқитувчининг ахборот бериши, талабаларнинг билимини қабул қилиши, тўплаши ва хотирасида сақлаши билан белгиланади.

Маълумот бериш тизимида тайёр билимларни «ўқитувчи - талабаларга», бу билимларга уларнинг эҳтиёжи ва фаоллик даражаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, бевосита бериш мумкин бўлган имкониятдан келиб чиқишади. Шунга кўра ўқитувчининг асосий вазифаси- зарурий ахборотни маълум қилиш ва уни хотирада мустаҳкамлаш устида ишлашдир.

Бундай ўқув жараёнида ўқув предмети соатлар миқдори, лаборатория ва амалий машғулотлар оралиғида соатлар таксимоти дарс ўтиш жойи катъий белгиланган бўлади.

Педагогик технология – И.П.Подласовнинг таъкидлашича: «Технология яратилгунча шахсий маҳорат ҳукмронлик қилади. Эртами, кечми, шахсий маҳорат «жамоа маҳоратига» айланади ва мужассам ифодаси бўлиб технология хизмат қилади».

Педагогик технологиянинг ўзига хос-хусусияти шундан иборатки унда ўқув мақсадларига эришишни кафолатлайдиган ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндошув, энг аввало, тасвирлаш эмас, балки лойиҳалаштирилган

натижаларни амалга ошириш имконини берувчи амалий кўрсатмални тузилмада ўз ифодасини топади.

Мақсадга йўналтирилганлик, оралиқ натижаларни ташхисли текшириб бориш, таълимни алоҳида ўқитиш лавҳаларга ажратиш каби усуллар ҳозирги кунга келиб қайта-қайта такрорлаш мумкин бўлган таълим технологияси ғоясида мужассамланган.

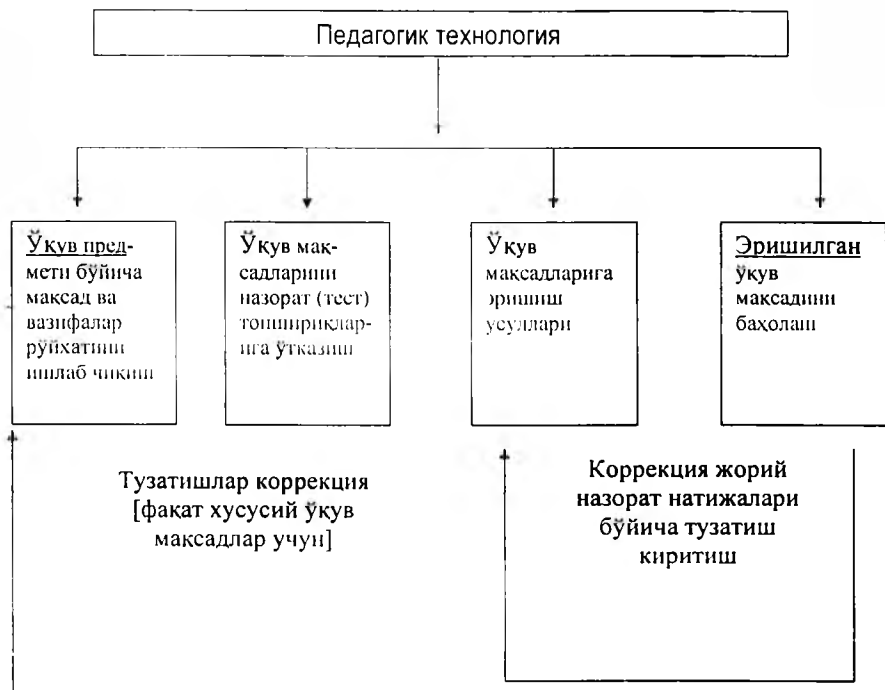
У асосан ўз ичига қуйидаги омилларни олади (бунда қисқача мазмуни берилган):

- таълимда умумий мақсаднинг қўйилиши;
- тузилган умумий мақсаддан аниқ мақсадга ўтиш;
- талабаларнинг билим даражаларини дастлабки (ташхисли) баҳолаш;
- бажариладиган ўқув тадбирларни мажмуаси бу босқичда талабалар билан мулоқот асосида таълимга жорий тузатишлар киритилиши лозим);
- натижани баҳолаш.

Қайта такрорлаш хусусиятли, ушбу тизим «модуль» шаклига эга бўлиб, мазмунлар билан тўлатилган ва умумий таркибга боғланган бирликлар, жамланмалардан ташкил топади.

Ўқув жараёнини педагогик технология асосида ташкил этишнинг режалаштириш босқичида, етакчи услубчи – педагоглар гуруҳи педагогик технологиянинг қонун-қоида ва тамойиллари асосида услубий ашёларни ишлаб чиқиш пайтларида юқорида малака талаб этилади. Лойиҳа тайёр бўлгач, педагог асосан ташкилий ва маслаҳатчи (ижодий қўшимчалар киритиш имконини сақлаган ҳолда) вазифаларни бажаради.

Технологик ёндошувга асосланган ўқув-тарбия жараёнини лойиҳалаш кетма-кетлиги чизмада умумий кўринишда берилган. Ушбу андозадаги ҳар бир таркибий қисм педагогик муолажанинг мақбуллаштирилган бўлагини ташкил этади.

Расм- 8.2 Педагогик технологиянинг тузилиши.

Педагогик технологияни тушуниш учун асосий йўли аниқ белгиланган мақсадларга қаратилганлик, таълим олувчи билан мунтазам ўзаро алоқани ўрнатish, педагогик технологиянинг фалсафий асосий ҳисобланган таълим олувчининг ҳатти-ҳаракати орқали ўқитишдир. Ўзаро алоқа педагогик технология асосини ташкил қилиб, ўқув жараёнини тўлиқ камраб олиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълимнинг янги модели, яъни янги педагогик технология асосида дарс мезонини бойитиб бориш зарурлиги ҳақида уқтириб ўтилган. Ўқув жараёнини технологиялаштириш, дарс мазмунини янги ахборот технологиялари билан бойитиш, ҳозирги замон талабидир.

Ҳозирги таълим соҳасидаги ислохотларга назар солсак, кўпинча ўқитувчи мураббийларнинг «методика» ва «технология» сўзининг маъносининг фарқига бормаётганликларининг гувоҳи бўламиз. Ҳўш, технология сўзининг маъноси нима?

Бу сўз 1872 йилда фанга кириб келган. Юнон тилида «tehne» - «санъат», «маҳорат» ва «логос» - «фан» деган сўзлардан олинган бўлиб, хунар (маҳорат) фани маъносини англатади. Шунингдек терминологияда:

- ишлаб чиқариш технологияси;

- ўқитиш технологияси;

- ўқув жараёни технологияси;

- педагогик технология;

-ахборот технологияси каби сўзларни эшитганмиз. Айниқса, педагогик технология жуда кўп тилга олинadиган бўлди. Демак, технология - хунар фани бўлса, педагогик технология ўз-ўзидан тушунарли бўлади.

Педагогик технология бу - ўқитувчининг фаолиятини янгилловчи ўқув жараёнини белгиланган мақсад ва мазмун асосида лойиҳаланган, шунингдек, ўқувчи шахсини шакллантирувчи, таълимда якуний натижани кафолатлайдиган омиллар йиғиндисидан иборатдир.

Энди методикага келсак - ўқув жараёнини тўғри ташкил этиш (назорат қилишнинг огзаки, ёзма, савол-жавоб, аралаш, тест ва ҳақозо) ва ўтказиш борасидаги тавсиялар йиғиндисидир.

Янги педагогик технология деганда ўқитиш мақсадларини йўлга қўйиш, ўқув жараёнини тузиш ва уни самарадорлигини ўзида қамраб олган, ўқув жараёнининг тўлиқ бошқарувчанлик ҳолатида иборат бўлган мазмун тушунилади.

Шундай қилиб, илгаридан лойиҳалаштирилган таълим-тарбия жараёнининг педагогик технологияси ўзидан методлар тизимини, таълимнинг усулларини, ўқитувчи ва талабаларнинг фаолият кўрсатиш имкониятлари ва воситалари, талабаларнинг ижобий шахсий сифатларини ривожлантириш мақсадини, якуний натижаларга эришиш моҳиятини мужассамлаштиради.

§ 8.3 «Касб танлашга йўллаш» борасида ўтказилган тадқиқот ишларининг таҳлили.

Бўлғуси меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини касб танлашга йўллаш ишига тайёрлашда Шарқ халқларининг бой маънавий меъроси катта аҳамият касб этади.

Бўлғуси меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларининг меҳнат жараёнига, касб-хунарларни эгаллашга йўналтириш ва ушбу

фаолиятларни ўзлаштиришларини такомиллаштириш йўлида олиб бораётган тадқиқотимиз учун Шарк халқларининг бой маънавий меъроси ва қадриятларига таяниш муҳим аҳамият касб этади.

Касб-ҳунарга йўналтиришнинг моддий ва маънавий меъросимиз билан ҳамоханг равишда ривожланиши жуда кўпгина мутафаккирларимизнинг, донишмандларимизнинг битикларида ва адабий меъросларида юксак маҳоратлари билан бирга битилди, жаҳоннинг маданият хазинасига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Турли ижтимоий-иқтисодий тузумларда яратилган ҳадислар, панднома, ривоят, ҳикоя, достон, мақол, ғазал, рубоий, маснавий, эртак ва бошқа кўринишларида инсоннинг таълим-тарбияси ва касб-ҳунар ўрганишнинг афзаллиги, ҳалол меҳнат билан яшашнинг зарурлиги тўғрисидаги фикрлар бизгача етиб келган. Бундай ёзма манбаларга зардуштийларнинг улуғ асарларидан ҳисобланган 4-6 асрларда яратилган «Авесто»да болалар ёш пайтлариданок дарахт кўчати ўтказиш, уй-рўзгор қуроллари яшаш, ерга ишлов бериш ва чорва билан шугулланишга ўргатилиши шарт қилиб қўйилиши тўғрисидаги сатрлар кўплаб келтирилган. Масалан, «Яхшилик ва озгулик яратиш учун киши меҳнат қилиши, ўз қўллари билан моддий ноз-неъматлар яратиши лозим». Албатта, Шарк халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқлари 8-9 асрлардан бошлаб ислом динига, унинг ақидаларига риоя қилиб келмоқдалар. Мусулмонларнинг энг олий, муқаддас китоби бўлган «Қуръони Карим» ўзининг оятларида, сураларида мўтаъбар Оллоҳ номидан халқни, аҳли мўъминни тўғри йўлга бошлайди. «Қуръони Карим»нинг бевосита оятлардан келиб чиқиб халқ орасида турли панд-насихат ва ривоятлар, ҳикоятлар кўринишида яратилган «ҳадис»ларда кишиларнинг турмуш тарзини, ижтимоий фаолиятини бир-бирига муносабатини маълум бир даражада тартибга солиш тўғрисида ўғит-насихатлар беради. Буюк муҳаддис, ислом оламида йирик аллома сифатида танилган Имом Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил ал-Бухорий хазратлари ўзининг «Ал-Жомеъ ас-сахих» [«Ишонарли тўплам»] асарида касб-ҳунар ўрганиш, унинг афзаллиги жамият учун, фойдали меҳнат қилиш тўғрисида кўплаб ҳадисларни шарҳлаб берганлар. Масалан, 14-бобда «Кишининг касби ва ўз қўли билан меҳнат қилиш» ҳақидаги ҳадисда шундай дейилади: «Менинг ўз касбим борлигини кавмимиз яхши билур. Мен гарчи мусулмонлар ишлари билан банд бўлсам ҳам, шу касбим орқали оила тебратурман».

Буюк мутафаккир Абу Наер Фаробийнинг «Бахт саодатга эришув» асарида «Агар касб-хунар фазилати тугма бўлганда, подшоҳлар ҳам истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳлик ҳам уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган табиий бир мажбурият бўлиб қолар эди», деб айтилади.

Комусий олим Абу Райхон Берунийнинг «Минералогия» асарида бу ҳақида: «Меҳнатсиз шон-шавкатга, мартабага эринган киши хурматга лойикми? Юқори мартабага меҳнатсиз эринган киши фароғат ва роҳат соясида яшайди, яхши кийинади, аммо улуғлик либосидан махрум, яланғочдир». Мутафаккир олим ушбу сўзлари билан ҳақиқий улуғлик, ҳақиқий роҳат, ҳақиқий фароғатда яшаш учун киши ҳалол меҳнат қилмоғи лозим, агар киши меҳнатсиз ҳолда юқори мартабаларга чиқиб қолган тақдирда ҳам меҳнат қилмаса, бу ҳолда киши юзаки обрўга эга, аслида эса у яланғочдир дейди.

Донишманд Юсуф Хос Ҳожибнинг таъбирича, ҳар бир киши ижтимоий ҳаётнинг фаол иштирокчиси сифатида ҳунар ўрганмоғи, ўз ҳунари билан халқига, Ватанига хизмат қилмоғи зарур. Ҳунар ўрганишга ва меҳнат қилишга бўлган интилиш ҳар бир инсон учун ҳаётий эҳтиёж бўлмоғи керак. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари, яъни «Бахт саодатга эриштирувчи билим» демакдир. Ушбу асар туркий халқларнинг қадимги таълим-тарбия усуллари ҳақидаги илк маълумотларни сақлагани билан ҳам муҳимдир. Шонр инсонни улуғлайди. Унинг фикрича, инсоннинг улуғлиги, ақл-идроқ, сўзлаш қобилияти, билими, ўқуви, ҳунар ва касбга эгаллигидир.

Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк», (Туркий сўзлар девони) асарида «Илмли, ақли одамларга яхшилик қилиб сўзларини тингла. Илмларни, ҳунарларни ўрганиб, амалга ошир» дейилган. Аллома ушбу асарида кишиларни меҳнат қилишга, яхшиликка ундайди, ёмонликни қоралайди, илм ва ҳунар соҳибларини эъзозлайди, кишиларни улардан ибрат олишга чақиради. Демак, улуғ донишманд ўзининг ушбу сўзлари билан унумли меҳнат қилишни илмни ўрганиш билан баробар қўяди. Киши меҳнат қилсагина, ҳунар ўргансагина илмли, ақлли киши ҳисобланиб, ҳақиқий яхшилик қилиш қўлидан келишини исботламоқчи бўлади.

Шарқнинг буюк мутафаккирларидан ҳисобланган Алишер Навоийнинг «Ҳамса» даги йирик дostonларидан бири «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Фарҳод сиймосида ёшлик даврларидан илм-ҳунарга қизиқишини намуна келтириб, бу билан ёшларни, бир неча ҳунарларни эгаллаб олишга ундайди. Шунингдек, Навоий Фарҳодни

меҳнат ва ҳунарға зўр хавасли, сартарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукаммал эгаллаб олган киши сифатида улуғлайди. Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиникқан меҳнатсевар Фарход камтарин, мазлумларға ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади. Навоий Фарходни сувсиз ерларға сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўжизалар кўрсатган баҳодир йиғит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни халқ манфаати учун хизмат эттириш лозим, деб ҳисоблайди. Фарход Ширинни қидириб Арманистонға борганда, арман юртида тоғда канал қазिश учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва: «ҳунарни асрабон нетқумдир охир, Олиб туфроққаи кетқумдир охир!» дея ўз билими, ҳунари ва ғайратини инга солади, канал казувчилар машаққатини енгиллаштиради ҳамда халқ ўртасида катта шухрат қозонади.

12 асрда яшаган атоқли ёзувчи Воиз Кошифий ҳар томонлама стук аллома ҳисобланган. У ўзининг «Футувватнома Султоний» номли асарида 14-фаслда касб-кор ва савдо, тижорат одоби ҳақида қуйидагича ёзади: Агар барча касблар учун зарурий одоблар ҳулосаси нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбининг ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сакласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурат учунгина керакли касб билан шугуллансин. Касбни мол-дунё тўплашға сарфламасин. Учинчидан, касбни обрў олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби деб билсин.

Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар билан муомала қилмасин. Бешинчидан, ўз ҳунарига безътиборлик, хато-нуқсонларға, айб ишларға йўл қўймасин, ҳар хил ифлосликлар, булғанишлардан саклансин. Олтинчидан, инсоф чизигидан чикмасин, мол-матони танимайдиган одамлар билан муомала қилмасин. Еттинчидан, агар тарози аҳлидан бўлса, тошдан уриб колмасин ва ортик ҳам бермасин. Саккизинчидан, газлама ўлчаб сотувчилар аҳлидан бўлса, ўзига қўп олиб қолиб, бошқаларға кам бермасин, чунки баракот тўғрилиқда ва жамиятнинг инсоф юзасидан ҳалол кун кечиришидадир.

Воиз Кошифийнинг ушбу сўзлари ҳам ҳунарманд кишиларнинг ҳалолликда, инсофлиликда, софдилликда бошқаларға ўрнак бўлишига, одамларнинг улардан ахлокий ҳислатларни ўрганишига мисоллар келтиради. Дарҳақиқат, ёшларға касб-ҳунарларни ўргатиш орқали уларни жамиятда ҳалол меҳнат қилишға ундашға бағишланган бизнинг илмий тадқиқотимиз учун ушбу доно фикрлар

муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки буюк тарихига, ўтмишига эга бўлган халқимизни, меҳнатсиз, касб-хунарларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

12-13 асрнинг буюк алломаларидан ҳисобланган Саъдий Шерозий (1184-1292) «Ўлустон» асарида тарбиянинг таъсири баёнига қуйидагича ҳикоят келтиради: «Бир донишманд фарзандларига шундай панду-насихат қиларди: «Азиз ўғлонларим, хунар ўрганишлар, зероки, моли дунёга эътимод йўқ ва олтин-кумуш сафарда хатарлидир. Қарокчи ўғирлаб кетади ёки эгаси еб-ичиб тамомлайди. Аммо хунар қайнар булоқ, туганмас давлатдир, агар хунаrmанд молидан маҳрум бўлса, қайғуси йўқдир, чунки хунарнинг ўзи давлатдир. хунаrmанд касрга борса, қадрланади ва уйнинг тўридан жой олади, хунарсиз одам эса ҳаминша машаққат чекади, тиланчилик қилади»».

Сўфийлик таълимотининг йирик намоёндаси Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида асосий ўрин тутган ғоялар:

1. Кишиларнинг ҳалол меҳнат қилишга, хунар ўрганишга, ўз меҳнати мевасидан баҳраманд бўлишга чақириш;

2. «Даст ба кор-у дил ба ёр» - яъни «қўлнинг ишда-ю, кўнглининг оллоҳда бўлсин» деган маънони билдиради.

У киши талабаларини мадрасага қабул қилиш пайтида дастлаб бирон касбинг борми дея сўраганлар, хунарсиз одамни эса ўқишга қабул қилинмаган.

Агар киши хунарни бўлса, у билимини ҳақиқатга бағишлайди, ўз меҳнати билан кун кечиришга сарфлайди, агар киши хунарни бўлмаса у ҳалол меҳнатни унутади. нопок ишларга қўл уриши мумкин деб огоҳлантирали.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «Нақшбандия» деб аталган таълимоти 11-10 асрда Ўрта Осиё ва Хуросонда кенг тарқалди. У ҳар бир кишини деҳқончилик, чорвачилик, қурувчилик, савдо, наққошлик каби хунарларни ўрганишга, эгаллашга ундайди.

Меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини касбий тайёргарлигини такомиллаштиришда ҳалол меҳнат қилишга, турли касб-хунарларни эгаллашга ўргатилиб борилиши халқимизнинг бутун тараққиёти тарихида, турли даврларда мукаддас анъанага айланиб борган. Мутафаккирлар, алломалар, аҳли донишлар, назариётчи ва амалиётчи олимлар томонидан бу соҳада турли даврларда тадқиқот ва изланишлар, кузатишлар олиб бориб, фикр ва мулохазаларини хилма-хил асарларда баён қилганлар.

Биз ҳам ўз тадқиқотимизни олиб бориш жараёнида меҳнат таълими ўқитувчиларини касбий тайёргарлигини такомиллаштиришда касб-хунар ўргатиш, уларни ҳалол меҳнат фаолиятига тайёрлаш жараёнини турли давлатларда турли соҳаларнинг талқин қилиниши даражасини аниқлаш, кузатиш, таҳлил қилишга, қолаверса, мустақил Ўзбекистон педагогикасида бу соҳада эриштилаётган натижаларни қисман бўлсада ўрганишга ҳаракат қилдик.

Мустақил Республикамизда халқимизнинг минг йиллаб йиғилган тажрибаларини, халқ педагогикаси ютуқларини, урф-одатларини, анъаналарини, ҳозирги даврда меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини касбий тайёргарлигида таълим ва тарбия беришга йўналтирилган кўпгина йирик, назарий ва амалий аҳамиятга молик педагогик тадқиқотлар амалга оширилган ва оширилмоқда.

Бўлғуси меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини халқнинг меҳнат анъаналарига, меҳнат байрамларига, унумли меҳнат фаолиятига, жараёнига, кишиларга ҳурмат, уларнинг турли касб-хунарларни эгаллашларига дастлабки қадамлар ҳисобланади ва меҳнат тайёргарлигининг муҳим омилidir.

Ўзбекистон Республикасида ҳам узоқ вақтлар мобайнида меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини касб танлашга йўллаш ишига тайёрлаш, уларнинг унумли меҳнат жараёнидаги фаолиятга тайёрлаш, касб-хунар ўргатиш, халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилишга ўргатишга тайёрлашнинг турли масалалари билан кўпгина олимлар, тадқиқотчилар шуғулландилар. Улар ўз тадқиқот натижаларини номзодлик, докторлик диссертациялари, монографиялари, ўқув қўлланмалари, методик тавсияномалар тарзида баён этдилар.

Н.Ш.Шодиев – ёшлар келгусида ҳаётга, меҳнатга, маълум касбларга тайёргарлиги масалалари, ўқувчиларни касб танлашларининг педагогик асосларини ёритиш билан, маҳаллий шароитларда ўқувчиларнинг ижтимоий-фойдали, унумли меҳнатни ташкил этишда синфдан ва мактабдан ташқари ишларини ташкил этиш методикасини такомиллаштириш билан ҳамда бўлғуси ўқитувчиларни ушбу жараёнга раҳбарлик амалий фаолиятига тайёрлаш масалалари билан шуғулланди.

Э.Т.Чорнев – республикамиз шароитида ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалиги меҳнатига тайёргарлиги, меҳнат тарбияси тизимини ва тартибини яратди.

П.Т.Магзумов – ўқувчилар ижтимоий фойдали, унумли меҳнатининг турли кирралари, томонларини ташкил этиш шакллари, меъёрларини кўпгина асарларида ёритди.

Н.С.Сайидахмедов – ўқувчилар меҳнат амалиётининг педагогик шароитлари, олий ўқув юрти талабаларининг ёшларининг унумли меҳнатига раҳбарлик қилишга тайёрлаш муаммолари билан муваффақиятли шуғулланди.

А.Р.Хўжабоев ўзининг илмий тадқиқотларида меҳнат ва касб таълими ўқитувчисининг ўқув-методик таъминотининг педагогик асосларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқди, амалиётда қўллашнинг йўллари кўрсатиб берди. Илмий-педагогик фаолиятида эса кўпгина касб-хунарлар тавсифномаси, стандартларини ишлаб чиқишда иштирок этди.

Бўлғуси меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини келажак ҳаётга, меҳнатга, маълум касб-хунарга тайёрлаш ишида, уларга халқ ҳўжалигининг тузилиши, ҳозирги замон ишлаб чиқариши, янги техника, илғор технология, автоматика элементлари, турли материаллар ва асбоб-ускуналар, жиҳозлар, қурилмалар билан танишиши ва ишлаш, ишлаб чиқариш, унумли меҳнат касблари, касб эгалари ҳаётини, фаолияти ва ҳақозолар билан таништиришда назарий ўқитишдан ташқари ишлаб чиқариш амалиёти ҳам муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги замон олий таълим муассасаларида амалда қўлланилаётган ўқув дастурлари мазмунини танлашда меҳнат ва касб таълими ўқитувчиларини тайёргарлигини такомиллаштиришда касб танлашга йўллаш асосларини ўргатишдан иборатдир. Касбга йўналтириш таълими мақсадини ва вазифаларини белгилашда ўқув жараёнида, албатта ўзига хос педагогик усуллар, воситалар кўплаб қўлланиш лозим бўлади. Ҳозирги даврда таълим-тарбия тизимида, меҳнат таълимида халқимизнинг миллий, маънавий, маданий меъросларидан, кадриятларидан, тарихий ютуқларидан фойдаланишнинг йўллари педагогик шароитларини белгилаш иши кўпгина изланишлар қатори тадқиқотимизнинг асосий йўналишларидан ҳисобланади.

§ 8.4 Касб танлашга йўллаш жараёнида йўл қўйиладиган хатоликларни бартараф этиш усуллари

Ҳозирги фан-техника ва ижтимоий тараққиёт шароитида умумий ўрта таълим мактабларининг ёш авлодни жамиятимизни тараққий эттиришда қатнашишга тайёрлаш борасидаги масъулияти ҳар

кашонгидан кўра ортиб бормоқда. Шу муносабат билан ўқувчиларнинг илм-фан асосларига оид билимларини ривожлантириш, уларда юксак онглиликни тарбиялаш, умуминсоний ва миллий ахлоқий сифатларни ўзаро уйғунликда камол тоғтириш, ёш авлоднинг турмушга ва меҳнатга, ижтимоий зарур касбларни онгли равишда танлашга тайёрлаш ҳозирги кун мактаб таълимининг асосий вазифаларидир.

Санаб ўтилган вазифалар каторида ўқувчининг келажакдаги касбини тўғри танлашга йўналтириш алоҳида аҳамиятга эга. Зеро касб танлаш – инсоннинг ҳаёт йўлида ўзига хос бурилиши ясаيدиган муҳим қадамдир, ёш авлоднинг бутун ҳаёти давомидаги фаолияти кўп жиҳатдан касбнинг қанчалик тўғри танланишига боғлиқ. Касбни тўғри танлаш – ҳар бир ўсмирнинг олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Касб танлашдан мақсад жамиятга ва оилага фойда келтириб, инсон ўзи ҳам моддий, ҳам маънавий қониқиш ҳосил қилишидир.

Ҳар бир шахс касбни барқарор қизиқиш, майлга мувофиқ танлаши, шу билан бирга ўзида дадиллик, қатъиятчилик, интизомчилик, ўзига ва ўз имкониятларига ишонч, қарор қабул қилишдаги мулоҳазачилик каби иродавий сифатларни ривожлантиришга ҳам интилиши керак.

Биз мактаб ўқувчиларининг касб танлашлари билан боғлиқ фаолиятини ўрганишимиз давомида улар дуч келадиган қуйидаги асосий муаммоларни аниқладик: соғлиғининг маълум бир касб талабларига мувофиқ келмаслиги, касбга яроқсизлик, мос келмаслик, касб танлашда етарлича онгли ва мустақиллик фикрлай олмаслик, ўз-ўзини тарбиялай олмаслик, касб танлашда хатоликларга йўл қўйиш ва бошқалар. Фикримизга кўра, ушбу муаммолар ичида касб танлашда ўқувчиларнинг йўл қўядиган хатоликлар ўзининг долзарблиги ва аҳамиятчилиги билан ажралиб туради. Ўқувчи ўз касбини шундай танлаши керакки, келгусида машғул бўладиган фаолият тури унинг ўзида ҳам қониқиш ҳосил қилсин ва шу билан бирга жамиятга фойда ҳам келтирсин.

Биз ушбу муаммонни ўрганиш мақсадида турли адабиёт ҳамда меъриий ҳужжатларни ўрганиб, ўқувчилар билан анкета сўровлари ўтказдик. Амалга оширган таҳлилларимизга кўра касб танлашда асосан қуйидаги хатоликларга йўл қўйилади:

1. *Ўқувчиларнинг ташлаган касблари юзасидан тўла ахборотга эга бўлмасдан, ўз олдидиларига бирданига олий малака талаб қилувчи*

юксак касбни эгаллашни мақсад қилиб қўйишлари. Инсон келгусида ўз ишининг ҳақиқий устаси бўлиб етишиши учун ўз меҳнат фаолиятини нимадан бошлаши тўғрисида жиддий ўйлаб кўрмоғи керак.

2. *Ўқувчиларнинг касблар нуфузли ёки нуфузсиз бўлади деган хато тушунчага эга бўлишлари* касб танлашдаги ҳаққонийликни бузилишига олиб келади. Бу борадаги хатоликларга йўл қўймаслик учун ўқувчиларда касбларнинг ёмони бўлмаслиги, ҳар қандай соҳада етуқликка эришиш аввало инсоннинг ўзида мужассам бўлган сифатларга боғлиқ эканлигини англаб етишларига кўмаклашниш талаб этилади.

3. *«Шериклардан орқада қолмаслик учун» касб танлаш.* Бу борадаги хатоликларни баратараф этиш учун ўқувчиларга у ёки бу касбни танлашда биринчи ёки охири бўлишдан кўра ўз кизиқишлари, қобилиятлари ҳамда саломатлигига мос келадиган касбни танлашни аҳамиятлироқ эканлигини тушунтириш лозим.

4. *Бирор касб эгаси бўлган кишига қаратилган муносабатни касбнинг ўзига қўчириш.* Ҳар бир инсонни касбга бўлган муносабати, касбнинг меҳнатига бўлган муносабати турлича бўлади. Масалан, агар ўқувчи ҳайдовчилик касби эгалари киёфасида доимо автомобилда хуш кайфиятда хизмат вазифаларини бажариб юрадиган инсонларни тасаввур қилади. Бироқ, ҳар қандай касбда бўлгани қабил, ҳайдовчилик касбининг ҳам кўплаб қийин ва мураккаб, машаққатли томонлари борлигини ўқувчилар ҳар доим ҳам тасаввур қилавермайди.

5. *Касбнинг фақат ташқи ёки хусусий бир жиҳатига қизиқиши* ўқувчини кўп муаммоларга олиб келади. Жумладан, касб танлаш формуласига кўра ўқувчида мавжуд бўлган қобилият ва саломатлиги ўзаро мос келмаслиги мумкин. Касб танлашда ҳал қилиниши лозим бўлган ҳар қандай масалага комплекс ёндашиш, муаммоларнинг барча қирраларини ўзаро мужассам ҳолда тасаввур қилиш ҳамда унинг талабларини ҳар томонлама қондирадиган ечимни топиш муҳим аҳамият касб этади.

6. *Ўқув предметининг касбга тенглаштирилиши.* Ўқувчилар баъзида ўзлари ёқтирган, енлил ўзлаштирадиган ўқув фанини келажакда эгаллайдиган касби билан узвий давомийликда тасаввур қиладилар. Бироқ, яхши маълумки, ўқувчи ҳар қандай касбни эгаллаш учун ўзида кўплаб ўқув фанларини мужассам этган ва бундан ташқари таълим жараёнининг зарурий компоненти сифатида талаб этиладиган кўплаб бошқа машғулотларни ўз ичига олувчи

касбий таълим жараёни ўтаганидан кейингина муайян касб эгаси бўлиб етишади. Бу борада ўқувчиларни касбий таълим жараёнининг моҳияти билан тўлароқ таништирилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

7. *Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнатнинг ҳаракатини тўғрисидаги эски тушунчалар.* Уларни бартараф этиш – мактаб ёки коллежларнинг иқтисодий жиҳатдан салоҳиятли хомийларни жойлардан қидириши, меҳнат ва касб таълим жараёнини ишлаб чиқаришга йўналтириб, фойда берадиган омилларни ўрганиб даромад оладиган ҳолатга келтиришга оид тадбирларни тўғри ташкил этишига боғлиқ.

8. Кўплаб ота-оналар касб танлашдаги педагогик, методик, ҳуқуқий ва бошқа омиллар билан етарлича таниш бўлмаганликлари туфайли:

- фарзандларига нотўғри йўналиш берадилар;
- ўзлари ва қариндошлари касблар бўйича берадиган ахборотларни нотўғри изоҳлайдилар, фарзандларининг истак-қобилиятларини ҳисобга олмасдан маслаҳат берадилар;
- касб танлашда ёшларнинг ўзлари англамагн ҳолда олий ўқув юртига киришга интилишлари ишлаб чиқариш касбларига бўлган салбий муносабатни келтириб чиқаради;
- касб-хунар коллежида эгаллаётган мутахассислигига қаноат қилмаган айрим ёшлар ўқиш ўртасида тамоман бошқа касбларни ўзлаштиришга интилади.

Булардан ташқари ўқувчиларнинг ўзи хоҳлаган, қизиққан ўқув юртига ўқишга кира олмасликлари натижасида, бошқа ўқув юртига касбларини танлаши, бунда кўпроқ ота-она хоҳиши билан иш юритиш каби кўплаб ҳолатлар мавжуд.

Ҳозирда касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда таҳсил олаётган баъзи ўсмирлар келажакда қайси касб эгаси бўлмоқчи эканликлари ҳақида етарли тасаввурга эга эмаслар. Бу бу борадаги мулоҳазаларимизни аниқлаштириш мақсадида касб-хунар коллежларининг «Сартарошлик ва декоратив косметика» мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган ўқувчилар билан сўровнома ўтказиб, қуйидаги саволлар билан мурожаат қилдик:

1. Ким бўлишни орзу қилган эдингиз?
2. Бу касб-хунар коллежи ҳақида маълумотни қаердан олдингиз?
3. Келажакда касб-хунар коллежини битириб ким бўлмоқчисиз?

Ўқувчиларнинг 60 фоизи келажакда сартарош бўлиб ишлаш ниятида эканлигини билдиришди. бу эса кўпчилилик умумий ўрта

таълим мактабларида касбга йўналтириш ишлари талаб даражасида ташкил этилгангини кўрсатади. 30 фоиз ўқувчилар касб-хунар коллежини битириб, олий ўқув юртига кириб, ўқиш ниятини билдиришган (афсуски, сартарошлик бўйича тайёрланадиган олий ўқув юрти бор ёки йўқлигини ўқувчилар ҳали билишмайди), 10 фоиз ўқувчилар бекор юрмаслик мақсадида мактаб ўқитувчилари ёки ота-оналарининг сўзлари билан ўқишга кирганлар.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, ҳали ҳам баъзи мактабларда касбга йўналтириш ишлари тўғри йўлга қўйилмаган. Касб танлаш марказлари, ўқув юртларининг қабул комиссиялари, ота-оналар билан алоқалар ҳамма мактабларда ҳам қониқарли эмас. Ҳозирги замон ишлаб чиқаришида фан-техника тараққиёти натижасида техника-технологиянинг доимий равишда янгиланиб туриши ҳақида ўқувчиларга етарли ахборот бериб берилмаяпти. Бу борадаги камчиликларнинг бартараф этилиши ўқувчилар келажакда бозор иқтисодиётига керакли етук мутахассис бўлиб шаклланишлари, аввало ўзи, сўнгра онласи ва жамиятимизга хизмат қиладиган мутахассис бўлиб етишишларига замин тайёрлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 1992й. –46б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод– Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Шарқ нашриёт– матбаа концерни, 1997й. –48б.
3. Азизхўжаев А. Ўқитувчи мутахассислигига тайёрлаш технологияси. –Т.: 2000 й.
4. Ашуров А. Мехнат ва касбий камолатда халқ хунарамандчилиги. «Халқ таълими». –Т.: 1998й. № 3
5. Болтабоев С.А. ва бошқалар. Мехнат ва касб таълими методикасидан ўқув машғулотлари. Услубий қўлланма. –Т.: Низомий номли ТДПУ, 2003.-18 б.
6. Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). Ак. М.Ҳайдаров таҳрири остида. –Т.: Халқ меъроси.
7. Гейдал Н.Ф. Касбга йўналтириш хоналарини жиҳозлаш. Тошкент, Ўқитувчи, 2001 й.

8. Давлятов К. Меҳнат ва касб таълими, тарбияси ҳамда касб танлаш назарияси ва методикасидан машғулотлар. –Т.: Ўқитувчи. 1995 й.
9. Давлетов К., Воробьев А., Каримов И. «Меҳнат ва касб таълими назарияси ҳамда методикаси». –Т.: Ўқитувчи, 1992й.
10. Мазур В.А., Давидова П.Г. «Миллий ҳунармандчиликка ўқитиш жараёнининг мазмуни ва уни ташкил қилиш». Б.Раҳимжонов тарж. 1994
11. Магзумов П.Т. ва бошқалар. Ўқувчиларни меҳнатга ва касб танлашга тайёрлаш. –Т.: Ўқитувчи, 1991й.
12. Магзумов П.Т. Ўқувчиларни ишчи касбига йўналтириш. –Т.: Ўқитувчи, 2000 й.
13. Олий таълим 5142000 Меҳнат таълими таълим йўналиши зарурий мазмуни ва бакалаврларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар. Ўзбекистон Республикаси Давлат стандарти. –Т.: Низомий номли ТДПУ-2003 й..
14. Толипов Ў.Қ., Болтабоев С.А.,Разоқов Д.Н. Умумий ўрта таълим мактаблари касбга йўналтириш ўқув-методика хонаси фаолиятини ташкил қилиш бўйича методик тавсиянома. –Т.: Ўз ПФИТИ, 2000 й.
15. Тхоржевский Д.А. Меҳнат таълими методикаси. –Т.: Ўқитувчи,1987 й.
16. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури» Таълим тараққиёти. ЎзРХТВ ахборотномаси, 4-махсус сон, Меҳнат таълими, –Т.: Шарқ нашриёти, 1999й.
17. Фаробий. Фозил одамлар шахри. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси. 1993. – 223 б.
18. Шодиев Н.С. Ўқувчиларга касб танлашга йўналтириш ишларини ташкил қилиш. Т.: Ўқитувчи. 2000 йил.
19. Шодиев Н.Ш. Внеклассная и внешкольная работа по профориентации учащихся.–Т.: Фан. 1988 г.
20. Усманов С. Ўқувчиларни касб танлашга йўналтириш тажрибасидан. –Т.: Ўқитувчи. 1987 й.
21. WWW/NEWHORIZONS.ORG. Таълимнинг янги уфқлари.
22. www.Rhecherwithoutborders.org. Чегарасиз ўқитувчилар.
23. www.thelearningweb.net. Таълим тармоғи.
24. www.inetlibrary.com. Интернет – кутубхона.

Муслимов Нарзулла Алиханович
Муллахметов Радик Гилазович

Касб танлашга йўллаш

Муҳаррир Бозоров Э.

Босишга рухсат этилди 15.09.2007й. Қогоз бичими 60x84¹/₈
Ҳисоб-нашр табоғи 12,875. адади 100
Буйюртма рақами № 52

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084. Тошкент кичик халқа йўли, 7-уй

Низомий номидаги
“ТДПУ” босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Юсуф Хос Ҳожиб, 103,